

A black and white photograph of a narrow street in Budapest. On either side are multi-story buildings with balconies featuring ornate metal railings. The ground floor of the buildings has large, multi-paned windows. Several tall, leafless trees stand in the street, their branches reaching towards the sky. The overall atmosphere is that of a historic urban setting.

Csanádi Gábor - Ladányi János
BUDAPEST
TÉRBENI-TÁRSADALMI
SZERKEZETÉNEK
VÁLTOZÁSAI

AKADÉMIAI KIADÓ

Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai

Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének

Csanádi Gábor — Ladányi János

Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai

Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

507953

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5964 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1992

© Csanádi Gábor–Ladányi János, 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1992

Nyomdai táskaszám: 19998

Felelős szerkesztő: Mészáros Júlia

Műszaki szerkesztő: Ondrejovics Gabriella

A fedélterv Kertész Dániel munkája

Megjelent 14,3 (A/5) ív terjedelemben

Kiadványszám: 2872

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Tartalomjegyzék

Előszó	7
I. Bevezetés	9
II. A városszerkezet történetének elemzése	25
1. A klasszikus ökológia előfeltevésein alapuló városmodellek tesztelése Budapesten	25
2. Az övezetes várostervezés mint önmagát megvalósító prófécia	32
3. Az övezetek lehatárolása és jellege	37
4. Az övezetes várostervezés diszfunkciói — alternatív városszerkezeti minták	42
5. Az övezetes várostervezés felbomlása Budapesten — további alternatív városszerkezeti minták	46
III. A különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének elemzése	58
1. A várostervezői beavatkozások hatásainak általánosítása — „várostervezési zónák” Budapesten	59
2. Kísérlet nagyléptékű modell kialakítására clusteres módszerrel	67
3. Kísérlet a városszerkezet elemzésére a városrendezési körzetek elemi adatainak felhasználásával	83
4. A városrendezési körzetek belső homogenitásának vizsgálata a számlálókörzetek adatainak felhasználásával	88
5. Szegregációs minták Budapesten	94
a) Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének vizsgálata különböző területi részletezettségű népszámlálási adatok alapján	94
b) Különböző városszerkezeti típusok által meghatározott szegregációs minták elemzése	118
IV. Összegezés	150
Irodalomjegyzék	153

Előszó

Munkánkban azokról az utóbbi mintegy tíz évben végzett vizsgálódásainkról szeretnénk számot adni, amelyek Budapest területi-társadalmi szerkezetének feltárására irányultak.

Eredeti szándékaink szerint kutatásunkat erősen gyakorlatra orientáltunk, és mindenekelőtt a jelenlegi városszerkezet megragadására irányulónak terveztük. Hogy időnként mégis elméleti és módszertani fejtegetésekre, nemritkán történeti kitérőkre kényszerülünk, az mindenekelőtt azokkal az igen kedvezőtlen tapasztalatokkal magyarázható, amelyek a hagyományos városszociológia témánkat érintő elméletével és módszereivel kapcsolatosak. E tapasztalatok röviden úgy összegezhetők, hogy a városok társadalmi szerkezetének, a városon belül lejátszódó legfontosabb társadalmi folyamatok városszerkezeti elhelyezésének leírására használt elméleti keretek és módszertani apparátus — amelyek pedig az általánosan elterjedt vélemény szerint a szociológia leglezártabb kérdései közé tartoznak — igen kevésbé alkalmasak az általunk vizsgálni kívánt problémák megragadására. Ugyanakkor egy idő után az is nyilvánvalóvá vált előttünk, hogy a különböző társadalmi csoportok térbeni együttéléseinek, illetve elkülönüléseinek jelenlegi szabályosságai nem érthetők meg a városszerkezet és az egyes városrészek karakterét nagymértékben meghatározó várostervezői beavatkozások történetének „tervezésszociológiai jellegű” feltárása nélkül. Kutatásunk tehát nem Budapest, illetve az egyes budapesti városrészek „társadalomtörténetének” megrajzolására, még kevésbé a városépítés történetének, vagy jelenlegi gyakorlatának leírására irányult. Mindössze arra tö-

rekedtünk, hogy bebizonyítsuk a nagyvárosi expanzió, a városszerkezet, valamint a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének elemzésére használatos ökológiai modellek elméleti és empirikus tarthatatlanságát. Ezen kívül kísérletet tettünk néhány olyan fogalom és gyakorlati módszer kidolgozására is, melyek véleményünk szerint a korábbiaknál jobban alkalmasak a városon belül zajló térbeni-társadalmi folyamatok megragadására.

Terjedelmi okok miatt ezt a munkánkat kénytelenek voltunk a részletesebb lakásszociológiai összefüggések bemutatását még nem igénylő kérdések ismertetésére korlátozni. Ez azt jelenti, hogy jelen keretek között nem állt módunkban a különböző „lakásosztályok” városszerkezeti elhelyezkedését, a feltárt „városszerkezeti minták” „lakásosztályokkal” való összekapcsolódását, illetve a különböző lakáspolitikák ezekre gyakorolt hatását is megvizsgálni.

Köszönetet mondunk Hegedűs Lajosnak, aki a kutatás megszervezésében és lebonyolításában volt segítségünkre, Almási Lászlónak, Csicsman Józsefnek, Rinágel Istvánnak és Tóth Csabának, akik az adatok számítógépes feldolgozását végezték, valamint Keith Cole-nak (University of Manchester, Anglia), aki a számítógépen készült fényképekkel kapcsolatos munkálatokat végezte. Köszönetet mondunk továbbá mindazon kollégáinknak, mindenekelőtt Szelényi Ivánnak, Jiři Musilnak, Preisich Gábornak, Hegedűs Józsefnek és Solt Ottiliának, akik e tanulmány valamelyik változatát elolvasták, és értékes tanácsaikkal, bíráló megjegyzéseikkel segítették munkánkat.

Budapest, 1987. október

I. Bevezetés

Hosszú ideig azt gondoltuk, hogy a klasszikus, majd neoklasszikus és egyéb neveken újjáéledő humán ökológiai gondolkör kritikai elemzése a szociológia lerágott csontjai közé tartozik. Éppen ezért nem is terveztük, hogy Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének történeti-szociológiai vizsgálata során ebben a témában különösebb részletességgel elmélyedjünk. A nagyvárosok térbeni-társadalmi szerkezetével foglalkozó korábban készült tanulmányok azonban meglepően szoros szálakkal kötődnek a klasszikus ökológiai gondolkörhöz. Úgy tűnik továbbá, hogy ezen munkák konceptuális és módszertani hiányosságai is szorosan összefüggenek ezzel a tudatosan, vagy kevésbé tudatosan vállalt, de mindenesetre meg lehetőségek csekély távolságtartással kezelt ökológiai tradícióval. Szólnunk kell tehát azokról a kétségeinkről, amelyek e terület irodalmának tanulmányozása nyomán vetődtek fel bennünk.

A lassan hatvan évre visszamenő viták áttekintése meglepő eredményt szolgáltat. A Chicago-iskola által kidolgozott klasszikus modellek, így a Burgess nevéhez fűződő koncentrikus zóna modell, ami valószínűleg a legtöbbet bírált társadalomtudományi koncepciók egyike, valamint két alternatív hipotézis, a Hoyt által javasolt szektorális, valamint a Harris és Ullmann által felvázolt többmagvú városmodellek, az évek során többször váltak igen heves viták tárgyává. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ezekből a vitákból sohasem a modellek meggyőző ereje került ki győztesen. A meglepő viszont az, hogy ennek ellenére a témával foglalkozó kutatások igen kevésbé tudtak függetlenedni

ezeiktől a koncepcióktól. Kissé elnagyoltan fogalmazva annyi történt, hogy a matematikai statisztika és a számítástechnika hatalmas fejlődése következtében, már viszonylag sok változó térbeni eloszlásának alakulását lehetett megvizsgálni, illetve a számítási módszerek között a különböző faktor- és cluster-analízises technikák is megjelentek. Az eredeti koncepciók háttérében meghúzódó elméleti előfeltevéseket sokan bírálták, érdekes módon ez azonban nem vezetett gyökeresen új utakra. A kérdésfeltevések végül is nem mentek túl Bogue 1953-ban megfogalmazott kérdésein: „A teljes eloszlási modell mekkora részét magyarázzák az egyes, fenti hipotézisek külön-külön, s a három együtt mekkora részt nem magyaráz meg abban az esetben, ha egymással összekapcsolva használjuk őket.”¹

A koncepció „tartóssága” mindenesetre célszerűvé teszi, hogy röviden áttekintsük előzményeit, forrásait, a viták néhány lényeges szempontját. A városok térbeni és társadalmi szerkezetének leírása, legalábbis a múlt század második harmadára visszamenően, nyomonkövethető törekvése a társadalomtudományoknak.² Így például Berry és

¹ BOGUE, B.: *Needed Urban and Metropolitan Research*, Scripps Foundation Oxford, Ohio 1953.

² Egyes szerzők pl. FIREY, W.: *Land Use in Central Boston*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1947. c. könyve bevezetőjében egyenesen Arisztotelesz és Platon város-utópiáinak leírásáig visszanyúlva talál releváns forrásokat — még ha csak viszonylag általános jellegűeket is.

Kasarda idézi Kohl 1841-ben íródott könyvének³ egy fejezetét, ahol a város belső társadalmi szerkezetét térbeli szerkezetté transzformálja: „... a vertikális különbségek lefordíthatók homogén társadalmi státusú 'ívekre' olymódon, hogy a népesség gazdasági és társadalmi fontossága csökken, ahogy kifelé haladunk a város középpontjából”.

Szinte valamennyi olyan könyvben, amely nagyvárosok területi szerkezetével foglalkozik, találkozunk valamilyen hasonló korai hivatkozással — ha gyakran nem túlzottan ismert, vagy jelentős szerzők is ezek az elődök. Mindenképpen kiemelkedik közülük Engels: A munkásosztály helyzete Angliában c. 1845-ben írt tanulmányának A nagyvárosok c. fejezete, különösen a Manchesterrel foglalkozó néhány oldal, amelyben a városok térbeni szerkezete leglényegesebb kérdéseinek többsége felvetődik. Így például: „Minden városban van egy vagy több 'sötét negyed', melyben a munkásosztály összezsúfolódik. Gyakran előfordul persze az is, hogy a negyed eldugott síkatorai közvetlenül a gazdagok palotái mellett húzódnak meg, általában azonban külön városrészekbe utalják őket.”⁴ Vagy, másik példát véve, Engels kísérletet tesz arra, hogy a város társadalmi-térbeli szerkezetét megragadja: „Manchester középpontja meglehetősen kiterjedt kereskedelmi negyed, mintegy fél mérföld hosszú és ugyanolyan széles, s csaknem kizárólag irodákból és áruraktárakból (warehouse) áll. Az egész negyedben alig lakik valaki... E kereskedelmi negyed kivételével az egész tulajdonképpeni Manchester megannyi munkásnegyed, amely másfél mérföld átlagszélességű övként körülveszi a kereskedelmi negyedet. Kint, ezen az övön túl lakik a magasabb- és középburzsóázia. A középburzsóázia szabályos utcákban a munkásnegydek közelében... a magasabb burzsóázia távolabb eső villaszerű kertes házaiban... szabad, egészséges vidéki levegőn, gyönyörű, kényelmes lakásokban, mely közelében félóránként vagy negyedóránként omnibuszok indulnak a városba.”⁵

Ha eltekintünk a terminológiai különbségektől, további hosszadalmas idézetek összehasonlítása nélkül is világos lehet, hogy a hetven évvel később „feltalált” koncentrikus övezeti rendszer, mint a városok szerkezetének és fejlődésének „ideáltípusa”, csak igen kis részletek tekintetében jelent új koncepciót például a fenti, vagy ennél is korábbi leírásokhoz képest. Jellemző példának tekinthetjük, hogy a városok homogén, koncentrikus övezetekre tagolásának koncepciója — mely mint városépítészeti ideál legalább a barokk városépítészetiig vezethető vissza —, Európában annyira elterjedt volt, hogy Budapesten, mindenekelőtt bécsi, de nem kis mértékben berlini, párizsi, sőt londoni hatások következtében⁶, a városegysítéskor — ötven évvel a „Chicago-iskola” jelentkezése előtt — már uralkodó várostervezési ideológiának tekinthető.

³ KOHL, J. G.: Der Verkehr und die Aussiedlung der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche, In: BERRY, B.-KASARDA, J. (szerk.): Contemporary Urban Ecology, Macmillan, N. Y. 1977. 108–110. old.

⁴ MEM. 2. kötet, Kossuth, Budapest 1958. 243. old.

⁵ Uo. 260–263. old.

⁶ SIKLÓSSY L.: A Közmunkatanács létrejöttének körülményeit tárgyalva például így ír: A metropolisok „... világkiállításokon mutatják be fejlődésüket. London 1851 és 1862-ben, Párizs 1855-ben, 1867-ben, 1878-ban, 1889-ben és 1900-ban; Bécs 1873-ban. Mindezek a nagy kiállítások — melyeket kisebbek egész sora követett — erős kölcsönhatással voltak a rendező államokra. Vajon ki ne venné észre az összefüggést a tények között, amelyek szerint London 1851-ben kiállítást rendez, III. Napóleon 1853 júniusában építkezési diktátorrá teszi meg Hausmann Eugén bárót, 1855-ben Párizs rendezi első világtárlatát. E közt, s az 1862-ben megrendezett második londoni világkiállítás közt 1857 december 20-án rendeli el Ferenc József Bécs városa rendezését és megnagyobbitását... Ez alatt mi... Pesten nyomorúságunkban... egyik városrendezési baklövést a másik után követtük el... Csupán mint diszművet forgattuk azt a két kötetet, Párizsban merített papírra nyomott magyar könyvet a londoni világkiállításról, amelyet naív tárgyszerűen hozott létre. A nagy városok szokatlan tempójú fejlődéséről a Vasárnapi Újság tájékoztatott bennünket... A nagy

Az is nyilvánvaló, hogy az övezet és szektor elméletek megalkotói előtt ismertek voltak a várostervezés hasonló jellegű eredményei, sőt, hogy modelljeiket lényegében a várostervezők által használatos építési övezetekből-szektorokból építették fel. Burgess klasszikussá vált tanulmányában⁷ például így fogalmaz: „Az expanzió... folyamatát különböző és igen gyakorlati nézőpontból vizsgálták a várostervezéssel, a 'zoninggal' és a regionális felmérésekkel foglalkozók”, majd megállapítja, hogy „a várostervezés, a 'zoning' és a regionális kutatás a városi expanziót csaknem kizárólag földrajzi értelemben használja fel”.⁸ Végül, hogy semmi kétségünk ne maradjon: „Az expanziót, mint folyamatot eddig még nem tanulmányozták, bár az effajta vizsgálathoz és a folyamat különböző vonatkozásainak az értelmezéséhez szükséges információk megtalálhatók a várostervezés, a 'zoningot' és a regionális tervezést szolgáló felmérésekben.”⁹ A telkek nagyságának és felhasználásának, az épületek nagyságának és a beépítés sűrűségének övezetenkénti szabályozását valójában már Burgess tanulmányának megjelenése előtt széles körben alkalmazták az Egyesült Államokban, így Chicagóban is. Burgess tehát valójában nem tett egyebet, mint hogy különböző, meglehetősen felszínes biológiai metaforák felhasználásával, és tagadhatatlanul igen kitűnő megfigyelő és általánosító képessége segítségével — leíró jellegű elméleti modellbe foglalta a várostervezés által ekkor már általánosan használatos — normatív — kategóriákat.

Hangsúlyoznunk kell persze, hogy a „körkörös zónák” modelljének a „Chicago-iskola” általi felhasználása tulajdonképpen legalábbis meglepőnek mondható. Meglepő először is már első pillantásra, ha Chicago térképére nézünk. Ugyanis erősen elnyúlt, téglalap alakú várossal van dolgunk, amely már önmagában megkérdőjelezi az övezet modell használhatóságának jogosságát. Ráadásul ezen téglalapszerű alakzat egyik hosszabb oldalát a

Michigan tó partja képezi, és a „központi üzleti negyed” minden leírás szerint a tóparton, és nem ahol „lennie kellene”, valahol a város közepén helyezkedik el. A várost több folyó, illetve csatorna is átszeli, maga után vonva azokat a közlekedési és ipartelepülési konzekvenciákat, amelyek már a térkép felületes áttekintése alapján is feltűnőek. Burgess 1929-ben még tisztán látta, hogy a város-expanzió „radikális karakterét” egyrészt a „természetes és mesterséges topográfiai különbségek, ideértve a domborzati viszonyokat, a folyó- és tópartokat, az olyan határokat, mint a folyók, magasvasutak, parkok”, másrészt „a város utcahálózatának általános jellegzetességei, beleértve a helyi közlekedési rendszer struktúráját”¹⁰ is nagymértékben befolyásolják. A domborzati viszonyok hatásaként — mint leírja — Montrealban és Seattleben — de kisebb mértékben a többnyire sík vidéken fekvő Chicagóban is — a zóna modell úgy módosul, hogy a „szegények a völgyekben, a módosak a domboldalon, a gazdagok a tetőn laknak.”¹¹ Azt is látja természetesen, hogy Chicago — a tópart hatásaként — legfeljebb csak „félkörös” mo-

városoknak és a nagy kiállításoknak az a vonzereje mégis szuggesztíven hatott ránk... saját 1885-ös és 1896-os országos kiállításaink városrendezésünk sikeres fejezeteiben tárgyalhatók.” (SIKLÓSSY L.: *Hogyan épült Budapest? A Budapesti Közmunkák Tanácsa története 1870–1930, Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Budapest 1931. 56–57. old.* (Chicagóban egyébként 1893-ban rendeztek világkiállítást.)

⁷ PARK, R. E.–BURGESS, E. W.–MCKENZIE, R. D.: *The City*, University of Chicago Press, Chicago and London 1968. 47–62. old.

⁸ Magyarul lásd: SZELÉNYI I. (szerk.): *Városszociológia, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1973. 148. old.*

⁹ I. m. 150. old.

¹⁰ BURGESS, E. W.: *Urban Areas*, In: SMITH, T. V.–WHITE, L. D. (szerk.): *Chicago: An Experiment in Social Science Research*, The University of Chicago Press, Chicago, 1929. 113. old.

¹¹ I. m. 115. old.

dellel írható le. A négyzethálós utcaszerkezet következményeit pedig abban összegzi, hogy, mivel így a központtól északra, délre és nyugatra fekvő területek jobb közlekedéssel rendelkeztek, a város fejlődése ezekben az irányokban gyorsabb volt, mint az északnyugati és délnyugati szektorokban. Ebbe az irányba vezet az is, hogy a Chicago folyó északi és déli ágai ez utóbbi irányokból érkeznek a Michigan tóba, és partjaikra nehézipar települt, együtt járva a lakásállomány alacsony színvonalával, és a szegény népesség koncentrálódásával. Így azután ebben az irányban már nem is annyira a körkörös modellt tekinti érvényesnek, hanem — kizárólag absztrakt geometriai formákban tudván gondolkodni — ennek „eltorzított változatát”, egy igen szofisztikált, „(fél)máltai kereszthez hasonló formációt”.¹²

Anélkül, hogy különösebb részletességgel szándékoznának belebonyolódni egy olyan város térbeni-társadalmi szerkezetének vizsgálatába, amelyet az olvasó nem ismer, bemutatjuk a következő két térképet. Az első térkép azokat a területeket ábrázolja, ahol a feketebőrű népesség aránya legalább 25% volt az 1920 és 1965 közötti különböző időszakokban.

A második térképet az USA népszámlálási adatai alapján készítettük, és a fehér lakosság arányát mutatja 1980-ban. Jól látható, hogy a nagyvárosok társadalmi szerkezete igen jó indikátorának tekinthető etnikai különbségeket Chicagóban soha nem lehet zónás szerkezettel megnyugtatóan leírni, és az 1980-as adatok alapján készített részletes térképünk sem utal ilyenfajta törvényszerűsége.

Hasonlóképpen, ha megnézzük a családi jövedelemátlagok, illetve a szegényküszöb alatt élők arányai alapján készült térképeket, látható, hogy a szegények területi elhelyezkedése Chicagóban sem a klasszikus övezet modellel, sem annak valamilyen korszerűsített változatával nem írható le.

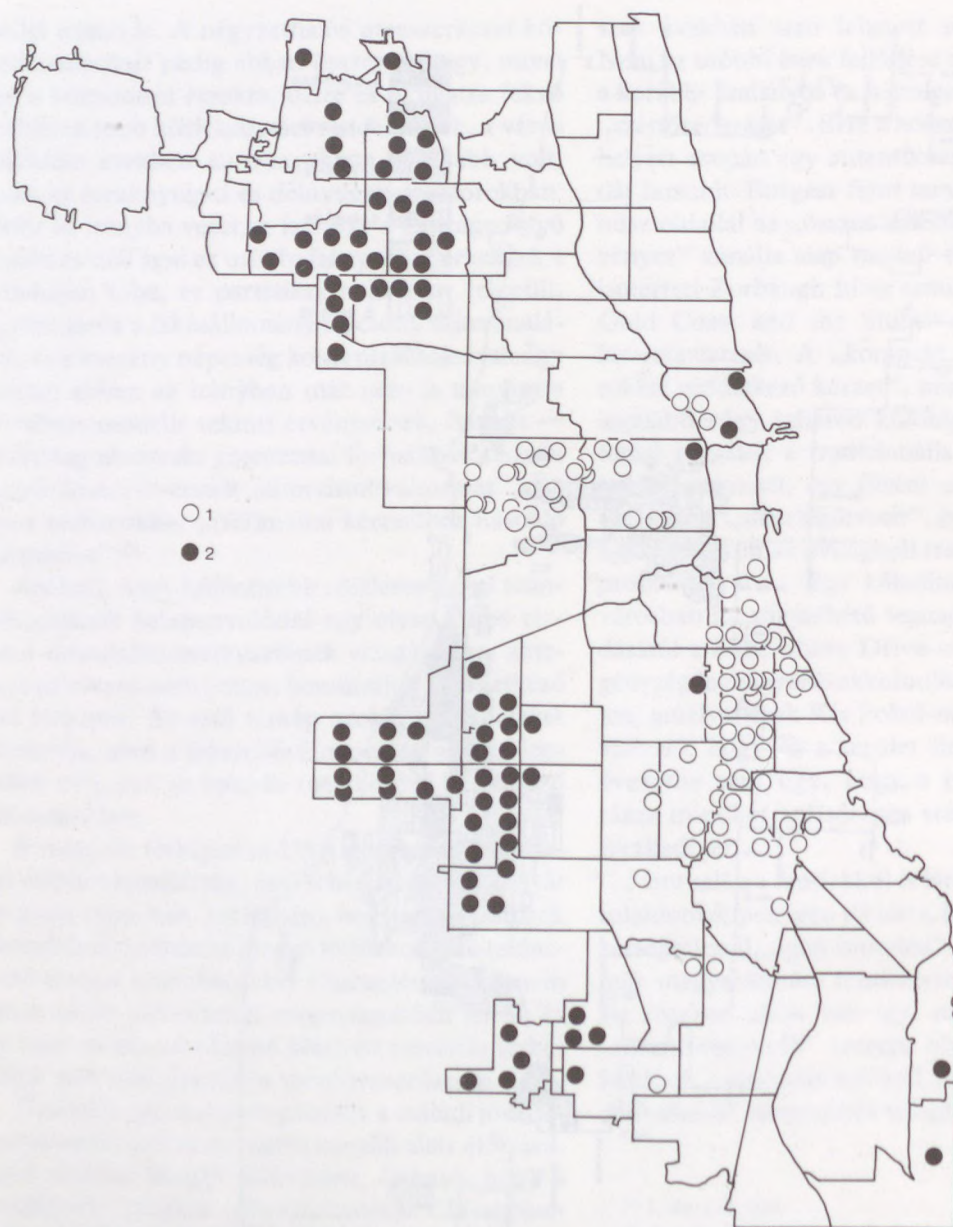
A korabeli részletesebb elemzések szintén arra utalnak, hogy a helyzet ebben a tekintetben a hú-

szas években sem lehetett nagyon különböző. Nem az utóbbi évek fejlődése eredményezte tehát a korábbi szabályos és homogén zónális szerkezet „széttöredezését”. Erre a hosszadalmas bizonyítás helyett csupán egy autentikusnak tekinthető példát hozunk. Burgess fenti tanulmányában — alig húsz oldallal az „összes amerikai nagyvárosra érvényes” zónális alap modell bemutatása után — ismerteti Zorbaugh híres tanulmányának a „The Gold Coast and the Slum”-nak néhány fontos következtetését. A „kompakt, természetes határokkal rendelkező körzet”, mint Burgess is leírja, legalább négy teljesen különböző „társadalmat” foglal magába; a tradicionális elit körzeteit, egy művésznegyedet, egy főként elesett, egyedülállók által lakott „albérlőkörzetet”, és egy Little Sicily-t, „paraszt lakóinak óvilágbeli tradícióival és újkori problémáival... Egy kőhajításnyira a vagyon e városban megfigyelhető legnagyobb koncentrálódásától a Lake Shore Drive-on találhatjuk a szegénység legnagyobb akkumulációját, olyan területen, amelyet csak Kis Pokol-nak hívnak.”¹³ Nyilvánvaló, hogy ez a terület nem tartozhat egyik övezetbe sem úgy, hogy a modell megmagyarázza mindkét szélsőséges státusú csoport elhelyezkedését.

Mint talán a fentiekből is látható, maga Burgess tulajdonképpen igen jól látta, hogy a modell — bár kétségtelenül „igen mutató” — konkrét problémák magyarázatára rendszerint alkalmazhatatlan. Ez részben azért van így, mert a modellben a „torzító tényezők” szerepe olyan erős, hogy igen kérdéses, egyáltalán mit kell „torzító” és mit „modell-alkotó” tényezőnek tekintenünk. Ez az ambi-

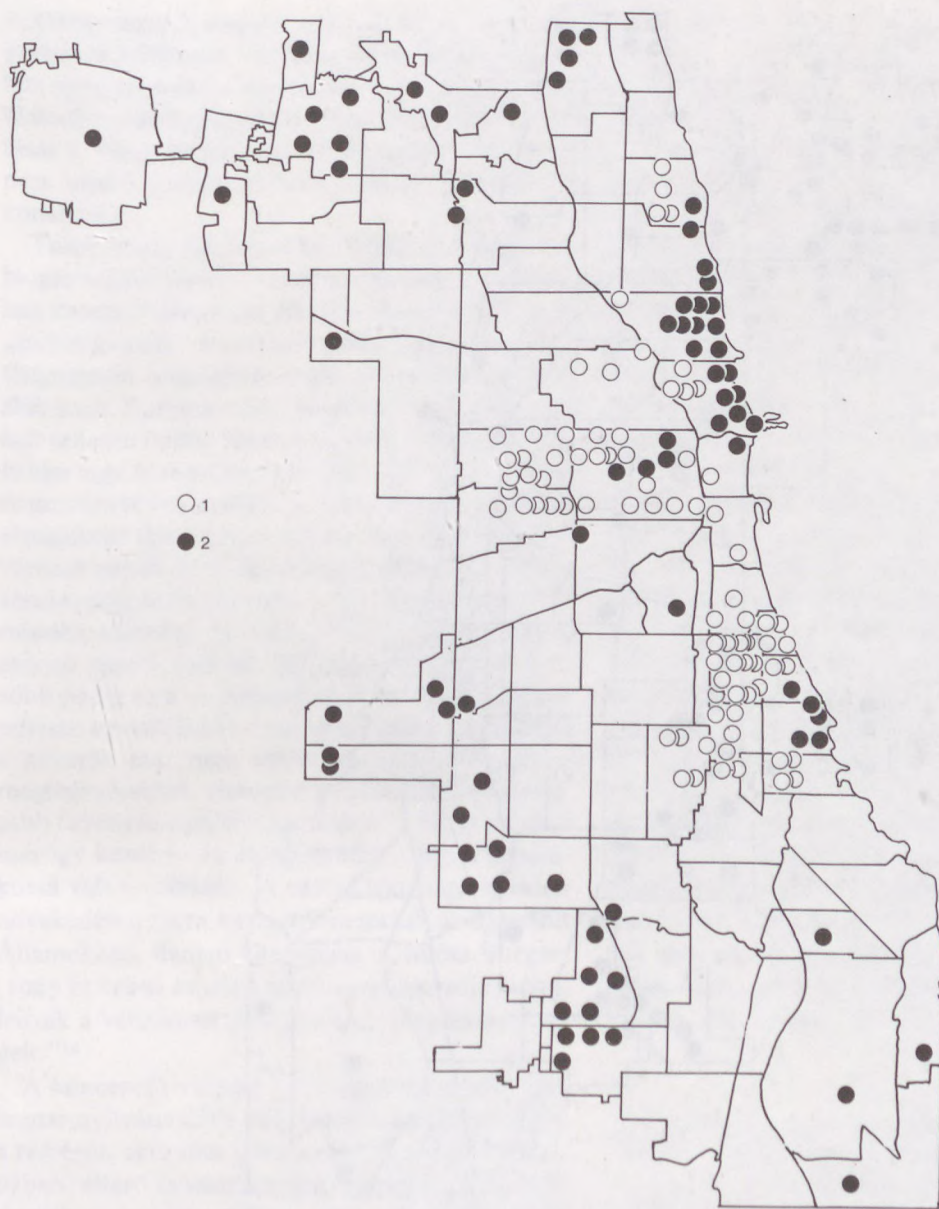
¹² I. m. 116. old.

¹³ SMITH, T. V.-WHITE, L. D. (szerk.): i. m. 134-135. old. Egyébként az 1980-as jövedelemadatok alapján készült fenti térképeken látható, hogy ez a terület még ma is igen heterogén; a legmagasabb és legalacsonyabb jövedelmi tizedekbe eső körzetekből áll össze.

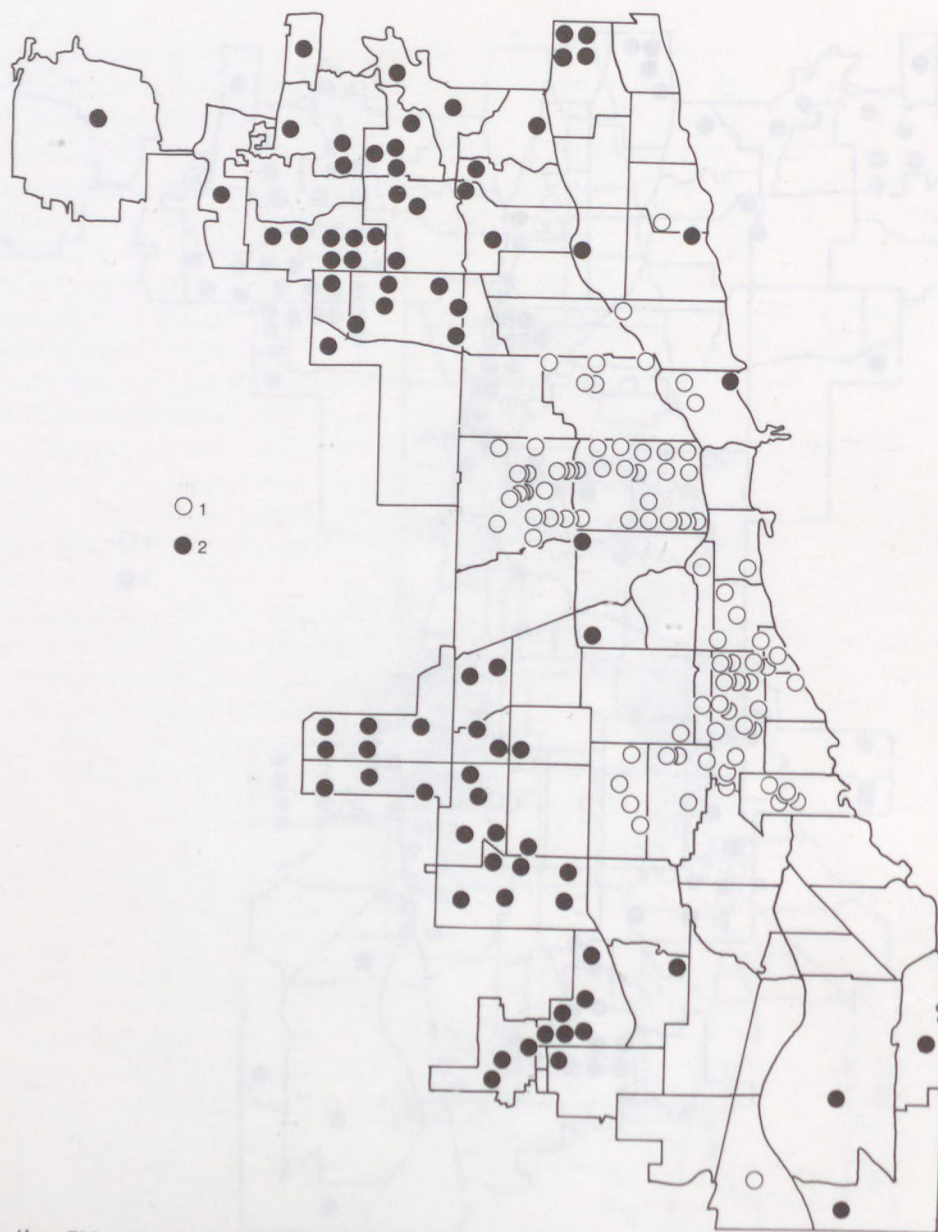
2. ábra. Chicago statisztikai körzeteinek alsó és felső decilise a fehér lakosság aránya szerint, 1980

1. a fehér népesség aránya $< 0,4\%$
2. a fehér népesség aránya 97,3–99,7%

3. ábra. Chicago statisztikai körzeteinek alsó és felső decilise az 1980-as családi jövedelem-átlag szerint

- 1. a családi jövedelem-átlag < 8750 \$
- 2. a családi jövedelem-átlag 26272–56097 \$

4. ábra. Chicago statisztikai körzeteinek alsó és felső decilise az 1980-ban szegényküszöb alatt élők aránya szerint

1. a szegényküszöb alatt élők aránya 47,2–99,8%
2. a szegényküszöb alatt élők aránya < 4%

valencia végül is nagyon érthető, hiszen a Chicago-iskola kritikusai legalább abban az egy dologban egyetértenek az iskolát sokra tartókkal, hogy a klasszikus ökológiai iskola megalapozóinak a kutatásai a város beható ismeretén alapultak,¹⁴ s ez nem utolsó sorban nyilván magára Burgessre is vonatkozik.

Talán azzal a későbbiekben is gyakran tapasztalt helyzettel állunk itt is szemben, amikor a „teoretikus modell” absztrakt fikciója az egyedüli, amit „tudománynak” tekintenek, akár magyarázza az a ténylegesen megfigyelt empirikus viselkedéseket, akár nem. Burgess még „kétlelkű”: nála még nem kelt teljesen önálló életre a modell. Azonban nemritkán fogalmaz a Chicagóban is csak igen korlátozottan érvényes modellt a városfejlődés általános sémájaként feltüntetve: „A kozmopolita amerikai városok ennek (ti. a városi expanzióval járó népességeloszlási folyamatnak — Cs. G.-L. J.) során minden városban (kisebb eltérésekkel lényegileg azonos minta szerint differenciálódnak.”¹⁵ Később pedig az a — tudományok fejlődésében nem teljesen egyedülálló — jelenség játszódott le, hogy a követők már nem sokat törődtek a korlátozó megjegyzésekkel, viszont a korábbinál is általánosabb érvényre emelték „a modellt”. Hoyt például már így kezdi — azóta egyébként szintén klasszikussá vált — cikkét: „A városi lakosság hatalmas növekedésén ment keresztül nemcsak az Egyesült Államokban, hanem világszerte is, mióta Burgess (1925 és 1929) jelen tanulmány szerzője (1939) leírták a városstruktúra általános szabályszerűségeit.”¹⁶

A koncepció vitatott volta egyébként már igen hamar nyilvánvalóvá vált, és nem csupán azoknak a részéről, akik más környezetben, például Európában, eltérő tapasztalatokat szereztek, hanem az amerikai nagyvárosokkal, sőt még Chicagóval kapcsolatban is. Jól jelzi a vita élességét, hogy pl. Abbott, aki Burgess-szel együtt volt tagja az első Local Community Research Center-nek, Chica-

goról szóló alapművében egyenesen úgy fogalmaz, hogy „... az ökológusok koncepciói olyan elméletek, melyek inkább tűnnek üres teóriáknak, mint realitásnak”.¹⁷

A modell magyarázóereje tehát, mint látjuk, sem a korabeli, sem a későbbi Chicagóra nem túlzottan meggyőző. Ráadásul valószínűleg nemcsak a modell alkalmazhatóságával, precizitásával kapcsolatban vannak problémák, hanem azokkal az explicit vagy implicit feltevésekkel is, melyek az általánosítás alapját képezik. A biológiai analógiákat ma már senki sem veszi nagyon komolyan. Némi jóindulattal azt is mondhatjuk, hogy ezeket ma már inkább rosszul sikerült metaforikus képeknek szokták felfogni.

Nem nagyon meggyőző a modell azért sem, mert egy igen gyorsan és sok tekintetben egyáltalán nem „organikus” módon fejlődő amerikai város vizsgálatából született meg. Az európai városok esetében — a középkorig visszanyúló történeti előzmények miatt — a város körkörös fejlődése tulajdonképpen még kézenfekvő hipotézisnek is tűnhetne. Gondoljunk például az eredetileg fallal körülvett városok régi magja köré alakuló „új városokra”, amelyek a régi erődítménnyel mellett, valamennyire tényleg úgy fejlődtek, hogy a körkörös övezetek alkalmazása legalább formailag, „geometriai szempontból” nem tűnik teljesen abszurd kísérletnek. Chicago viszont, amely belső területeinek igen tekintélyes része az 1871-es tűzvészben porig égett, viharos gyorsasággal épült fel újra, amiben igen jelentős szerepe volt a tervezési tevé-

¹⁴ Lásd például: HERBERT, D.: Urban Geography. A social Perspective, Praeger, New York 1973. 128. old.

¹⁵ SZELÉNYI I. (szerk.): i. m. 154. old.

¹⁶ HOYT, H.: Recent Distortions of Classical Models of Urban Structure, Land Economics 1964. 199–212. old.

¹⁷ ABBOTT, E.: The Tenements of Chicago 1908–1935, Chicago 1936. Idézi ROBSON, B. T.: Urban Analysis, Cambridge University Press 1969. 14. old.

kenységnek is. Vagyis a kereslet-kínálat alakította földár elsődleges szabályozó szerepén alapuló, organikus város modell alkalmazása, a definíciói szerint nem tervezett, hanem teljesen spontán módon kialakult „natural area”-k ideológiája, ebből a szempontból is igen kérdésesnek látszik.

Mint fentebb láttuk, Burgess is tisztában volt azzal, hogy a város utcaszerkezete, és ezzel együtt a közlekedési hálózat, a város különböző részein a fejlődést jelentősen eltérő mértékben ösztönzi. Az amerikai városok közismert négyzethálós utcaszerkezete elég nyilvánvaló példa arra, hogy itt nem csupán spontán folyamatok hatásaival állunk szemben. De ennél többről is szó van. A nagy chicagói tűzvész után a világ különböző részeiből összehívott építészek többé-kevésbé összehangoltan, de főként egyszeri akcióként építették újra a megsemmisült városrészeket. A fokozatos, spontán fejlődés azonban az ilyen drasztikus eseményektől eltekintve sem volt kizárólagosan jellemző Chicago városfejlődésére. A legkorábban létrejött, legbelső városrészek kivételével, a város terjeszkedése eseti parcellázások, többé-kevésbé egységesen, tervezett módon felépített negyedek lökészerű keletkezéseinek sorozataiból áll. A városfejlődésnek ez a módja természetesen azzal a konzekvenciával járt, hogy a város inkább közvetlen környezetüktől is jelentősen különböző, belülről viszonylag homogén elemekből álló mozaikkal, mint nagy, területileg összefüggő, koncentrikus zónákkal írható le. De a parcellázások piac által szabályozott esetlegességének összehangolásáról is gondoskodtak. 1906 és 1909 között Chicagóban bizottságot hoztak létre a „város körülményeinek fejlesztésére, . . . a célból, hogy következtetéseiket olyan rajzok és szövegek formájában rögzítsék, amelyek Chicago jövőbeni fejlődésének vezérfonalául szolgálhatnak”. Így jött létre 1909-ben a Burnham-terv,¹⁸ amelyről a város történetével foglalkozó Meyer és Wade idézett művében egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a modern időkben

egyetlen más dokumentum sem gyakorolt ilyen nagy hatást Chicago fejlődésére, sőt tulajdonképpen a várostervezésre sem, sem az Egyesült Államokban, sem pedig az egész világon”.¹⁹ A legutóbbi megállapítás persze nyilvánvaló túlzásnak tekinthető, az azonban bizonyos, hogy mint a mellékelt térképből és távlati képből is látszik, valóban nagyigényű, az egész város területi szerkezetét befolyásoló beavatkozásról van szó.

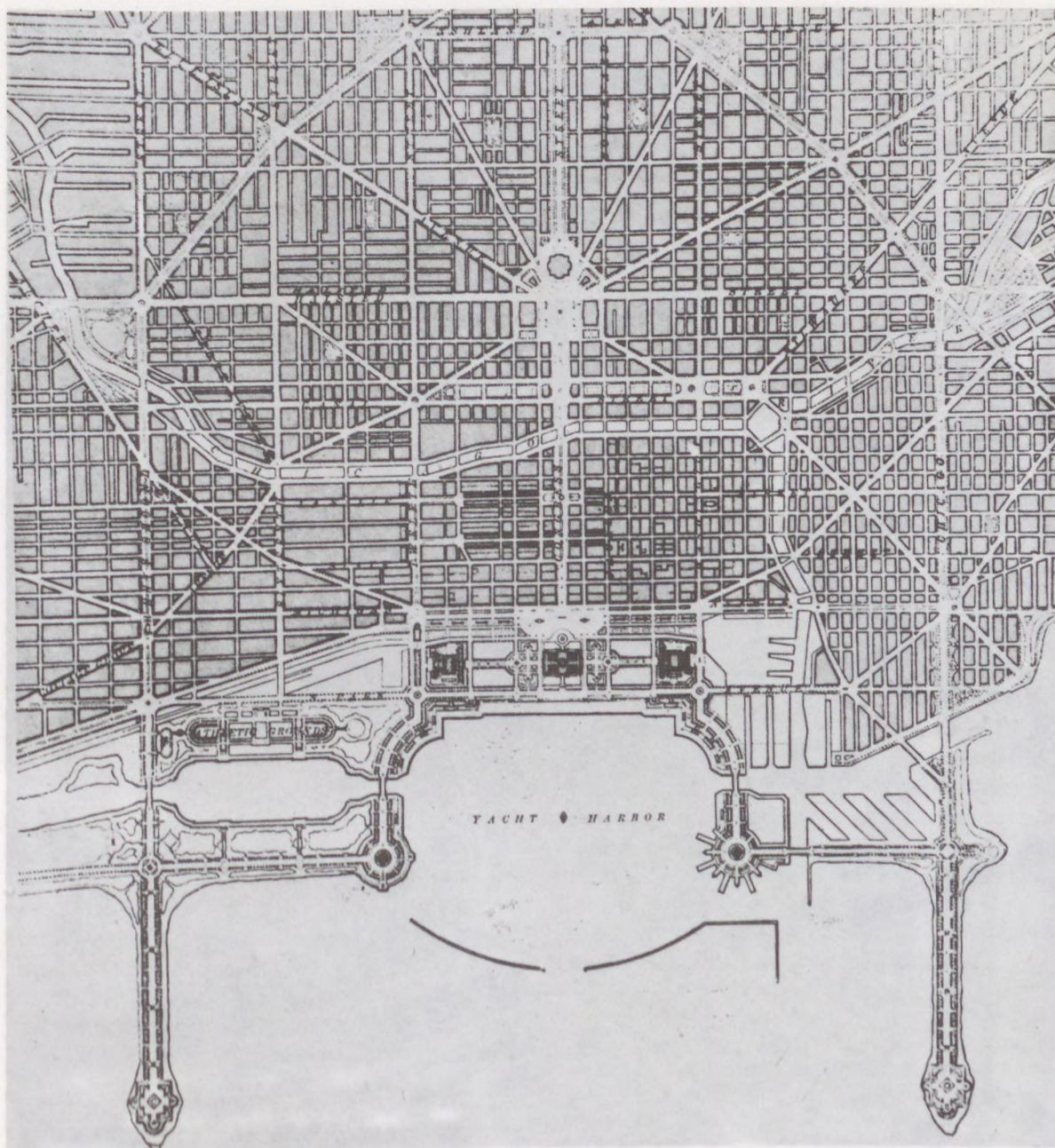
Nem véletlenek a terv készítőjének, Burnhamnek a szavai: „Ne csináljatok kis terveket, azok nem rendelkeznek azzal a csodával, hogy felizgassák, fellelkesítsék az embereket, s így valószínűleg nem is valósulnak meg. Készítsetek nagyszabású terveket. . . Célozzatok magasra, tudván, hogy egy nemes, logikus rajz, amit egyszer elkészítettünk, soha nem pusztul el, hanem sok idővel azután is, hogy mi már elmentünk, élő dolog marad.” Tulajdonképpen a tervkoncepció forrásai is világosak. Mint a szöveges indoklás fogalmaz: „A szabályozás ilyen példái léteznek Algírban, Budapesten, Genfben és Párizsban. Az a cél, hogy ezekkel egyenrangú, nagy tervet készítsünk.”²⁰ Ha a megfogalmazások romantikus voltától el is tekintünk, kétségtelen tény, hogy a tudatos várostervezési beavatkozásoknak Chicagóban jelentős hatása volt akkor is, ha a magántulajdon korlátozásának ilyen módjait az Egyesült Államokban még sokáig vitatták.²¹

¹⁸ BURNHAM, D. H.–BENNETT, E. H.: Plan of Chicago. The Commercial Clug, Chicago 1909.

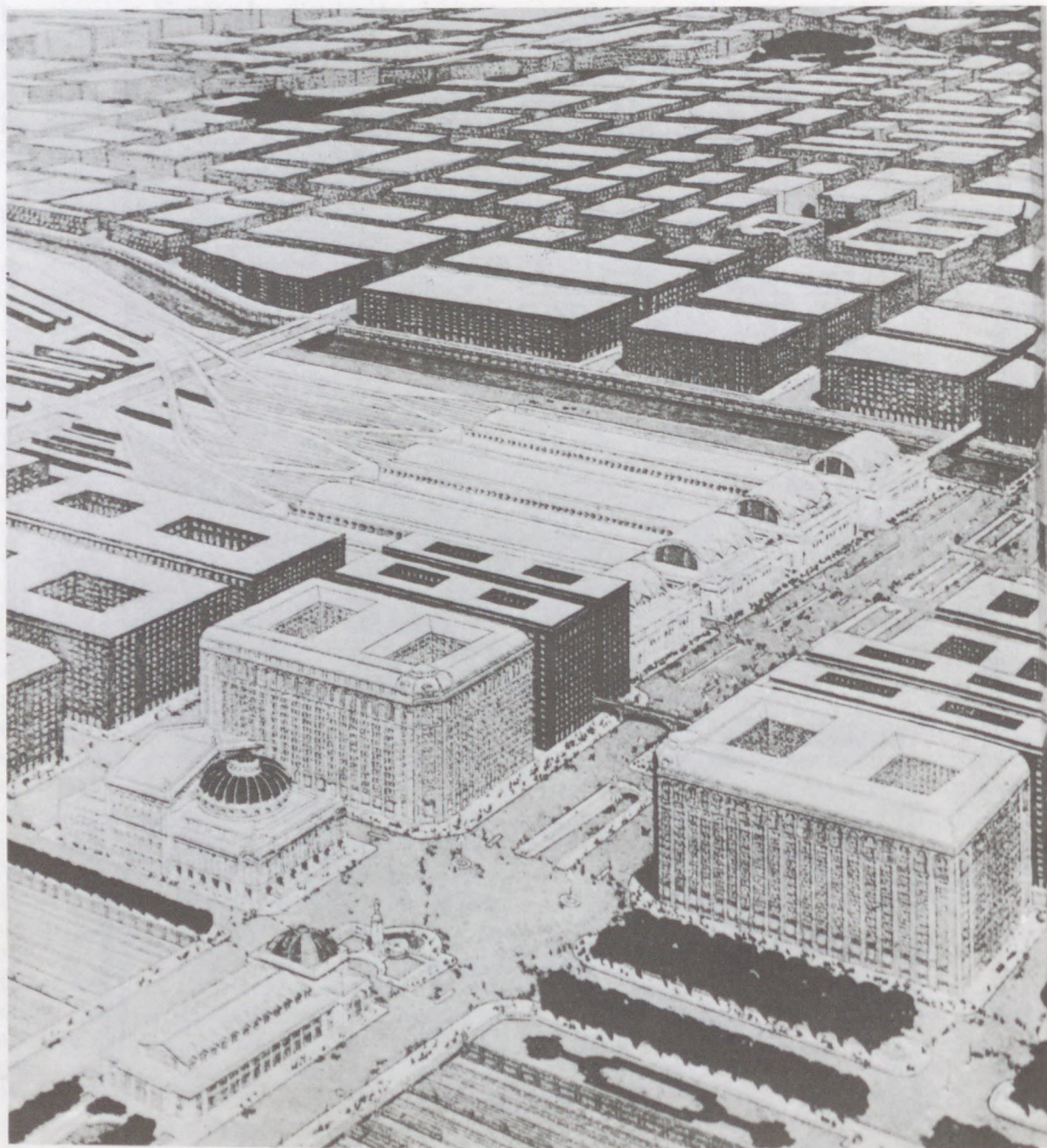
¹⁹ MAYER, H. M.–WADE, R. C.: i. m. 276. old.

²⁰ BURNHAM, D. H.–BENNETT, E. H.: i. m.

²¹ Jellemző módon, a sokak által és sokszor idézett, New Yorkban 1929-ben megjelent kézikönyv NOLEN, J. (szerk.): City planning, D. Appleton and Co. 1929.) két fejezetben is hosszasan indokolja a várostervezési és szabályozási beavatkozás jogosságát. Egyébként ez a könyv is jól illusztrálja, hogy a húszas években már kiterjedt várostervezési és szabályozási gyakorlat létezett az USA-ban, melyről lehetetlen nem tudomást venni.

5. ábra. A Burnham-terv részlete, 1909

6. ábra. A Burnham-terv részlete, 1909

Felmerülhet a kérdés: vajon a tervek zseniális készítői nem éppen azt tervezték — vagy másképpen fogalmazva: vajon nem csak az volt a tervek-ből időtálló —, ami spontán módon amúgy is megvalósult volna? E kérdés megválaszolását konkrét vizsgálódások nélkül nem kísérelhetjük meg, ezért erre a budapesti övezetes várostervezés elemzése kapcsán még visszatérünk. Itt csak annyit kívánunk leszögezni, hogy annyi Chicago esetében is bizonyítottnak látszik, hogy „tervezett” és „spontán” folyamatok a város egész fejlődése során olyan mértékben fonódnak össze egymással, hogy szembeállításuk, „natural area”-k nem tervezettként való definiálása úgy, ahogyan azt a Chicago-iskola tette, és úgy, ahogyan az a különböző város-ökológiai elméletekben kisebb-nagyobb módosításokkal még ma is továbbél, még az elemzés szintjén is értelmetlenné tűnik.

Az első, mint látni fogjuk, hatásában talán leginkább erőteljes városmodell vizsgálata után tekintsük át röviden a „konkurrens” hipotéziseket.

Hoyt — mint ismeretes — erősen bírálta Burgess övezet modelljét és vele szemben a szektoros elrendeződés fontosságát hangsúlyozta. Mindez azonban nem sokat változtat a lényegen, a kisszámú, nagyméretű és lehetőleg valamilyen elemi geometriai formájú területi egységekből felépülő absztrakt modellek fikcióján. Hoyt később felismerte ugyan, hogy „... az amerikai városokkal kapcsolatban kialakított elképzelések csak módosításokkal alkalmazhatók nem észak-amerikai városok elemzésénél”,²² és hogy az amerikai városokkal kapcsolatban kialakított elveket is „módosítani kell” az időközben lezajlott dinamikus változások²³ következtében. Ezek a felismerések azonban nem vezettek el a koncepció alapjainak megkérdőjelezéséig, sőt Hoytnál talán még erősebben figyelhető meg az a törekvés, mint Burgessnél, hogy „a klasszikus modelleket”, vagy azok „módosított változatait” több-kevesebb változtatással minden városra érvényes modelleknek igyekeznek feltüntetni.

A későbbiek során igazán érdekes helyzet áll elő: azt a nyilvánvaló képtelenséget, hogy ugyanazon város szerkezetének tudományos megragadására — viszonylag rövid idő alatt és a koncepció radikális átértékelése nélkül egyszer az övezet, másszor a szektor modell bizonyul alkalmasnak, végül úgy sikerült „feloldani”, hogy azokat a város szerkezetének különböző dimenzióira érvényes leírásokként értelmezték. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi státus területi alakulását szektoros, a családi státus alakulását övezetes rend szerint alakulónak tekintik anélkül, hogy ezen összefüggésre valamilyen elfogadható magyarázatot tudnának adni. Ráadásul ezeknek a nagy, alaptalanul homogénnek tekintett egységekkel dolgozó modelleknek a kereteibe az etnikai szegregáció jelensége sehogyan sem fért bele. Az amerikai városokban a különböző etnikumok lakóhelyeinek merev területi elkülönülése olyan szembetűnő, közismert volt, hogy a jelenséget semmiképpen sem lehetett „a lényeget nem befolyásoló” tényezőként figyelmen kívül hagyni. A különböző etnikai kisebbségek szegregált lakóhelyei viszont a legritkább esetben alkotnak olyan területileg összefüggő, geometriailag „szabályos” formát, amely a modellekbe kerülésüket biztosíthatta volna. E két ellentétes kényszer arra vezetett, hogy a szektoros és övezetes elrendeződés mellett mintegy „maradék” tényezőként kezelték az etnikai szegregátumokat, amelyek „speciálisan lokalizáltak”, „a város egyes régióiba tömörülnek”. Az ilyen és hasonló, az elhelyezkedés szabályszerűségeit és okait formálisan is a leírandó jelenségek körén kívül rekesztő terminológia is mutatja, hogy a klasszikus modellek a legalapve-

²² I. m. 181. old.

²³ Például: „A drága lakónegyedek fejlődése azért a jövőben valószínűleg nem fog mereven körülhatárolt szektorokra korlátozódni. A sugárirányban haladó gyorsforgalmi utak és a várost gyűrűalakban körülvevő utak rugalmasabb fejlődést tesznek lehetővé.” (I. m. 176. old.)

több demográfiai és szociális dimenziók leírására is alkalmatlannak bizonyulnak.

Az etnikai szegregátumok problémája azonban a szektor és övezet modelleknek a fenti korlátozott (tehát a városszerkezet egy-egy dimenzióját leíró) értelmét is tovább gyengíti. Arról van ugyanis szó, hogy az etnikailag elkülönült csoportok mintegy sűrítve tartalmazzák a különböző demográfiai és társadalmi státusúakat. Mivel tehát a szegregátum „nem teljesen úgy viselkedik”, ahogyan az a modellek egyszerű geometriai szabályszerűségei alapján az adott helyen várható volna, az az övezet, illetve szektor, ahol ez a szegregátum található, homogenitásából mindenképpen veszít, ráadásul ez a „veszteség” — a szegregátum területi koncentrátsága miatt — a modell magyarázó, vagy legalább a területi elhelyezkedést adekvát módon leíró voltát lényegesen rontja. Igen tanulságos, hogy az „ideális állapottól” való eltérések ebben a gondolati rendszerben mindig „kivéteklént” vagy „torzulásként” fogalmazódnak meg, amelyeket a valóság produkál, tapintatlanul semmibe véve a fenti modellek absztrakt kereteit.

Ebbe a logikába vág bele az a feltűnő jelenség is, hogy a harmadik klasszikus területi hipotézis, a Harris és Ullman által javasolt többmagvú városmodell — amely szintén nem új, 1945-ben publikálták először²⁴ — szinte soha nem került az empirikus tesztelés megtisztelő helyzetébe. Ez nem is csoda, ha meggondoljuk, hogy ez a modell nem kínál olyan egyszerű, univerzális formátumot a városok területi szerkezetének leírására, mint a korábbiak. A hipotézis lényege ugyanis nem csupán a többmagvúság. Igen fontos megfigyelés természetesen, hogy a városok egy része történeti fejlődése során eredetileg önálló egységekből állt össze, s így az eredeti centrumok, illetve a hozzájuk tartozó városszerkezeti elemek bizonyos értelemben a későbbi fejlődés során is érzékelhető hatást gyakorolnak. Az is nagyon lényeges, hogy a városok vagy városrészek azon csoportján belül,

amelyek eredetileg ugyan egyetlen központból kiindulva fejlődtek, később bizonyos funkcionális tényezők speciális kombinációja folytán gyakran alcentrumok jönnek létre, maguk köré szervezve az adott gazdasági-társadalmi funkcióknak megfelelő területi szerkezetet. A modell legfőbb újdonságértéke azonban annak felismerésében áll, hogy egyrészt a különböző funkciók következtében létrejövő területi elkülönülés leírása statisztikai terminusokban meglehetősen nehéz, az övezet vagy szektor modelleknél használatos hatalmas, összefüggő területi alapegységekből kiindulva pedig eleve lehetetlen, másrészt — és főként — az így nyerhető területi szerkezeti kép városról-városra lényeges eltéréseket mutat, s ezeket az eltéréseket nehéz lenne, a másik két modellhez hasonlóan, egyszerű geometriai általánosságokba foglalni. A „többmagvúság”, mint általánosító elv, nem sokkal több, mint maga a definíció. Különösen akkor, ha nem csupán a térképen megjelenő formát (illetve ennek sokoldalú változatait) vesszük figyelembe, hanem a különböző városszerkezeti elemekből összeálló képet létrehozó okokat is. A kérdés ekkor így merülne fel: milyen elveken alapul a vizsgált város egy-, vagy többmagvú szerkezete? A „hogyan többmagvú” és az ebből azonnal következő „miért éppen így többmagvú” kérdések láthatólag olyanoknak bizonyultak, amelyekre a nagyléptékű, kontinenseken is átnyúló általánosítás igényével fellépő modellek apparátusával végképp nem lehet válaszolni.

A fent röviden vázolt klasszikus városökológiai hagyomány tehát tulajdonképpen olyan utat futott be, amely a városszerkezet, így a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedése szabályszerűségeinek vizsgálatát bizonyos értelemben még nehezítette is. Érdekes módon a fej-

²⁴ HARRIS, C. D.—ULLMANN, E. L.: The nature of cities, The Annals. 1945.

lettebb számítástechnikai és statisztikai módszerek alkalmazásának lehetősége ezen a helyzeten nem sokat változtatott. Az ún. social area analysis — melynek első megfogalmazása Shevky és Bell nevéhez fűződik²⁵ — vitathatatlanul fontos érdeme, hogy a területi egységek jellemzésére több változó alapján képzett, komplex mutatókat igyekszik felhasználni. Azonban a módszer jellegzetesen deduktív építkezéséből következően, elméleti háttérét olyan sok — általában jogosnak tekinthető — bírálat érte, hogy igazán bevetté sohasem válhatott. Ennek másik oka valószínűleg az volt, hogy igen rövid időn belül megjelentek a különböző faktor- és clusteranalíziseken alapuló módszerek, lehetőséget kínálva arra, hogy viszonylag nagy adattömeget „nagyüzemi” módszerekkel lehessen feldolgozni, s így legalább formálisan „induktív-va” lehessen tenni az eljárást, olyanná, amely lényeges dimenziókat és a területi elhelyezkedés modelljét saját maga választja ki. Érdekes módon azonban ezek a korrelációs elemzések sem tudnak sokkal többet mondani, mint a sokat bírált Shevky-Bell-index, hiszen szinte mindig a modell dimenzióit reprodukálják, a területi elhelyezkedés elemzése során pedig újra és újra az övezet és szektor modell érvényesülésének mértékét vizsgálják meg. Az eredmények azonban sajnos még ezen igen leszűkített, absztrakt kérdésfeltevésre vonatkozóan sem túlságosan megnyugtatóak. Az azonos városokra, de különböző területi alapegységek és változók figyelembevételével, illetve némileg eltérő módszerekkel megismételt vizsgálatok példáján jól nyomonkövethető, hogy a módszerektől függően milyen nagymértékben különböző eredményekhez lehet eljutni. Talán a legjellemzőbb példa erre Toronto esete, ahol Schwirian²⁶ úgy találta, hogy a társadalmi státus szóródásának 62,8%-a a szektoriális, 11,2%-a zónális elrendeződéssel magyarázható, tehát viszonylag alacsony a modellel nem magyarázott szóródás-rész. Ugyanekkor Murdie²⁷ vizsgálatában ugyanerre a

városra vonatkozóan a szektor és övezet modell (és ezek interakciója) mintegy 32%-ot magyarázott meg a szóródásból.

Mint a fenti — nem is túl ritkaságszámba menő — példa mutatja, még Bogue idézett kérdésére is elég nehéz választ találni a modern faktorökológiai irodalomban. Valamivel alaposabb egybevetésből látható, hogy a területi egységek kiválasztása, a szektorok-övezetek számának, elhelyezkedésének különbözőségei olyan nagy hatást gyakorolhatnak az elemzés eredményére, amelyek még egy város esetén is döntő módon befolyásolhatják a következtetéseket, nem is beszélve arról, amikor időbeni változások hatását kísérli meg vizsgálni valaki, vagy több város összehasonlító elemzésére vállalkozik. Mindezek a bizonytalanságok, ismételjük, akkor merülnek fel, amikor a jelenleg ismeretes modellek, a mai hatalmas technikai apparátus segítségével, lényegében semmi egyebet nem óhajtanak vizsgálat alá vonni, mint egy félévszázados hipotézist.

Mindent összevetve, a modern városökológiai kutatások két leginkább lényeges vonását úgy foglalthatnánk össze, hogy egyrészt a városok társadalmi szerkezetének, vagy akár a városi funkciók térbeni strukturálódása alakulásának történeti és analitikus kategóriákban való elemzésére végül is kísérletet sem tesznek, másrészt a városszerkezet szabályszerűségeinek olyan leírását sem végzik el, amely választ adhatna arra, hogy kik, hogyan és miért éppen úgy helyezkednek el a város meghatározott részein. Érdeklődésük, a klasszikusnak te-

²⁵ SHEVKY, E.-BELL, W.: Social Area Analysis: Theory, Illustrative Application and Computational Procedure. Stanford University Press, Stanford, California 1955.

²⁶ SCHWIRIAN, K. P.: Analytical convergence in ecological research, In: SWEET, D. V. (szerk.): Models of Urban Structure, Meath, Levington Mass 1972. 135-158. old.

²⁷ MURDIE, R. A.: Factorial Ecology of Metropolitan Toronto 1951-1961, University of Chicago Press, 1969.

kintett tudományosság szabályai szerint, csupán egy deduktíve felállított hipotézis érvényességének igazolására, vagy elvetésére szorítkozik. Követik ezt az eljárást annak ellenére, hogy a vizsgált modell-hipotézis egyes mögöttes feltételei (mint például az egyenletes földrajzi környezet, a különböző területrészek általános elérhetősége) sohasem volt érvényes és főként, a területek megszerzése szabadversenyos módjának hipotézise korábban is csak igen korlátozott mértékben volt jogos, napjainkra pedig, különösen az építési szabályozás, a tudatos várostervezés és általában a központi állami beavatkozás egyre számottevőbbé válásával, ezen feltételek érvényessége a korábbihoz képest is jelentősen csökkent.

A modern városökológiai vizsgálatoknál követett módszerekből adódik az is, hogy az ilyen vizsgálatok során alkalmazott indikátorok érvényességét mindig bizonyos fenntartással kell kezelnünk. Azt a bizonytalanságot, amely abból fakad, hogy a felhasznált mutatók a mérni szándékozott jelenség leírására csak nagyon korlátozottan képesek,

ugyan elvileg elismerik azok a kutatók, akiknél a probléma egyáltalán felmerül, azonban a következtetések levonásakor az ebből adódó konzekvenciák csak a legritkább esetben jutnak érvényre. Végül, mivel az ilyen típusú vizsgálatoknál módszertanilag máig sem megnyugtatóan tisztázott, hogy milyen konzekvenciákkal jár a kutatás megfigyelési egységének a kiválasztása, a felhasznált területi egységek városszociológiai szempontból rendszerint igen durva, jelentős belső heterogenitású területek. A homogenitás hiányával elvileg természetesen a különböző szerzők is tisztában vannak, de mint tolerálandó szükségszerűséget kezelik ezt is. Annak vizsgálata pedig, hogy a különböző szintű területi alapegységek használata hogyan befolyásolja a következtetéseket — a megfogalmazott igény²⁸ ellenére — eddig lényegében hiányzott.

További fejtegetéseink nem utolsó sorban éppen azt a célt szolgálják, hogy a klasszikus ökológiai hagyományokhoz való — nyíltan vagy kevésbé nyíltan vállalt — kötődés értelmetlenségét Budapest példáján szemléltessük.

²⁸ Lásd pl. JOHNSTON, R. I.: Residential area characteristics: research methods for identifying urban sub areas. Social area analysis and factorial ecology, In: HERBERT-JOHNSTON (szerk.): Social Areas in Cities, John Wiley New York 193-236. old.

II. A városszerkezet történetének elemzése

Ebben a részben először azt vizsgáljuk meg, hogy mennyiben alkalmazhatók a klasszikus ökológiai modellek Budapestre, majd hogy milyen messzire juthatunk a modellek „feljavított”, „korszerűsített” változatai segítségével. Ezután azokról az okokról szólunk, amelyek véleményünk szerint a klasszikus ökológia alapfeltevésein alapuló modelleket alkalmatlanná teszik a város térbeni szerkezetének, illetve a térbeni szerkezet átalakulásainak megragadására. Megkíséreljük bebizonyítani, hogy — amennyiben egyáltalán érdemes a város klasszikus értelemben vett övezetes szerkezetéről beszélni — a budapesti övezetek nem „ter-

mészetes övezetek”, hanem alapvetően a várostervezés produktumainak tekinthetők. Ezután rátérünk az övezetes építési szabályozás diszfunkcióinak vizsgálatára; azokat az okokat vesszük sorra, amelyek oda vezettek, hogy a több mint száz éve, a provinciális kisvárosból nagyvárossá váló fejlődés szinte egész időszaka alatt érvényesülő övezetes szabályozás ellenére sem írható le Budapest szerkezete egy övezet modellel, vagy annak valamilyen feljavított változatával. Végül az övezetes építési szabályozás felbomlását, és ennek városszerkezeti konzekvenciáit ismertetjük.

I. A klasszikus ökológia előfeltevésein alapuló városmodellek tesztelése Budapesten

Budapest esetében az alapvetően városföldrajzi irányultságú próbálkozásokon²⁹ túl több olyan kísérletről tudunk, amelyek a klasszikus ökológia intencióinak megfelelően akarták megragadni a város térbeni szerkezetét. Elsőként kell megemlítenünk Beynon 1943-ban írt tanulmányát,³⁰ valamint Szelényi egyik elméleti és problémafeltáró jellegű előadását a témáról.³¹ Az általunk ismert legfrissebb ilyen jellegű kutatás a Budapesti Városépítési Tervező Vállalatnál készült el 1980-ban.³² A továbbiakban az utóbbi vizsgálatban tesztelt övezet és szektor modell, illetve az általuk kidolgo-

²⁹ PRINZ Gy.: Budapest földrajza. A magyar Földrajzi Intézet Rt. kiadása, Budapest 1913; CHOLNOKY J.: Budapest földrajzi helyzete, Földrajzi Közlemények XLII. kötet Budapest 1915; HALTENBERGER M.: Budapest városföldrajza, Stephaneum, Budapest 1942; MENDÖL T.: Általános településföldrajz, Akadémiai Kiadó, Budapest 1967; PROBÁLD F.: A Study of Residential Segregation in Budapest.

³⁰ BEYNON, R. D.: Budapest: An Ecological Study, Geographical Review 33. évf. 256–275. old.

³¹ SZELÉNYI I.: Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten, Tanulmányok Budapest múltjából XX. Budapest 1974. 229–232. old.

³² EKLER D.–HEGEDÜS J.–TOSICS I.: A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján (I–III. kötet), BVTV, Budapest 1980.

zott „területi rendszer” beosztásainak felhasználásával kíséreljük meg a klasszikus ökológiai modellek, illetve azok valamelyest módosított változatai Budapestre való alkalmazhatóságának próbáját elvégezni.

— Először azt vizsgáljuk meg, hogy mennyiben alkalmazható az övezet modell klasszikus hipotézise Budapestre. Történeti elemzésekből és a mai

állapotról vonatkozó adatokból, információkból egyaránt valószínűsíthető, hogy bizonyos mértékig érvényesül a városon belüli különbségekben övezethatás is. A városmag valóban máskor épült be, mint a régi Budapest többi része, akkori külterülete, következésképpen a később beépülő rész, más építési szabályozás alá is esett. Ez, a beépítettség különbségein túl, azt is magával vonja, hogy

7. ábra. Az övezetek behatárolása (BVTV vizsgálat alapján)

eltérő — vagy bizonyos mértékig eltérő — a különböző építési övezetekben lakók társadalmi összetétele. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az 1950-ben Budapesthez csatolt részek — melyek annyiban valóban egymáshoz hasonlóak, hogy korábban önálló települések voltak, és nem a főváros részei — bizonyos mértékig szintén övezetként viselkednek, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy az övezeti felosztás valamennyire, mintegy 40%-ban, megmagyarázza az övezeteket alkotó „területszóródásokat” szóródását.

1. táblázat

A szellemiek aktív népességen belül aránya „területszóródások” (90 egység) szerinti szóródásának felbontása különböző csoportosításokban

	σ^2	σ_k^2	$\frac{\sigma_k^2}{\sigma^2}$
Övezet I.*	160,09	62,55	0,39
Övezet II.*		105,99	0,66
Szektor		81,57	0,51
Területi rendszer		135,46	0,85

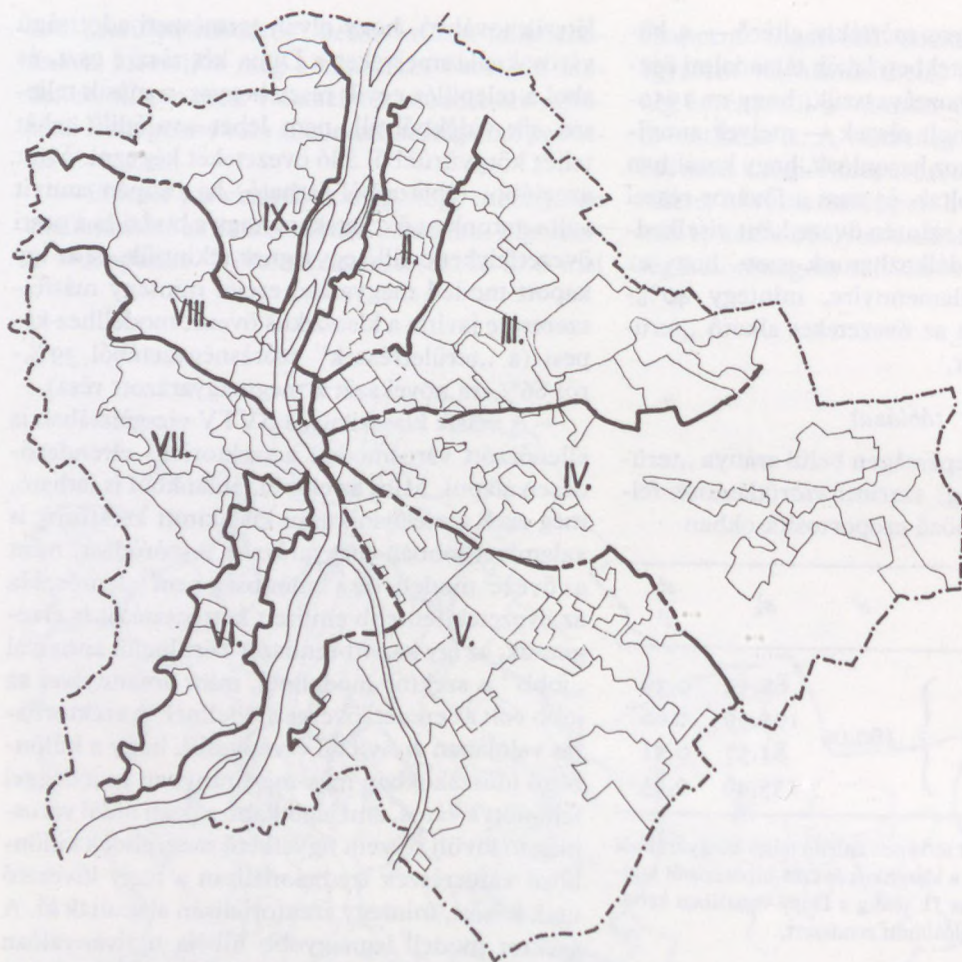
* Az övezet I. a mellékelt térképen látható teljes körgyűrűkből álló övezeteket jelenti, a klasszikus övezet-hipotézistől logikailag különböző övezet II. pedig a Duna vonalában kettéosztott körgyűrűkből előállított rendszert.

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az övezet modell korlátai miből adódnak. Az iménti esetben azonos területi egységnek, övezetnek tekintettek olyan eltérő fejlődési utakat bejáró, számottevő múlttal rendelkező településeket, amelyeknek csaknem egyetlen közös vonása, hogy 1950-ben csatolták őket a fővároshoz. Az egyik minden tekintetben tradicionális mezőgazdasági község volt, mint például Rákócscsaba, a másik kifejtett város, jelentős iparral, polgársággal és gyári munkássággal, mint például Újpest. Az is elég kézenfekvőnek

látszik továbbá, hogy olyan természeti adottságú városoknál, amelyeket a Duna két részre oszt, és ahol a település egyik része hegyes, a másik teljesen sík vidékből áll, nem lehet „valódi”, tehát teljes körgyűrűkből álló övezeteket képezni. Mint az előbbi táblázatból látható, ha csupán annyit változtatunk az övezeteken, hogy a budai és a pesti övezetfeleket önálló egységnek tekintjük, ez az így kapott modell magyarázó erejét mintegy másfélszeresére javítja a klasszikus övezet modellhez képest (a „területszóródások” szórásnégyzetéből 39%-ról 66%-ra növekszik a megmagyarázott rész).

— A másik klasszikus, a BVTV vizsgálatában is ellenőrzött városmodell a szektoriális elrendezésen alapul. Mint az előbbi táblánkból is látható, még ezek a mechanikusan kialakított szektorok is valamivel jobban magyarázzák a szóródást, mint az övezet modell, de a különbség nem jelentős. Ha az övezetek fentebb említett kettéosztását is elvégezzük, az így kapott rendszer körülbelül annyival „jobb” a szektor modellnél, mint amennyivel az jobb volt az eredeti övezet modellnél. A szektorhatás valójában annyiban érvényesül, hogy a különböző időszakokban más-más irányban és jelleggel fejlődött a város, ami leginkább a pesti oldal városmagon kívüli részein figyelhető meg, ahol a különböző városrészek tradicionálisan a nagy kivezető utak között, mintegy szektoriálisan alakultak ki. A szektor modell legnagyobb hibája nyilvánvalóan az, hogy azonos egységbe kerülnek a régi Budapest sűrűn beépített, belső részeitől kezdve a külső, csak 1950-ben a fővároshoz csatolt, egészen más jellegű részekig a legkülönbözőbb területek.

A szektor modellel kapcsolatban azonban egy további, a klasszikus ökológia kérdésfeltevésén már valamelyest túlmutató probléma is felmerül. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy a szektor modell újdonsága a Burgess-féle övezetekkel szemben elsősorban nem az volt, hogy körgyűrűk helyett körkívekkel építette fel a várost, hanem az, hogy a különböző státusú ökológiai egységek létrejötté-

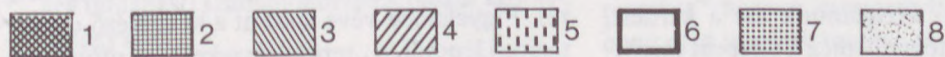

8. ábra. A szektorok lehatárolása (BVTV vizsgálat alapján)

nek mechanizmusát igyekezett megragadni. „A magasabb státusúak jobb helyekre való törekvése” pedig nyilvánvalóan nem rajzolható le mechanikusan, akárhol, és akármikor szektor formára, sőt még az is erősen gyanítható, hogy a magasabb státusúak által dominált területi egységek nem alkotnak feltétlenül összefüggő területeket a városon belül.

— Az övezet és szektor modellek Budapestre való alkalmazhatóságának vizsgálata után most át-

térünk a BVTV vizsgálatra. Az idézett vizsgálat csaknem kizárólag az 1970. évi népszámlálás adataival dolgozik, így természetesen csak az itt alkalmazott területi aggregátumok valamelyikéből indulhatott ki. Ezek növekvő sorrendben a következők voltak: számlálókörzetek (számuk Budapesten kb. 7500), városrendezési körzetek (számuk kb. 500), alkerületek (számuk 86), valamint a város-szociológiai alig használható hatósági kerületbeosztás (számuk 22).

9. ábra. „Területi rendszer” (BVTV vizsgálat alapján)

A már említett BVTV vizsgálat során nem egyszerűen az itt említett területi egységeket vagy ezek valamelyikét használták, hanem bevezették a „területrész” fogalmát. Ezek lehatárolása azonban lényegében megegyezik az 1970-es népszámlálás alkerületeinek lehatárolásával, azzal a különbség-

gel, hogy az új lakótelepeket, amennyiben a népszámlálás során nem külön alkerületként szerepeltek, kiemelték az alkerületi rendszerből, és külön „területrészként” szerepeltették, továbbá néhány esetben népszámlálási alkerületeket vontak össze, illetve határoltak másként le. A BVTV vizsgálat-

ban tehát lényegében a legnagyobb népszámlálási alapegységet használták kiinduló adatként, és ennek — mint látni fogjuk — meghatározó jelentősége van a vizsgálat egésze szempontjából.

Fontosnak tartjuk azonban már itt leszögezni, hogy a fent vázolt eljárás a szerzők részéről teljesen logikusnak tekinthető. Nem fogalmazható meg ugyanis értelmesen általános szabály arra vonatkozóan, hogy mikor, mennyire részletes adatokat célszerű használnunk. Ez nyilvánvalóan elsősorban annak függvénye, hogy mire akarjuk használni ezeket az adatokat, hogy milyen jellegű összefüggéseket kívánunk segítségükkel feltárni. Az idézett vizsgálat készítői pedig — a klasszikus ökológia alapfeltevéseit elfogadva — láthatóan „nagy léptékekben” gondolkodtak. Az övezetekhez és szektorokhoz hasonlóan viszonylag kisszámú és nagy kiterjedésű, összefüggő területi egységet akartak lehatárolni. Ebben az esetben pedig már nem biztos, hogy érdemes az alkerületi lehatárolásnál részletesebb — és természetesen ezért jóval nagyobb számú — adattal dolgozni, hiszen ezek legfeljebb csak a „területi rendszer” elemeinek jobb lehatárolását teheték volna lehetővé, de ez nem biztos, hogy megérte volna a fáradságot. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a „területi rendszer” kétségtelenül hatékonyabbnak bizonyul, mint a szerzők által kontrollként használt klasszikus övezet vagy szektor modell, mivel a „területrészek” szóródásának már 85%-át magyarázza, ami egészen magas értéknek tekinthető.

Meg kell azonban vizsgálnunk azt a kérdést, hogy mennyiben változtatja meg Budapest szerkezetéről alkotott képünket a népszámlálás részletesebb területi bontásban rendelkezésre álló adatainak felhasználása. Mint ez a táblánkból látható, a BVTV „területi rendszere” a „területrészek” szórásnégyzetének 85%-át magyarázza meg, ugyanakkor a városrendezési körzetekre nézve ez az érték 72%, a számlálókörzetek vonatkozásában pedig már csak 51%. Ebből is látható, hogy maguk

2. táblázat

A „területi rendszer modell” által a különböző részletességű területi alapegységek* szellemiek összes aktív keresőkön belüli arányának szóródásából megmagyarázott rész

	σ^2	σ_k^2	$\frac{\sigma_k^2}{\sigma^2}$
„Területrész”	160,09	135,46	0,85
Városrendezési körzet	189,32		0,72
Számlálókörzet	264,90		0,51

* Mivel — mint mondtuk — a „területrészek” és a népszámlálási alkerületek egymással lényegében megegyeznek, számításainkat csak az előbbiekre végeztük el.

a „területrészek” jelentős mértékben heterogén egységek.

E heterogenitás további vizsgálatára ad lehetőséget, ha a szórásnégyzet-felbontást a többszörös csoportosítás figyelembevételével is elvégezzük. A számlálókörzetek — mint már említettük, ez a legkisebb népszámlálási aggregátum — teljes szórásnégyzete két részre bontható: a legközelebbi lépcső (városrendezési körzetek) szerinti csoportosításuk alapján képzett belső szórásnégyzetre (amely azt fejezi ki, hogy a városrendezési körzetek átlagosan mennyire heterogének), valamint a külső szórásnégyzetre (a városrendezési körzetek átlagának főátlag körüli súlyozott szórásnégyzetére). Figyelembe véve viszont a következő csoportosítási lépcsőt, a „területrészeket”, az utóbbi szórásnégyzet tovább bontható, hiszen nem más, mint a városrendezési körzetek összes szórásnégyzete. Ez pedig felírható, a „területrészekben” belüli átlagos szórásnégyzet (belső szórásnégyzet) és a „területrészek” átlagának főátlag körüli szórásnégyzetének (külső szórásnégyzet) összegeként. Az eljárás folytatható a „területrészek” „területi rendszerré” való aggregálási lépcsőjére vonatkoz-

tatva is. Így a számlálókörzetek összes szórásnégyzetét olyan összegre bontottuk, melynek első három tagja az egymás után következő aggregálási lépcsők belső, negyedik tagja pedig a legmagasabb aggregálási lépcső külső szórásnégyzete. A számlálókörzetek összes szórásnégyzetének így mérhető az a része, melyet a legutolsó aggregálási lépcső magyaráz, és sorban azok a részek, amelyek abból adódnak, hogy a csoportosítás egyes lépcsőinél a nagyobb területi egységekbe heterogén terület-egységeket vontunk össze. Vagyis a következőképpen jártunk el:

A megfelelő értékeket kiszámítva a következőket kapjuk: $264,90 = 75,58 + 29,23 + 24,63 + 135,46$, amit a számlálókörzetek összes szórásnégyzetével osztva százalékos formában is kifejezhetünk:

$$100 = 29 + 11 + 9 + 51,$$

$$\begin{array}{c} \sigma_{szK}^2 = \sigma_{IB}^2 + \sigma_{IK}^2 \\ \swarrow \quad \searrow \\ \sigma_{IIB}^2 + \sigma_{IIK}^2 \\ \swarrow \quad \searrow \\ \sigma_{IIIB}^2 \quad \sigma_{IIIK}^2 \end{array}$$

Képletszerűen:

$$\sigma_{szK}^2 = \sigma_{IB}^2 + \sigma_{IIB}^2 + \sigma_{IIIB}^2 + \sigma_{IIIK}^2$$

ahol

σ_{szK}^2 = a budapesti számlálókörzetek összes szórásnégyzete;

σ_{IB}^2 = a számlálókörzetek városrendezési körzeten belüli átlagos szórásnégyzete;

σ_{IIB}^2 = a városrendezési körzetek „területrészekben” belüli átlagos szórásnégyzete;

σ_{IIIB}^2 = a „területrészeknek” a területi rendszer egyes elemein belüli átlagos szórásnégyzete;

σ_{IIIK}^2 = a „területi rendszer” elemei átlagainak szórásnégyzete.

amiből már látható, hogy a „területi rendszer” szerinti csoportosítás által nem magyarázott szóródás főként abból adódik, hogy a számlálókörzetek a városrendezési körzeten belül jelentős heterogenitást mutatnak. Jóval kevésbé jelentős az a hatás, hogy a „területrészekben” belül a városrendezési körzetek nem homogének, végül ennél is valamivel kisebb szerepe van annak, hogy a „területrészek” mutatói a „területi rendszer” egy-egy elemén belül is szóródnak.

Ha a „területi rendszer” által konstruált városrészeket külön-külön is megvizsgáljuk, nemcsak az derül ki, hogy — mint láhattuk — a „területrészek” igen heterogén egységek, hanem ráadásul még az is, hogy a város különböző részein — a modell által egyáltalán nem magyarázott módon — különböző mértékben azok. A „területrészek” által az adott városrészbe („területi rendszer-elembe”) tartozó számlálókörzetek szóródásából megmagyarázott hányad ugyanis 4–33% között ingadozik.

Legfontosabb levonható következtetésünk mind ezekből valószínűleg az kell legyen, hogy viszonylag nagy aggregátumok — mint amilyenek például a „területrészek”, de valószínűleg még a városrendezési körzetek is — alapján felépített ökológiai modellek szükségszerűen heterogén területeket foglalnak magukba. Mint adatainkból látható, a probléma nem abban — pontosabban nem elsősorban abban — áll, hogy a „területi rendszer” egyes elemeit hol határolták le, és hogy a „területrészeket” hogyan csoportosították. A lényeg az, hogy még ilyen viszonylag jó csoportosítás esetén is csak olyan modell alakítható ki, amelyben az egyes elemeken belüli és az azok közötti szórás csaknem megegyezik. A modell magyarázóereje tehát a hagyományos ökológiai módon, a lehatárolások finomításával számottevően nem növelhető. Kétségtelen viszont, hogy az egyes alkotórészek részletesebb területi aggregátumok szerinti heterogenitása önmagában még nem minősíti a modell

érvényességét, hiszen elképzelhetetlen olyan nagyléptékű modell, ami részletesebb adatok alapján tesztelve nem bizonyulna kisebb-nagyobb mértékben heterogénnek. Ez önmagában legfeljebb csak azt bizonyítja, hogy nem használható fel minden kutatási célra egy ilyen nagyléptékű, tehát szükségszerűen durva megközelítés. Ezért, a tapasztalt heterogenitás természetének megragadása érdekében a III. fejezetben majd megvizsgáljuk, hogy milyen mutatók mentén, milyen mértékben bizonyult heterogénnek a modell, majd rátérünk annak tanulmányozására, hogy kimutathatók-e

valamilyen szabályszerűségek aszerint, hogy a város milyen jellegű területein mutatkozik különös mértékben heterogénnek egy ilyen nagyléptékű modell. Végezetül egy alternatív városszociológiai elmélet kidolgozásának szükségességére igyekszünk rávilágítani. Előbb azonban tegyük egy kicsit félre ezeket a „városstruktúra általános szabályszerűségeiből” (Hoyt) kiinduló modelleket, és kíséreljük meg röviden áttekinteni azokat a spontán folyamatokat és várostervezői beavatkozásokat, amelyek véleményünk szerint döntő hatással voltak Budapest területi szerkezetének alakulására.

2. Az övezetes várostervezés mint önmagát megvalósító prófécia

Budapest — mint ismeretes — három korábbi város, a Duna nyugati partján elhelyezkedő Buda és Óbuda, valamint a keleti parton elterülő Pest egyesítésével jött létre 1873-ban. A három város szerkezete már a természeti adottságok miatt is lényegesen eltér egymástól, hiszen a budai oldal hegyes vidékével szemben a pesti oldal csaknem teljesen sík területen épült. A városegysítéskor a döntően polgár város Pest növekedése már többszörösen meghaladta a középkori királyi székhely, Buda növekedési ütemét.

A városegysítésre az ország kapitalizálódása előtt az 1867-es kiegyezés által megnyíló kedvező helyzetben került sor. A kiegyezéssel Pest-Buda a Monarchia magyarországi felének fővárosává vált és rohamos növekedésnek indult. E növekedésre jellemző, hogy az 1869-ben 280 ezres lakosság számú provinciális város a századfordulóra 730 ezres nagyvárossá fejlődik. 1890–1900 között, amikor a növekedés a leggyorsabb volt, a lakosság szám Budapest mai területével, tehát az akkori peremközségekkel is számolva mintegy 300 ezer fővel emelkedett. Míg Budapest népesség számát tekint-

ve 1870-ben még csak a 17. helyen állt az európai városok sorában, a századfordulón már a 8. helyet foglalta el.

A városegysítést a Fővárosi Közmunkák Tanácsának 1870. évi megalakulása előzte meg. A következő év tavaszán a Közmunkatanács nemzetközi tervpályázatot írt ki a leendő Budapest általános beosztási és rendezési tervére, melyhez egyebek mellett a Közmunkatanács által készített ideiglenes rendezési tervet és részletes tervpályázati programot is mellékeltek.³³ A tervpályázati programból nemcsak azért érdemes hosszabban is idézni, mert az abban megjelenő városfejlesztési koncepció hosszú távon — nyugodtan állíthatjuk, hogy napjainkig — nagymértékben meghatározta Budapest területi szerkezetét, hanem azért is, mert

³³ Buda-Pest főváros általános beosztási és rendezési tervének készítésére hirdetett verseny-pályázat részletes programja (a pályaművek litografált magyarázószövegeivel egybekötve). Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1871. (A továbbiakban: pályázati program.)

e programban meglehetősen nyíltan jelennek meg azok a várostervezési ideológiák, illetve az azokat vezérlő értékek, amelyek „objektivizált formában” a város későbbi területi struktúrájának alapjait képezték.

Rögtön a program elején a korra jellemző kicsit dagályos stílusban, de igen határozottan fogalmazták meg a városegyesítés szükségességét: „... Buda és Pest, melyek a Duna által elválasztatnak, de egyszersmind össze is kapcsoltnak, egy városnak tekintendők, s ezért a két város különböző fekvése, talaja és építési módoránál fogva egymástól különböző területe egy harmonikus egésszé olvadjon egybe.”³⁴ Majd rögtön a város középpontjának meghatározása és a városrészek területi tagolása iránti igény megfogalmazása következik: „... Ez egybeolvasztandó városnak a Lánchíd fogván középpontjául tekintetni, a pályázók különös figyelmébe ajánltatik a Duna rakpartjának e középponttól fel- és lefelé leendő beosztása...”³⁵ Ezután a városi expanzió irányának és jellegének szabályozása szempontjából igen fontos mondatok következnek: „Egyrészt gondoskodás igényeltetik a fővárosnak a környékkel való helyes összeköttetésére, de másrészt javaslat teendő ama visszas helyzet megszüntetésére, hogy Budapest eddig nem képez tömör, városi testet, hanem más hasonló lakosságú városoknál sokkal nagyobb területre terjeszkedik szét.

Hogy ezen általános elvek lehetőleg megővassanak... a Fővárosi Közmunkák Tanácsa ideiglenesen egy szabályozási tervet állapított meg...”³⁶

A pályázati anyaghoz mellékelt térképek egyikére felvezették ezen ideiglenesnek tekintett szabályozás legfontosabb vonalait és különböző színeként jelölték a különböző funkciók ellátására szánt területeket: „... E tervben a sötétvörös színnel jelzett rész képeznék azon területet, mely a fővárosi jelleg képviselőjére tartatott alkalmasnak.

A rózsaszínnel jelzett terület volna az ipar és kereskedés városrésze.

A lila színnel jelzett terület volna a gyárvaros, mely a város déli részén létesülne, mert mind a szelek, mind pedig a Duna folyamának iránya északról és észak-keletről jöven, délnek és dél-nyugat felé vezetnek — s mert ide terveztetett az összekötő vasút vonala is.

A szürke színnel jelzett térség, melynek fő pontját a város főmulatóhelye, a városliget képeznék, a befásításokra, — és a zöld színnel jelzett terület villák, kertek és nyári lakok részére volna fenntartandó. — E határozatnál Pest város homokos talaja és a szelek már érintett iránya volt a döntő.

A sárga színnel jelzett telekrészletek, részint a könnyű hozzáférhetés, részint mert a várost kiterjedésében már nem gátolják, temetőknél voltak kiszemelve.”³⁷

A különböző funkciójú területek ily módon történő tagolása alapvető rokonságot mutat azzal a tervvel, amely Budapestet Belvárosra, Külvárosra és Gyárvarosra kívánta felosztani.³⁸

A pályázati programhoz mellékelt fent említett térképre³⁹ a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében találtunk rá. A térképre tudomásunk szerint a Budapest városépítésének történetével foglalkozó irodalomban senki sem hivatkozik. Még Siklóssy,⁴⁰ vagy Preisich⁴¹ alapvető munkáiban található igen nagy számú hivatkozás és térkép között sincs róla említés. Ez valószínűleg

³⁴ I. m. I. old.

³⁵ I. m. I. old.

³⁶ Uo. 2. old.

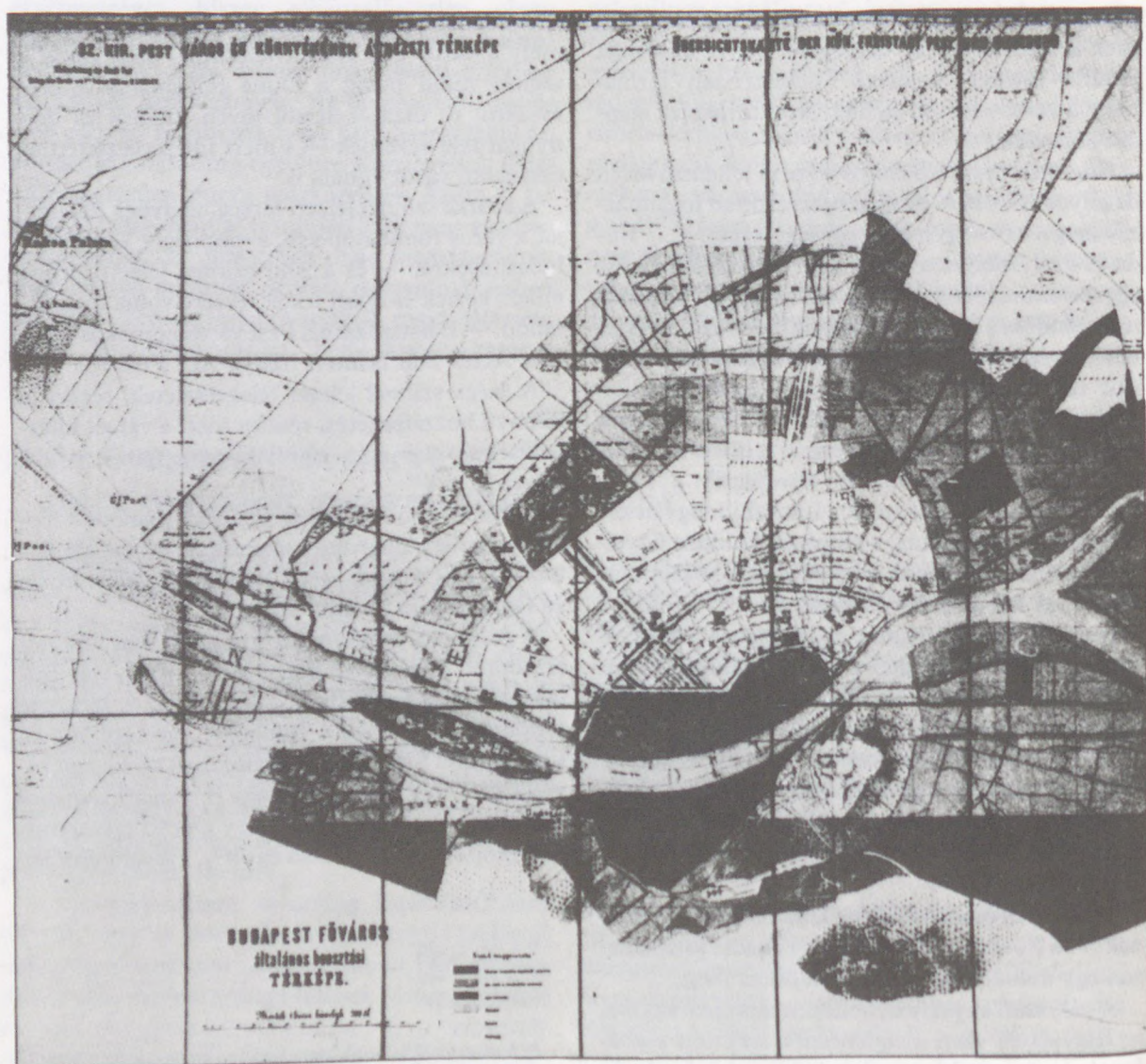
³⁷ Uo.

³⁸ A tervet a Közmunkatanács 1870. aug. 4-i ülésén fogadta el.

³⁹ Budapest főváros általános beosztási térképe. I. bécsi hüvelyk 200 öl.

⁴⁰ SIKLÓSSY L.: Hogyan épült Budapest? (1870–1930), Fővárosi Közmunkák Tanácsa története, Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest 1931.

⁴¹ PREISICH G.: Budapest városépítésének története I–III, Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1960, 1964, 1969.

10. ábra. Budapest főváros általános beosztási térképe, 1871

annak tulajdonítható, hogy a pályázat okmánytárának nagy része feltehetőleg a Közmunkatanács 1919 februárjában történt ideiglenes megszüntésekor és irattárának átköltöztetésekor elveszett, s így a témával foglalkozók az említett térképet is elveszítettnek hitték. Igen fontos ez a térkép, mert nemcsak Budapest egyik legkorábbi övezetekre történő felosztásának terveit dokumentálja, hanem annak mikéntjét is pontosan elénk tárja.

A mai városépítési szemlélet szerint talán túlságosan is részletes tervpályázati program minden bizonnyal elsősorban az igen koncepciózus Reitter Ferenc elképzeléseit tükrözi. Valószínűleg a pályázati programban foglalt elvárások határozottsága miatti ellentmondást hivatottak ellensúlyozni az alábbi sorok: „... E terv csak ideiglenes... a pályázókra kötelező erővel nem bír, őket felfogásaikban s beosztási eszméikben *egyáltalában* nem korlátozhatja, sőt a jobb eszmék őszinte örömmel fognának üdvözlötni...⁴² Pedig a programban nemcsak az egyes övezetek lehatárolása, hanem a körutas-sugárutas utcarendszer alapjai is le vannak fektetve: „... Különösen figyelmükbe ajánlatik a pályázóknak még az e) és f) alatti terv, mely azon szabályozásokat, azon fő kör- és sugárutakat tartalmazza, melyek már részint befejezve léteznek, vagy most vannak a kivitel stádiumában, melyek e szerint változhatatlanul fenntartandók és melyekkel a beosztásnak összhangzásba kell hozatnia.”⁴³ Az övezetek lehatárolása és a körutas-sugárutas szerkezet erősen összefüggnek egymással, ami a programban szintén megfogalmazást nyer, amennyiben „a fővonalak- és terek... az egyes városrészek csoportosulását jelezendik...”⁴⁴ Minden bizonnyal igaza van Preisichnek, aki szerint „a pályázat eredménye azt mutatja, hogy a kiíró hatóság azt a pályázatot jutalmazta első díjjal, amely úgyszólván egészében elfogadta a nem kötelezően megadott előzetes tervet, ennek alapján elsősorban részletkérdéseket oldott meg. Azok a pályázók, akik nagyszabású, a programtól eltérő,

vagy azon túlmenő koncepciókkal próbálkoztak, háttérbe szorultak.”⁴⁵ Ráadásul, mint a bírálati jelentés fogalmaz: „A tervek egyikét sem vélte ugyan a bírálóbizottság minden egyes részleteiben a kivitelre ajánlhatónak, azonban a pályázat célja mégis eléretett, mert a beérkezett tervek sok eszmét és bő anyagot nyújtottak a végleges megállapítandó terv készítésére, mellyel a műszaki bizottság és a műszaki osztály bíztatnak meg.”⁴⁶ Tegyük hozzá, hogy a Közmunkatanács műszaki osztályának vezetője ekkor még Reitter Ferenc volt.

Számunkra azonban sokkal fontosabb ennél, hogy a Közmunkatanács által megfogalmazott programban igen előkelő helyen szereplő — a „városrészek csoportosítására” vonatkozó — feladat lényegében az egész főváros építési övezetekre való beosztását jelentette. A később kiadott építési szabályzatok teleknagyságot, a beépítés jellegét, az építhető házak maximális magasságát, a házak falazatának anyagát, stb. építési övezeteként szabályozták. Mondanunk sem kell, hogy mindez alapvetően befolyásolta azt, hogy az egyes építési övezetekben milyen minőségű lakások épültek, és ezen keresztül természetesen az egyes övezetek társadalmi összetételét is meghatározta. Azonban már a város övezetekre bontásával, illetve az egyes övezetek területének és jellegének meghatározásával kapcsolatban is jól tettenérhető, hogy ebben a felfogásban a város területi tagolása egyben a városi társadalom térbeni tagolását is jelentette. A pályázati program ugyan még meglehetősen visszafogottan és funkcionális érvekre hivatkozva fogalmaz ezzel kapcsolatban, amennyiben — a nyíl-

⁴² Pályázati program, 2. old.

⁴³ Uo.

⁴⁴ I. m. 3. old.

⁴⁵ PREISICH G.: i. m. II. kötet. 38. old.

⁴⁶ A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1870–71. évi működéséről.

város épületek elhelyezésének problémáját tárgyalva — kiemeli, hogy „... arra is figyelem fordítható, hogy minden egyes épület azon helyre terveztesse, hol azon társadalmi osztály, melynek rendeltetve van, a legkényelmesebb módon hozzájuthasson...”⁴⁷ A pályázaton első díjat nyert Lechner Lajos azonban már így fogalmaz: „a városmag a kormányzat, városigazgatás, pénzügyek, nagykereskedelem, tudomány, művészet, jólét és luxus székhelye”. Ezt ipari-kereskedelmi negyed veszi körül. Pest déli területei, valamint Budán a Gellérthegy alatti terület képezi a leendő gyári övezetet. Műleírásában egy további övezet is megjelenik, amennyiben a Városligeten túl, a külső Krisztinavárosban és a Gellérthegy lejtőin „kis kertek, kertgazdaságok és nyári lakások fognak épülni”.⁴⁸

Egy másik pályázó szerint „a jobb osztályok számára szolgáló elővárosokban széles, levegős, kényelmes közlekedés, utcák helyett kertek szolgáljanak a jó levegő megtartására, amelyekben a munkások egyidejűleg családjuk számára szükséges zöldséget is termelhetik”.⁴⁹

A Dunától–Dunáig terjedő koncentrikus körutak és a körutas szerkezetnek a budai oldalra történő kiterjesztése, valamint a lényegében a körutas szerkezetet követő építési övezetek rendszere gyökeres változást jelent a korábbi városszerkezethez képest. Mindeztől kezdve ugyanis nemcsak az volt jellemző, hogy Buda, Óbuda és Pest egymástól lényegében független városszerkezeti egységet alkotott, hanem az is, hogy a budai oldalra inkább a Duna mentén hosszanti irányban elnyúló területi szerkezet, és elsősorban ilyen irányban történő expanzió volt jellemző, míg a pesti oldal, amely szintén a Duna mentén, annak folyásával ellentétes irányban fejlődött, a városból sugárirányban kivezető utak mellett, illetve ezen utak között is terjeszkedett. Siklóssy egyenesen úgy fogalmaz, hogy: „... Pest fejlődését a XVIII. század végéig a sugárutak irányították. A XIX. század első felé-

ben következett be a város felnyúlása a Dunapart mentén, amelyet a telepedéseknek ismét a sugárutak mentén való megvastagodása követett.”⁵⁰ Ennek nyomai napjainkban is jól felismerhetők a pesti városmagot mintegy szektorálisan körülvevő mai VI–IX. kerületek alakjában. A körutas szerkezet nyomai annyiban ismerhetők ma fel, hogy a városmagot félkör alakban körülvevő városfallal (ami ma a Kiskörút vonalának felel meg) valamelyest déli irányban eltolódva, de többé-kevésbé koncentrikusan húzódik a Városliget vonala, amely ebben az időben már a város „belterületeinek” adminisztratív határát képezi. Mi sem bizonyítja azonban jobban azt, hogy ennek főleg csak adminisztratív jelentősége van, mint az, hogy míg a város déli részein a városegyesítés időpontjában már a tömör beépítésű területek is túllépték ezt a határt, az északi területeken még a szórva-nyos beépítésnek is csak a nyomai fedezhetők fel. A pesti oldal különböző irányokba, különböző időszakokban történő, leginkább a szektorális elrendeződéshez hasonlítható addigi fejlődésének egyik bizonyítéka az is, hogy a kivezető utak között elhelyezkedő egyes területek utcahálózata keletnyugati irányban viszonylag független egymástól. Vámos, Budapest városépítésének történetével kapcsolatban alapmunkának tekintett művében azt írja, hogy az 1871-es pályázati kiírás „... a városrendezési feladat homlokterébe a város körül írandó koncentrikus körökön elhelyezett körutak rendszerét helyezte, de ezzel szemben elhanyagolta a koncentrikus körutak legfőbb kiegészítő részét alkotó és azok éltető ereiül szolgáló sugárutak

⁴⁷ Pályázati program, 4. old.

⁴⁸ I. m. „Veritas” jellegű pályamű. Idézi PREISICH: I. m. II. kötet, 39. old.

⁴⁹ I. m. „Hazádnak rendületlenül légy hive” jellegű pályamű. Idézi PREISICH: i. m. II. kötet, 45. old.

⁵⁰ SIKLÓSSY: i. m. 220. old.

rendszerét”.⁵¹ Ezt a koncepcióját a közmunkatanács — Vámos szerint — „... valósággal reaszuggerálta csaknem valamennyi pályázóra”.⁵²

Az, hogy Budapest fejlődése övezetes irányba fordult, tehát nemcsak, talán nem is elsősorban, spontán fejlődés következménye, hanem nagyon is tudatos várostervezői beavatkozás eredménye. Ez a fejlődési irány a városfejlődés nem egyedül lehetséges útja, hanem egyik, a város további fejlődése szempontjából valószínűleg igen kedvező, tudatos beavatkozás nyomán létrejövő alternatívája volt. Ezen alternatíva előtérbe kerülése mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy Budapest kialakulása és legdinamikusabb fejlődése éppen arra az időszakra tehető, amikor — a városszerkezet számos (lineáris, radiális, többmagvú, raszteres, stb.) alaptípusa, illetve ezek szinte végtelen számú lehetséges válto-

zatai közül — a várostervezés uralkodó ideológiája Európa-szerte éppen a körutas-sugárutas városkompozíció, és a különböző társadalmi csoportok e keretek közötti, lényegében övezetes térbeli tagolása volt.

Visszafelé tekintve persze könnyen „a városfejlődés egyedül lehetséges fejlődési irányának” tűnhet a végül is megvalósult alternatívák sora, az egyes várostervezői koncepciók pedig legfeljebb „helyesen vagy helytelenül felismert szükségszerűségnek” látszanak. Pedig a várostervezői koncepciók — talán az eddigiek ismeretében már nyugodtan állíthatjuk — más szférákra irányuló tervezői tevékenységekhez hasonlóan, önmagukat beteljesítő próféciákként is működnek; természetesen tükrözik a városfejlődés szabályszerűségeit, de nagymértékben formálják is azokat.

3. Az övezetek lehatárolása és jellege

Ezek után talán már nem szorul különösebb bizonyításra, hogy nemcsak maga az övezetes szerkezet, hanem az egyes övezetek lehatárolása és jellege is nem utolsó sorban várostervezői beavatkozások függvénye. Ezt itt talán elég néhány kiragadott példával illusztrálnunk.

Reitter Ferenc, aki hosszú éveken át Pest város főmérnöke volt, majd a Közmunkatanácsban is meghatározó szerepet játszott, a múlt század közepén tervet terjesztett elő egy pesti hajózó csatornáról, amely lényegében a mai Nagykörút vonalában húzódott volna, és a — Siklóssy állítása szerint körülbelül a Nagykörút vonalától a mai Élmunkás hid–Szív utca–Felsőerdősor utca–Rottenbiller utca–Mező Imre út–Hámán Kató út vonaláig terjedő — Városházához tartozó széles árter legmélyebb pontjait kötötte volna össze.⁵³ A tervnek a városrészek funkcióira vonatkozó megállapításai-
ból képet alkothatunk annak várható társadalmi

következményeiről is. „A Duna és a csatorna közti rész lenne a város magva, itt nagyobb lakások, tudományos intézetek, hatóságok, kormányzati épületek helyezendők el, a csatorna partján kereskedelem, azon túl ipar és a munkások lakásai kerülnének.”⁵⁴ Reitter meg is rajzoltatta, hogyan nézne ki a csatorna által átszelt városrész, a csatorna megépülte után.⁵⁵ A rajzon a csatornán túli

⁵¹ VÁMOS F.: Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetek. 1926. 9–12. sz. Különlenyomat, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest 1926. 4. old.

⁵² Uo.

⁵³ Vö. SIKLÓSSY: i. m. 194–198. old.

⁵⁴ Pest város előterjesztése — a három város szépítése tárgyában. Budapesti Közlöny 1868. jún. 4.

⁵⁵ REITTER F.: Duna-szabályozás Buda és Pest között. Pesti hajózási csatorna. A Csepelsziget s a soroksári Duna-ág balpartján fekvő árter ármentesítése. Három javaslat. Pollák testvérek. Pest 1865.

II. ábra. Reitter Ferenc terve egy pesti hajózó csatornáról, amely a mai Nagykörút vonalán húzódott volna

második-harmadik utcában már füstölgő gyárké-
mények láthatók. A terv, amely egyébként csak-
nem megvalósult, a város később kialakult övezeti
szerkezetének egyik alternatívájaként fogható fel,
és talán mondanunk sem kell, hogy megvalósulása
esetén az ipari területek nemcsak közelebb kerül-
nek a városközpontozhoz, de a város fejlődése előtt

komoly „organikus” akadály is jön létre, ezenki-
vül lényegesen élesebb „természetes övezetek”
közötti társadalmi elkülönülést hozott volna létre,
mint amilyenek végül is a megvalósult városterve-
zői alternatíva nyomán létrejöttek.

Jól példázza a várostervezői beavatkozások
„övezetformáló” voltát a tervezett hajózó csatorna

12. ábra. Az újpesti rakpart a Margit-híd felől 1890 körül

nyomvonalán végül megépült Nagykörút esete is. Mintegy megépítését indokolandó a következőképpen fogalmaz a Közmunkatanács első évi jelentése: „A város zöme minden összefüggés nélkül szórványosan csak itt-ott mutatja az emelkedésnek némi jelét, s nagyrészt elavult házakkal van megakva. A fejlődésnek csakis azáltal lehet okszerűbb irányt adni, ha a város területének közepén egy szép, tágas s az egész városon keresztbe átvonuló út nyitattik, mely által egyrészt felébresztettetik a kedv annak mentén díszesebben építkezni, másrészt ez az út, mintegy határvonalat képezvén legalább a városnak ezen belül eső részében célszerűbb tömörülést fog előidézni.”⁵⁶ A tervezett körút városformáló szerepére többen rámutattak a „pesti nagy körútról és az emelendő építkezések adómentességéről” szóló törvényjavaslat 1871-es

képviselőházi vitájában. Királyi Pál szerint „Pest városa fölfelé húzódik; a parton hosszú szalagot képez és nem elterülő várost. Ezen előnyösen fog változtatni a körút, amely értékessé fogja tenni az eddig értéktelen telkeket.”⁵⁷ Kerkápoly pénzügyminiszter egyenesen úgy fogalmaz, hogy „egyik városépítési célunk az, hogy a keskenyen, a Duna mentén épült Pest teste, zöme, Kőbánya és a Városliget felé tolassék”.⁵⁸ Buda és Pest városszerkezetének ez ideig egymástól lényegében független fejlődését illusztrálják ugyancsak Kerkápolynak a tervezett híd építési helye körüli vitában Jókai

⁵⁶ Idézi SIKLÓSSY: i. m. 220. old.

⁵⁷ Uo. 221. old.

⁵⁸ Uo. 223. old.

Mór képviselő kérdésére adott válaszként elhangzott szavai: „... ahol Buda leginkább kiöblösül, az északra tervezett híd irányában, Pest alig van, az alsó részen pedig, ahol Pest kiöblösül a Mészáros utcánál, ott Buda már éppen nincs. Tehát akárhová építjük a hidat, vagy nem találunk Pestet, vagy nem találunk Budát.”⁵⁹

Végül még egy példát említenénk arra vonatkozóan, hogy az egyes övezetek — már amennyire értelmes egyáltalán övezetekről beszélünk — jellege és lehatárolása nem csupán spontán fejlődés, hanem jelentős mértékben várostervezői döntések eredménye. Budapesten legalább hat körút építése merült fel többé-kevésbé komoly formában. Ezek közül végül is az idők során csak három épült meg. A meg nem valósult körutak nyomai azonban többnyire ma is felfedezhetők a város térképén (pl.: a már említett „Városárok körút”, amelynek vonala a Damjanich utcánál leszűkül, majd a Lövölde térnél hirtelen megszűnik, a tervezett „Városliget körút”, amire lényegében csak a Dráva utca, és a Dózsa György út–Váci út–Verseny utca közötti vonala emlékeztet, egy „Külterületi körút”, a Szegedi út–Teleki Blanka út–Nagy Lajos király útja–Fehér út vonalán⁶⁰ stb.). Sajnos találgatásokra vagyunk utalva azzal kapcsolatban, hogy miért éppen három, és miért éppen ez a három körút épült meg. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól amikor azt feltételezzük, hogy létrejöttükben nem annyira organikus okok, mint inkább átvett várostervezői sémák játszottak fő szerepet. Mindenesetre legalábbis meglepő, hogy a bécsi körutak városszerkezetet tagoló funkciója is meglehetősen hasonlít a budapesti körutakéhoz.

Természetesen a körutak számával és vonalvezetésével kapcsolatos viták sem csak magasztos várostervezési kérdések körül forogtak. A kor utilitarista szelleme meg is engedte, hogy egy-egy várostervezési alternatíva indoklásával kapcsolatban annak a „vállalkozási szellem emelésére”,

vagy a telekárakra gyakorolt kedvező hatására hivatkozzanak. Ez — mint korábbi példáinkból is látható — időszakunkban meglehetősen általánosnak tekinthető. Figyeljük meg például azt a „főtisztí javaslatot”, amit „a főváros telektulajdonos polgársága” terjesztett a Közmunkatanács elé. A javaslatban szereplő terv ebben a formában egyébként nem valósult meg. „A nagy körút által befogott terület alig hatodrésze csak a központi pályavonal, az osztrák államvasút, a Hungária-út által határolt belterületnek, a főváros összes területének pedig aránytalanul csekély részét képezi: helyénvalónak, szükségszerűnek találjuk tehát már csak ezen szempontból is a ’valódi várostest’ oly mérvű kiterjesztését és szabályozását, mint azt a mellékelt helyrajzi térkép részletesen feltünteti.” Az egykori V–IX. kerületek túl nagyok, fel kell őket osztani, „... egy ilyen új kerületi beosztás pedig célszerűen egyedül csak azon s oly irányban vezetett körút-vonal létesítése által érhető el, mely a mellékelt alaprajzon, t. külső nagy körút⁶¹ nevezet alatt van feltüntetve”.⁶²

A „valódi várostest” kiterjesztése persze azért állt a „telektulajdonos polgárság” érdekében, mert ily módon megnövekedett volna az a terület, amelyet sűrűbben, nagyobb beépítési százalékkal,

⁵⁹ Uo. 222. old. Az „északra tervezett híd” alatt a mai Margit-híd, a „Mészáros utcán” pedig a mai Tolbuchin körút értendő.

⁶⁰ A felsorolásban az említett útvonalak mai elnevezései szerepelnek.

⁶¹ A Boráros térnél indul, de a Nagykörúttól délre kanyarodik, majd a Hámán Kató út–Mező I. út és a Nagykörút között megy a Baross térig, onnan a Rottenbiller utcán a Köröndig, onnan a Marx térig, majd a Nagykörúttól északra a Parlamentig. (A felsorolásban az útvonalak mai elnevezései szerepelnek.)

⁶² Budapest főváros legújabb helyrajzi térképe 1:15 000. Összeállította: BORSODI SZILÁGYI D. Második kiadás. Budapest 1880. Hátlapján: A végleges szabályozási terv indoklása egy, a főváros telektulajdonos polgársága által a t. Közmunkatanács színe elé fölterjeszteni ajánlott „főtisztí javaslat” alakjában.

13. ábra. Budapest főváros legújabb helyrajzi térképe. (Összeállította: Borsodi Szilágyi Dezső, 1880)

magasabb épületekkel lehetett volna beépíteni. Ez az idézett szövegből elég világosan ki is derül: „Végre pedig maga azon kétségbevonhatatlan tény, miszerint a nevezett útvonalak törvényesítése által a vállalkozási szellem egészen új életerőt nyerne, nemkülönben az érintett telkek, a környékbeli fekvőségek értéke a jelenleginél már a legrövidebb idő alatt is jóval magasabban emelkedhetnék föl, teljes joggal indítja alólírottakat arra, hogy saját anyagi érdekeiknek ez iránybani megóvását erőlesen kérelmezzék.”⁶³

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy változtatnunk kell az övezetek kialakulásának magyarázatával kapcsolatos, lényegében még máig sem meghaladott, klasszikus ökológiai hipotézisen. Hiszen — mint láttuk — itt nem egyszerűen arról van szó, hogy a telekár szabályozó mechanizmusa vezetne az „övezetek” kialakulásához, hanem a telekár mellett — pontosabban azzal együtt, egymással kölcsönhatásban — egy másik tényező, a várostervezés hatását is figyelembe kell vennünk, amely esetünkben történetesen — de nem mindenhol és nem mindig — alapvetően a körkörösén tagolt, homogén építési övezetek ideológiájára támaszkodott.

A spontán és tervezett folyamatok szembeállításán alapuló elméleti modellnek tehát nincsen sok valóságos alapja, hiszen a városszerkezet — mint talán sikerült bebizonyítanunk — mindenkor a konkrét erőviszonyok eredőjeként alakuló spontán folyamatok, és az önálló érdekekkel is bíró várostervezés egymásra hatásának eredményeként alakul. Az, hogy a várostervezés éppen milyen konkrét geometriai formát részesít előnyben, elsősorban a várostervezői ideológiák — természetesen a várostervezést domináló csoportok érdekeitől nem teljesen független — önmozgásának a függvénye, és a különböző társadalmi csoportok érdekütközése szempontjából többnyire sokadlagos jelentőséggel bíró szakkérdésnek minősül. A klasszikus ökológia ezt az esetlegességet, pontosabban ennek az esetlegességnek egyik, történelmileg szintén esetlegesnek minősíthető megjelenési formáját emelte a városszerkezet fejlődése általános szabályszerűségének rangjára, holott a társadalmi viszonyrendszer „térbeni tükröződéseként” is felfogható empirikus városszerkezet általában sem a várostervezői övezetek logikáját, sem léptékét nem követi.

4. Az övezetes várostervezés diszfunkciói — alternatív városszerkezeti minták

Munkánk eddigi részében az övezetes építési szabályozás önmagát megvalósító próféciaaként való működését vizsgáltuk meg. Arra a következtetésre jutottunk, hogy — amennyiben egyáltalán érdemes a város övezetes szerkezetéről beszélni — a budapesti övezetek nem a szó klasszikus értelmében vett „természetes övezetek”, hanem alapvetően a várostervezés produktumainak tekinthetők. Sajátos módon azonban nem utolsó sorban éppen a fenti övezetes szabályozás idézett elő, illetve erősített fel egy sor, az övezetek fizikai és társadalmi

értelemben vett heterogenitásának irányába mutató folyamatot. Látnunk kell ugyanis, hogy az az övezetes szabályozás, amelyik a város egész területét építési területnek tekintette, amelyik a város szerkezetét lényegében a város központjából kifelé haladva csökkenő beépítési intenzitású, homogén övezetek rendszereként képzelte el, jelentős mértékben önmaga megvalósulása ellen hatott. A to-

⁶³ Uo.

vábbiakban tehát áttérünk az övezetes építési szabályozás diszfunkcióinak vizsgálatára. Azt fogjuk megvizsgálni, hogy milyen okok vezettek oda, hogy a több mint száz éve, a provinciális kisvárosból nagyvárossá való fejlődés szinte egész időszaka alatt a világon szinte egyedülálló következetességgel érvényesülő övezetes szabályozás ellenére sem írható le Budapest szerkezete egy övezet modellel, vagy annak valamilyen feljavított változatával. E kérdéskör már átvezet bennünket az övezetstől eltérő alternatív városszerkezeti minták kialakulásának elemzéséhez.

Az „extenzív városfejlődés” elkerülése érdekében a Közmunkatanács egy sor intézkedést hozott. Ezek az intézkedések a külső területeken igen magas telekminimumot, a város belső övezeteiben pedig nagy telekszélességet és telekmélységet írtak elő, amelyek szinte lehetetlenné tették, hogy családi házak épüljenek a város akkori területén belül. Ez rendkívül magas laksűrűséget és egy házra jutó lakásszámot eredményezett. Jelentős mértékben hozzájárult ahhoz is, hogy a város főútvonalai és az ezekhez közeli telkek viszonylag gyorsan és viszonylag egységes stílusban épüljenek be, ugyanakkor azonban az egyes övezetek heterogenitásának irányába hatott. Mivel az építési szabályzat Budapest akkori, a mainak csak mintegy harmadát kitevő területén 5–6 millió lakos elhelyezését tette volna lehetővé, még a kor igen gyors lakásépítési üteme sem eredményezhette, hogy a belső területek mellékutcainak túlnyomó többsége, valamint a bérháznak nyilvánított külső építési övezetek bérházakkal épüljenek be. Mindez a fenti területen hézagos beépítéshez vezetett és Budapestet a „tűzfalak városává” tette. Sokkal fontosabb azonban számunkra az, hogy mindez az övezetek városszerkezeti mintaként való érvényesülésének ellenében hatott, amennyiben fokozta az egy-egy övezeten belüli főútvonalak és egyéb utcák ház- és lakásállományának különbségét. Ezt a hatást erősítették azok a rendelkezések is, amelyek egy-egy

főútvonal, ritkábban tér, gyorsabb és egységesebb stílusban való kiépülése érdekében rövidebb-hosszabb távra adómentességet biztosítottak az itt építkezőknek. A Sugárút és a Nagykörút esetében ez az új házak 15 évi teljes és 15 évi részleges adómentességét jelentette.

Ugyanebbe az irányba — az övezetek városszerkezeti mintaként való érvényesülése ellen — hatott az is, hogy mivel az építési szabályzatok az egész várost építési területként kezelték, a nagyváros expanziója nem „klasszikus módon” zajlott le. Többemeletes bérházak mellett földszintes, esetenként falusias házak, üres, később raktározás, garázsok, vagy ipar céljaira igénybe vett telkek maradtak meg. Valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy a klasszikus ökológiai metaforákat nagy előszeretettel használó Budapesttel foglalkozó város-szociológiai irodalom — e heterogenitást a város igen kiterjedt körzeteiben észlelve — más-más területeken fedezi fel a város „átmeneti övezetét”. Szelényi a Nagykörút és a Külső körút közötti gyűrűbe,⁶⁴ a BVTV vizsgálat a városközponttól jóval távolabbra, lényegében a régi Városházak és Budapest 1950 előtti határa közötti területre,⁶⁵ míg Beynon többnyire a Nagykörút és a régi Városházak közötti gyűrűbe⁶⁶ teszi azt.

Visszatérve a Közmunkatanács kisházellenes intézkedéseire, igen valószínűnek tűnik, hogy ebben nemcsak az „extenzív városfejlődés” elleni harc igen magasztos — egyébként ma is időről-időre felmerülő és korántsem csak várostervezői ideológiák által motivált — szempontjai játszottak szerepet. Ez a politika oda vezetett, hogy Budapesten a családiház-építés aránya az első világháborúig igen alacsony és csökkenő tendenciájú volt, továbbá, hogy sorházak és kislakásos bérhá-

⁶⁴ SZELÉNYI: i. m.

⁶⁵ BVTV vizsgálat: i. m.

⁶⁶ BEYNON: i. m.

zak szinte egyáltalán nem épültek. Mindez valószínűleg elsősorban azzal magyarázható, hogy a magyarországi polgári fejlődés megkésett és elmentmondásos jellege miatt nem voltak elég erősek azok a rétegek, amelyek a bérházépítő földbirtokos és pénzarisztokrácia érdekeivel szemben sikeresen tudták volna képviselni saját érdekeiket. A családiház-építésnek a városból való kiszorításában a földbirtokos arisztokrácia egyes csoportjai azért is érdekelték voltak, mert ily módon a várost körülvevő területeken megemelkedett a telekár, és emelkedtek a parcellázások révén megszerezhető összegek. A családiház-építés jelentős része tehát ebben az időszakban a város akkori területén kívülre szorult, a budapesti kisegyszisztenciák pedig szűk, körfolyosós bérházak szoba-konyhás lakásaiba kényszerültek.

Ezek a bérházak az Osztrák–Magyar Monarchia spekulációs lakásépítkezéseinek jellegzetes termékei. Ebben a formában tudomásunk szerint csak Bécsben és Budapesten találhatók meg tömegesen. Mivel a fennálló rendelkezések értelmében a telekterületnek maximálisan 85%-át is be lehetett építeni és az udvar szélességének legalább 6 méternek kellett lennie, a kötelezően igen széles bérháztelket úgy lehetett a legracionálisabban kihasználni, ha a telket teljesen körülépítették. A 3–4, később 4–5 emeletes épület a klasszicista bérházénál sokkal kedvezőtlenebb légtérarányú, de például a Berlinben igen elterjedt „hátsódudvaros” megoldásnál jóval nagyobb udvart zárt körül. A díszes, „gipszarchitektúrájával” főúri palotákat utánzó utcai fronton 3–6, vagy ennél is több, nagyméretű szobás, „cselédszobás”, fürdőszobás lakások épültek.⁶⁷ Az udvari lakások körbefutó függőfolyosóról, a „gangról” nyíltak, zömében mellékhelyiség nélküliek és igen gyakran szoba-konyhások voltak. A reprezentatív előcsarnokkal és fölépcsőházzal szemben a hátsó fronton szűk melléklépcső vezetett felfelé. Rendszerint innen nyíltak az udvari lakásokhoz tartozó közös WC-k.

A lakások minősége nemcsak az utcai és az udvari fronton, hanem emeletek szerint is különböző. A földszinti lakások általában rosszabbak, mint az emeletiek, a legjobb lakások az első emeleten vannak, innen fölfelé a lakások színvonala fokozatosan romlik. Rendszerint ennek megfelelően változik a lakások belső magassága is. Ezt fokozza, illetve a különböző emeletek lakóinak társadalmi különbségét szimbolizálja az az építészeti megoldás, hogy az első emeleti párkány általában a padló, a második emeleti pedig az ablak magasságában húzódik végig az épületen.

A körfolyosós bérházzal, amely Budapest talán legjellemzőbb háztípusa, azért volt érdemes kicsit részletesebben is foglalkoznunk, mert a kisházelenes várospolitika eddig bemutatott hatásaival szemben, nem az egy-egy építési övezetbe tartozó házak heterogenitását, hanem az egyes házakon belüli heterogenitást példázzák. Valójában a körfolyosós bérház olyan városszerkezeti egység, amelyre a lakások igen nagyfokú heterogenitása jellemző. Gyakori, hogy nagyobb, reprezentatív útvonalakon az utcai fronton nagypolgárok, esetleg arisztokraták laktak, míg az udvari részen kispolgárok lakásai voltak. Kisebb utcák, kevésbé előkelő házaiban ez a képlet általában úgy módosult, hogy kispolgárok, értelmiségiek laktak az utcai és kisiparosok, munkások az udvari lakásokban. A szegregáció mintegy bele lett építve ezekbe a házakba.

Az itt röviden vázolt szegregációs minta kialakulását valószínűleg nagymértékben elősegítette az, a Monarchia paternalisztikus társadalmi berendezkedésére jellemző szituáció, amelyben az egyes társadalmi osztályok közötti politikai és egzisztenciális különbségek nem voltak olyan óriási-

⁶⁷ A lakások belső berendezéséről lásd HANÁK P.: Polgárosodás és urbanizáció (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században Történelmi Szemle 1984. 1–2. szám.

ak, mint Kelet-Európa legnagyobb részén, ahol ezek a szakadékszerű különbségek a legmagasabb státuszúak lakóhelyeinek éles területi elkülönülésében is jól megjelentek. Ugyanakkor viszont a Monarchián belüli társadalmi egyenlőtlenségek elég nagyok és mindenestre elég merevek voltak ahhoz, hogy a társadalmi különbségeket nem kellett feltétlenül éles területi elkülönüléssel is szimbolizálni. Más, később tárgyalandó városszociológiai folyamatokon kívül valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a pesti körfolyosós bérházak lakóinak társadalmi heterogenitása az 1930-as évek óta mérséklődött. A társadalmi távolságok és a hierarchia egyértelműsége ugyanis csökkent, ezért a magasabb státuszú csoportok „másságukat” inkább szükségesnek érezvén területi elkülönüléssel is szimbolizálni, más lakásosztályok felé törekedtek, és — mint látni fogjuk — elegendő hatalommal rendelkeztek ahhoz, hogy létre tudták hozni az ehhez szükséges városszerkezeti mintákat is.

Ugyancsak a kisházellenes várospolitikai egyik következményének tekinthetők azok az Ű, vagy kettő vágott U alakú földszintes házak, amelyek a körfolyosós bérház kevésbé urbanizált megfelelőjeként is felfoghatók. Ezek elsősorban az 1950-ben Budapesthez csatolt városrészek századforduló körül épült területein, de szórványosan egyes belsőbb részekben ma is megtalálhatók. A magasan megállapított minimális teleknagyság miatt igen kevesen voltak képesek családi házat építeni, így nagy kereslet mutatkozott kis, szoba-konyhás lakások iránt. Ezeket az alapincézetlen, komfort nélküli, nagyméretű konyhából, egy ennél csak valamivel nagyobb szobából és általában éléskamrából álló lakásokat a telek utcára merőleges oldalaira, rövidebb vagy hosszabb sorban építették. Közöttük keskenyebb vagy szélesebb kert vagy udvar helyezkedett el, ahol a közös vízcsap, a WC-k és a fából épült tüzelőtárolók helye is volt. Az utcai front lakása, vagy lakásai nagyobbak, rendszerint alapincézettek, gyakran komfortosak is voltak. Az

udvari lakásokban többnyire munkások, az utcaiakban általában kispolgári családok laktak. Az ezekhez tartozó kert esetleg élősfővénnyel, vagy kerítéssel is el volt választva az udvar hátsó részétől. Gyakori volt az is, hogy az utcai lakás alatt, esetleg az erre merőlegesen épült sor valamekkora részében is az utcai lakás tulajdonosának a műhelye volt, és a hátsó lakásokban laktak a munkások.

A homogén övezetek kialakulása ellen hatott az a sok típusból összeálló városszerkezeti egység is, amit „telepnek” nevezhetünk. Meglehetősen heterogén csoport ez, hiszen nagysága néhány baraktól egészen 25–30 ezres, városnagyságú telepig terjedhet, lehet közvetlen környezetétől igen élesen elváló, esetleg fallal is körülkerített, vagy környezetébe ma már olyannyira belesimuló, hogy első pillantásra a telepszerűség fel sem tűnik, létrejöhetett spontán módon, például néhány szegény család többé-kevésbé illegális telekfoglalása és éppen elérhető anyagokból történő hajléképítése, mezőgazdasági terület parcellázása, gyár által szervezett és finanszírozott akció, állami inségakció, stb. nyomán, lehet szegény-, munkás-, tisztviselő-, nyaraló-, villatelep, stb., vagy napjainkban akár „korszerű, új lakótelep” is. Valószínűleg nem pusztán a véletlennek tulajdonítható az, hogy az itt röviden körvonalazott, egymástól meglehetősen különböző képződményeket a nyelv egyaránt telepeknek nevezi. Úgy tűnik, hogy ennek magyarázata nem utolsó sorban az a nagyon pontos megfigyelés, hogy ezek a telepek többé-kevésbé egyszerre, ugyanazon, vagy egymáshoz hasonló jellegű akciók nyomán jöttek létre, és olyan viszonylag homogén területi egységeket alkotnak, ahol nem az utca vagy a ház, hanem egy kisebb-nagyobb összefüggő terület képez városszerkezeti egységet.

A szegény- és munkástelepek létrejötte nem kis mértékben éppen a városigazgatás korábban már említett kisházellenes intézkedéseivel magyarázható. Hamarosan kiderült ugyanis, hogy a városba

áramló tömegek lakásigényét már a kor igen magas lakásépítési ütemének szintjén sem lehet bérházakban lévő lakásokkal kielégíteni. A spekulációs bérházépítés viszont a város belső részeinek túlszűfoltóságához, már építésük pillanatában is korszerűtlen és egészségtelen lakások tömegének a keletkezéséhez, és nagy tömegek által megfizethetetlenül magas lakbérékhez vezet. Mindezek miatt a századforduló táján már igen komoly erők követelték új városrendezési terv és építési szabályok kidolgozását. Ettől, egyebek mellett, a családházépítést megkönnyítő intézkedéseket reméltek. A spekulációs bérházépítésben érdekelt csoportoknak azonban az első világháborúig sikerült megakadályozniuk az építési szabályok számottevő megváltozását. A családház-építés zöme változatlanul a fővároson kívülre, a peremközségekbe szorult.

Az élesedő szociális problémák miatt állami kezdeményezéssel, illetve támogatással szociális lakásprogramok indultak a századforduló után. 1908-ban Kispesten megkezdték a Wekerle-telep építését, ahol 4788 lakás épült meg. 1909–1912 között, a Bárczy-program során, mintegy 6000 lakást építettek fel, 19 „kislakásos telep” jött létre. Gyakran telepeket építettek a gyárak is, saját munkásaik, tisztviselőik számára. A telepépítés zöme azonban a két világháború közti időszakra esett, amikor a magántőke már képtelen volt megbirkózni a lakáspiacon keletkező óriási feszültségekkel.

Budapest egyes részei, például az 1950 előtt is a fővároshoz tartozó Kőbánya legnagyobb része, ilyen telepszerű beépítéssel volt leírható.

Telepeknek nevez a köznyelv gyakran olyan nagyobb kiterjedésű, összefüggő területeket is, amelyek megműveletlen vagy mezőgazdasági művelés alatt álló területek parcellázása és valamilyen többé-kevésbé szervezett akció nyomán jöttek létre. A parcellázás emlékét gyakran a volt tulajdonos neve, esetleg csak keresztnéve őrzi. A telepszerűség általában ott nyilvánvaló, ahol a klasszikus értelemben vett városi expanzió egyáltalán nem, vagy csak sokkal a telep létrejötte után érte el a területet, ezért a telep egy vagy több oldalról nincs körülépítve, vagy igen számottevően különbözik közvetlen környezetétől is.

A telepeknek önálló városszerkezeti egységként való funkcionálása talán az eddigieknél is szembe-tűnőbb a napjaink tömeges állami lakásépítésének súlypontját képező új lakótelepek esetében. Ez olyannyira nyilvánvaló, hogy — mint már említettük — az új lakótelepeket a klasszikus ökológiai előfeltevéseket elfogadó városszociológiai munkákban is gyakran külön kénytelenek kezelni, részlegesen feladva ezzel a nagy, összefüggő területi egységekből építkező városmodellek elvét.

A telepes városszerkezeti minta problémája azonban már következő témánkhoz, az övezetes építési szabályozás leépüléséhez vezet át minket.

5. Az övezetes várostervezés felbomlása Budapesten — további alternatív városszerkezeti minták

A várostervezői beavatkozások övezetenkénti differenciálása tehát igen hosszú ideig fontos eszköze volt Budapest normatív városépítési szabályozásának. Terjedelmi okok miatt itt nem vállalkozhatunk ennek részletes tárgyalására, csak a témánk szempontjából legfontosabb mozzanatokat emelhetjük ki.

„Új szabályzatunk⁶⁸ az övezeti rendszerre támaszkodik, amelynek kezdeményezésével már az 1874. évi építési rendszabálytervezetben találkoztunk. Ez öt övezetet gondolt mind a budai, mind

⁶⁸ Az 1932-es Építési Szabályzatról van szó.

a pesti oldalon az akkori belső városmagvakból kifelé haladva. Az 1886. évi Utasítás négy övezetet különböztetett meg, általában olyan elosztással és építésmóddal, aminőt azután az 1893. évi Szabályzat tüzetesebben meghatározott.”⁶⁹ Ezt követte az 1914. évi szabályozás, mely a város területét nyolc övezetbe osztotta be. Ennek során a témánk szempontjából leglényegesebb vezérlő elvek a következők voltak: „...a célszerű városrendezés érdekében megvalósítani azt a rendszert, mely a beépítés sűrűségének kifelé való fokozatos csökkentésében jut kifejezésre; e rendszer keretében gondoskodni a különböző társadalmi osztályok és foglalkozások igényeinek kielégítéséről...”⁷⁰

1914-ben, legsűrűbb beépítést az I. övezetben tett lehetővé a szabályozás. Ez a városnak a századforduló táján elkészült „Nagykörút” és a Duna közé eső részét jelenti a sík Pesti oldalon, valamint az ebből sugárirányban kifelé vezető főutak jobb- és bal oldalát, többé-kevésbé a belterület határáig. A II. övezet, mely az előzőnél kevésbé intenzív, de továbbra is zártos beépítést engedélyezett, gyűrű alakban vette körül az I. övezetet, kisebb eltérésekkel a „Külső Körútig”, illetve a város beltelkeinek határáig húzódva. Újabb gyűrűt képez e körül, a tovább csökkentett intenzitású, de továbbra is zártos beépítést engedélyező V., majd a város 1950 előtti határáig húzódó VIII., családi-házak övezet. Az övezetes szabályozás két helyen módosul: a II. és V. övezet határán, két egymással összefüggő, szigetszerű, „kertes város” céljára szolgáló terület (a III. és VI. övezet) kijelölésével, valamint az úgynevezett bűzös, egészségre ártalmas gyártelepek számára, a város délkeleti határán elhelyezkedő, VII. övezet kijelölésével.

A város Dunától nyugatra eső felében a helyzet lényegében hasonlóan alakult, azzal a két eltéréssel, hogy a domborzati viszonyok miatt az övezetek alakja valamelyest torzabb. Másrészt a hegyvidéken egy „nyaralóövezetet” jelöltek ki (IV. övezet), amely szektorálisan ékelődik a tőle

északra és délre elterülő, VIII. övezetbe tartozó részek közé.

Az építési szabályozás persze az idők során, részben az övezetek lehatárolása, részben az előírások szigorúsága tekintetében, elég gyakran és sokat változott, a normatív városépítési szabályozás ezen eszköze azonban még sokáig lényeges hatást gyakorolt a város szerkezetére.

Hosszú harcok után tehát végül is csak az első világháború előestéjén született meg az új építési szabályzat. Ez annyiban mindenképpen előrelépést jelentett, hogy míg a korábbi szabályozások elsősorban a városkép esztétikai megjelenésére, a mindenáron való nagyvárosias jellegre koncentráltak, az 1914-es szabályzatban már a korábbiaknál sokkal határozottabb szociális és egészségügyi intézkedések is felfedezhetők. A bérházak esetében csökken a telek beépíthetősége és növekszik az udvar minimális alapterülete, egyszersmind megjelenik a hátsó építési vonal fogalma, ami a keretes beépítés előfutárának tekinthető. Javulnak a kötelező utcai légtérarányok is, ami valamivel kevésbé zsúfolt beépítést tesz lehetővé. Témánk szempontjából a szabályzat legfontosabb következménye, hogy létrehoz egy új, családházak-övezetet, amely „...a város legkülsőbb részeit öleli fel és jellege a kisebb telekminimumhoz kötött, szabadon álló építkezés. Módot talál itt az is, aki csak kis tőke felett rendelkezik, hogy saját otthonában lakhassék és gyakorolja ipari foglalkozását is.”⁷¹ Nyilvánvaló, hogy ez az addigi, elsősorban bérházak jellegű fejlődés alternatívája lehetett volna.

Alig néhány hónappal később azonban kitört az első világháború, aminek következtében a lakásépítési tevékenység szinte teljesen megszűnt. A vesztés háború után a Monarchia felbomlott. Ma-

⁶⁹ SIKLÓSSY L.: i. m. 551. old.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ SIKLÓSSY L.: i. m. 552. old.

gyarország területe egyharmadára csökkent. Az elcsatolt területekről hatalmas tömegek érkeztek a fővárosba, akik közül lakás híján sokan szükségábrókba, vagy vagonokba kényszerültek költözni. Ez, valamint a két világháború közötti igen alacsony magyarországi gazdasági növekedési ütem, nagy szegénység és minimális lakásépítési kedv, az építési hatóságokat különféle engedményekre kényszerítette. Budapesten a helyzet nem nagyon kedvezett kertvárosias városrészek kialakításának.

A háború előtt létrehozott családház-övezetben, de kisebb mértékben azon kívül is, különböző állami akciók következményeként, egymás után jöttek létre a telepek. A legtöbb budapesti telep — zömében szegénytelepek — éppen ekkor és éppen itt épült. Elszórtan persze családi házak is épültek, ezek azonban többnyire meglehetősen igénytelenek, gyakran falusias jellegűek voltak. Azt az előírást, hogy csak közművesített területen szabad építkezni, a közművesítés lassú előrehaladása miatt gyakorlatilag nem lehetett betartani. Sorházak szinte egyáltalán nem épültek. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a családház-építésben érdekelt közép- és alsó-közép rétegeknek éppen addigra sikerült kivívniuk, hogy ezen építési formát az építési szabályozás lehetővé tegye, amikor az ország gazdasági helyzete már nem engedte meg, hogy ezek a rétegek, vagy legalábbis a rétegek zöme, többé-kevésbé rangos, önálló házat építhessen magának a városon belül.

A családház-építés súlypontja megint — tegyük hozzá, hogy most alapvetően más okok miatt, mint korábban — a város peremközségeibe tolódott, ahol még kevésbé szigorúak az építési előírások, kisebbek a kötelező telekminimumok és alacsonyabbak a telekárak is. Ily módon — a successzió „klasszikus módjától” eltérően — egyes, a főváros határán kívüli területek viszonylag intenzíven épültek be, miközben Budapesthez tartozó igen nagy területek beépítetlenek maradtak. Ezek egy része még ma is beépítetlen, más részébe ipar

települt, egyes területek pedig sokkal később, közvetlen környezetüktől is számottevően eltérő jelleggel épültek be. Mondanunk sem kell, hogy mindez az övezetek heterogenitásának, alternatív városszerkezeti minták kialakulásának az irányába hatott.

Az övezetes építési szabályozás felbomlásának folyamata azonban a „kivételek” számának növekedésével is jól érzékeltethető. Az Építésügyi Szabályzat 1926-os kiadása például az övezetenkénti általános szabályozásnak csak mintegy 4 oldalt, míg a „kivételek” ismertetésének 21 oldalt szentel.⁷²

A két világháború közötti időszak legerősebb építési konjunktúrája a 30-as évek közepétől érvényesült. A kor hivatalos városrendezési törekvései az 1937. évi VI. törvénycikkben és az 1940. évi Építésügyi Szabályzatban öltöttek testet. Témánk szempontjából mindenekelőtt az érdemel említést, hogy az előbbi a Fővárosi Közmunkák Tanácsának hatáskörét a főváros peremközségeire is kiterjesztette. Ezzel megnyílt a lehetősége annak, hogy a fővárost és az akkor annál már nagyobb népességnövekedési ütemet felmutató peremközségeket egységes elképzelések szerint szabályozzák. Az övezetes szerkezet érvényesülése ellen hatottak azok az intézkedések, melyek szakítást jelentettek azokkal a korábbi elképzelésekkel, amelyek a város egész területét építési területnek tekintették és csak az egyes építési övezetek beépítési módjának szabályozására törekedtek. A korábbi liberális elveken alapuló szabályozással szemben, a harmincas évek végén „telepítéspolitikai” irányelveket fogalmaztak meg, melyek lényege az építési terület csökkentése, a közművekkel, közlekedéssel, közintézményekkel el nem látott területek beépítésének tilalma. E politika, amelyet ma a „koncentrált fej-

⁷² Építésügyi Szabályzat Budapest Székesfőváros területére, Budapest 1926. 37–60. old.

lesztések stratégiájának” szoktak nevezni, gazdaságossági megfontolások mellett mindenekelőtt szociális és közegészségügyi szempontokkal érvelt, és függetlenül attól, hogy a gyakorlatban mennyire volt betartható, annyi elmondható róla, hogy az infrastrukturális beruházások üteméhez igyekezett igazítani a lakásépítési tevékenységet. Ez, mint látni fogjuk, nem bizonyult nagyon sikeres politikának az épülő lakások telepítésének kérdésében, hozzájárult viszont az infrastrukturális beruházások minimalizálásához. Ennyiben mindenképpen deklarált szociális és közegészségügyi céljai érvényesülése ellen hatott. Szintén az övezetek homogenitása ellen hatott az a városépítési ideológia, amely megkülönböztette egymástól a város fejlődésének alapvető elveit rögzítő „keret-tervet” a „konkrét városrendezési tervektől”, amelyeknek — a „kerettervekkel” összehangoltan, esetenként kellett elkészülniök. Nyilvánvaló, hogy ebben az általános övezeti szabályozást felváltó esetenkénti, részletes szabályozás előjelei fedezhetők fel.

Fontos változás az is, hogy a szabályozások intézkedéseket tartalmaznak annak érdekében, hogy a még mindig meglévő körülépített udvaros beépítést újfajta, kedvezőbb beépítési mód váltsa fel. Már említettük, hogy az 1914-es szabályzatban megjelent a hátsó építési vonal fogalma. Ennek továbbfejlesztése az ún. csatlakozó udvaros beépítés, amelyről rövidesen az ún. keretes beépítésre tértek át. Ez a korábbinál lényegesen kedvezőbb légtérarányokat biztosított. Témánk szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy az így épült bérházakban gyakorlatilag megszűnt a lakók ugyanazon épületen belüli szegregációjának leglényegesebb kiváltó oka, a körfolyosós bérház utcai és udvari lakásainak hatalmas különbsége.

A korszak bérházépítésének helyét nemcsak a már említett „telepítéspolitikai”⁷³ irányelvek, hanem az ezek érvényesülését elősegítő különböző adómentességi rendeletek is nagymértékben befo-

lyásolták. Az adómentességi rendeletek ebben a korszakban már túlmentek a még be nem épített főútvonalak korszerű bérházakkal való beépítésének szorgalmazásán, az egyes fejleszteni kívánt területek preferálását is szolgálták. Az egyes, a lakások alaprajzaival és komfortosságával kapcsolatos, előírások betartása akár 30 évig teljes adómentességet is jelenthetett. Nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy míg a régebbi lakások bérei rögzítettek voltak, az új lakások béreit szabadon lehetett megállapítani. Ez azt eredményezte, hogy az 1930-as években az új lakások bére 3–4-szerese volt a régi lakásokénak.⁷⁴ Igen jó példa ez arra, amikor a különböző minőségű lakások és ezen keresztül a különböző társadalmi csoportok városon belüli allokációját a telekárón kívül más fontos tényezők is befolyásolják.

Ezek az adómentességi rendelkezések azonban ugyancsak alternatív városszerkezeti minták kialakulásának irányába hatottak. Nemcsak amiatt, hogy — korábbi ilyen intézkedésekhez hasonlóan — egyes főútvonalak ház- és lakásállományának a környező utcákétól való különbözőségét fokozták, hanem azért is — és ez új elem —, mert olyan ház-, illetve lakástípust preferáltak, amelyik egy meghatározott társadalmi csoport — a két világháború közötti magyar társadalom felsőközép rétegeit sorolnánk ide — igényeit volt hivatott kielégíteni. Ez abban az esetben a legnyilvánvalóbb, amikor ezek az új típusú építkezések nagyobb, szinte városrésnyi, többé-kevésbé homogén területeket eredményeztek (ilyen mindenekelőtt az Újlipótváros, amelyet elsősorban a „zsidó polgárság”, illetve a Lágymányos, amelyet inkább a „keresztény közép-

⁷³ E karakterisztikusan borzalmas kifejezés, és az általa jelölt városfejlesztési stratégia korántsem új találmány. A „Budapest városfejlesztési programja. A törvényhatósági közgyűlés külön bizottságának jelentése, 1940” c. munkában már külön fejezet található ezzel a címmel.

⁷⁴ PREISICH: i. m. III. kötet, 150. old.

osztály” megfelelő csoportjai építettek be), de nyilvánvaló akkor is, amikor csak egy-egy háztömb, vagy telek épült így be. Fokozza ez az egyes övezetek heterogenitását, hiszen e nagyobb, új típusú városrészek nem ott jöttek létre, ahol a klaszikus övezeti elrendeződés szabályai szerint „létre kellett volna jönniük”, és így olyan területi egységeket eredményeztek, amivel az ökológusok nem nagyon tudnak mit kezdeni. A kisebb, néhány háztömbnyi vagy lakóháznyi egységek, amelyek a város területén meglehetősen elszórtan jöttek létre, a hagyományos ökológia alapelveiben gondolkodva szintén megoldhatatlan problémát okoznak, ahol már csak az átlagolás jótékonyan elfedő művelete, vagy a „kivétel erősíti a szabályt” megállapításhoz hasonló típusú „tudományos általánosítások” segíthetnek.

Úgy gondoljuk, hogy a századforduló körfolyosós pesti bérházához hasonlóan, jogos a — feltehetőleg a második világháború és az azt követő nagy társadalmi változás miatt az előbbinél a városban ugyan jóval kevésbé elterjedt — harmincas évek bérházáról, mint városszerkezeti típusról beszélünk. Ez azért is így van, mert az építési előírások tiltásai, és a különböző adókedvezmények ösztönzései által meghatározott keretek között működő spekulációs lakásépítés olyan erősen behatárolta a tervezők lehetőségeit, hogy tevékenységük igen hasonlatossá vált a típustervek adaptálásával foglalkozó utódokéhoz. A „modern bérház” általában keretes beépítéssel épül, jellemző a 14 méteres traktusmélység, az utcai front jobb kihasználása miatt általánossá válik az úgynevezett hall. A lépcsőház mellett átmenő, 2–4 szoba hallos lakások vannak, konyhából nyíló, udvari frontra néző „cselédszobával”. A lépcsőházzal szemben a telekszélességtől függően 1–3 garzonlakás van. A lakások kivétel nélkül komfortosak és általában központi fűtésesek. Az előcsarnok márvánnyal vagy más elegáns anyaggal burkolt, reprezentatív és világos a lépcsőház is, de itt már nincs hátsó

lépcsőház, vagy cselédlépcső. Udvari lakások sincsenek, és az épület emeletenkénti tagolásának sincs számottevő szociális jelentősége. A pesti bérháznak ebben a típusában már viszonylag homogén társadalmi összetételű népesség lakik. A többszobás és a garzonlakások lakói közötti különbség is inkább demográfiai, mint társadalmi okokra vezethető vissza. A ház lakói között viszonylag csekélyek a különbségek, de a ház lakóinak státusa már igen számottevően különbözhet akár a környező, más városszerkezeti típust reprezentáló házakétól is.

A századforduló és a harmincas évek pesti bérházának különbsége minden bizonnyal nem utolsósorban strukturális különbségekkel magyarázható. Bár a harmincas évek magyar társadalmá még mindig sokkal merevebb, mint a legtöbb nyugat-európai demokráciáé ebben a korban, annál mindenesetre már jóval kevésbé merev, hogy a kedvezményezett rétegek lemondhatnának a társadalmi távolságok térbeni kivetítésének előnyeiről, és arról, hogy „másságukat” területi elkülönüléssel is szimbolizálják. Ebbe az irányba hatott az is, hogy ebben az időben kiéleződött a különböző társadalmi osztályok közötti harc, hogy az 1929–1933-as nagy gazdasági válság alatt az egzisztenciális problémák felerősödtek, ami a munkanélküliség radikális növekedésével, kilakoltatásokkal és egyéb, egy „rendes házban” nem megengedhető problémákkal járt.

Ez a folyamat persze nemcsak a két különböző kor jellegzetes bérháztípusának elterjedésében ragadható meg. Tetténérhető abban is, hogy ebben az időben indult meg az a folyamat, amikor a magasabb társadalmi státusú csoportok fokozatosan kiköltöztek a körfolyosós bérházak jobb, utcai lakásaiból, és ebben az időben gyorsult fel a korábban elsősorban pihenő-, vagy üdülőövezetként funkcionáló városrészeknek (a pesti oldalon elsősorban Zuglónak, de mindenekelőtt a budai oldal hegyvidéki részeinek) villákkal és társasházakkal

való beépítése. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy itt nem egyszerűen nagyvárosi expanzióról, nem is csupán annak — a városi közlekedés számottevő javulása, a személyautó elterjedése miatti — felgyorsulásáról van szó, hanem legalább ilyen mértékben a társadalom strukturális változásai által kiváltott folyamatokról is. Erre utal az is, hogy a magasabb státusú társadalmi csoportok korántsem egy irányba, a külső zöldövezetek felé törekedtek, hanem — mint láttuk — részben korábban még alig beépített területeken kialakított modern bérházas negyedekbe, részben pedig leromlott belső városrészekben épült új bérházakba.

Mi sem bizonyítja jobban, hogy a belső városrészek napjainkban tetőződő, fokozatos leromlása nem a városi expanzió egyedül lehetséges következménye, csak egyik alternatívája volt, hogy az 1930-as évek végére már határozott törekvések és tervek voltak ezen városrészek felújítására. A kibontakozó, de félbemaradt folyamat nyomai ma is észlelhetők ezen a területen. Az elképzelések részben az értéktelen épületek lebontásán és új típusú bérházakkal való beépítésén, részben pedig a körfolyósós bérházak udvari frontjának részleges elbontásán és csatlakozó udvaros vagy keretes beépítés kialakításán alapultak. A rehabilitációs elképzeléseket tükrözi a Madách sugárút terve is. Ez a napjainkig — ebben a formában szerencsére — a meg nem valósult terv az elképzelések szerint a korábban épült Sugárúthoz hasonlóan, mintegy áttörte volna a túlszűfolt belső városrészeket, kedvezőbb légtérarányú és persze nagyobb értékű házak építését tette volna lehetővé. Mondanunk sem kell, hogy a belső városrészek ilyen jellegű átépítése alapvetően megváltoztatta volna Budapest „természetes ökológiai folyamatok következtében kialakult övezeti szerkezetét”. Mindenesetre a tervek megvalósulását ökológiaiak éppenséggel nem nevezhető okok, a második világháború kitörése, majd a háború utáni városfejlesztési stratégia alapvető megváltozása akadályozta meg.

Amikor az 1945 utáni periódust tárgyalva is megkíséreljük ismertetni a város területi szerkezetét alapvetően befolyásoló tényezőket, csak azoknak a leglényegesebb folyamatoknak a vázaltszerű bemutatására törekszünk, amelyek napjainkra a nagykiterjedésű, területileg összefüggő övezetekben gondolkodó építési szabályozás felbomlásának további kiteljesedéséhez vezettek. Ezen időszakot tárgyalva, a városszerkezetet befolyásoló folyamatok két nagy csoportja ötlük elénk. Témánk szempontjából ugyanis jogosnak tűnik egyrészt az övezetes szerkezet további gyengülésének irányába ható, korábban beindult, és a „modern városrendezési elvek” következtében felgyorsult tendenciák folytatódásáról beszélnünk, amelyek — történelmietlenül fogalmazva — a társadalmi rendszer és a nyomában átalakuló városfejlesztési stratégia gyökeres megváltozása nélkül is az övezeti hatás további gyengülését eredményezték volna, és emellett feltétlenül beszélni kell a városszerkezeti átalakulás „rendszerspecifikus” okairól is. Ezek a tényezők azonban — mint látni fogjuk — mind a városépítési ideológiák, mind a konkrét városfejlesztési gyakorlat terén olyannyira összefonódtak egymással, a szocialistának nevezett városfejlesztési stratégiák kimondva vagy kimondatlanul olyan sokat átvettek a „modernista” irányzatokból, illetve ezen irányzatok kisebb vagy nagyobb mértékű hazai alkalmazására annyira rányomta bélyegét az a környezet, amelyben bevezetésre kerültek, hogy véleményünk szerint még az elemzés szintjén sem lehetséges a fent említett két tényezőcsoportot értelmesen szétválasztani. Ezért — a korábbiakhoz hasonlóan — itt is témánk meglehetősen gyakorlatias szempontok által diktált tagolását alkalmazzuk: ebben a városszerkezet történetét tárgyaló részben elsősorban azokat a folyamatokat ismertetjük, amelyek bemutatása különösen részletes empirikus elemzést véleményünk szerint nem igényel, míg a további fejezetekben inkább azokat a folyamatokat írjuk le, amelyek csak a

városszerkezet részletes empirikus elemzésével il-
lusztrálhatók.

A második világháború igen jelentős károkat
okozott Budapesten. Egykori statisztikák szerint
az akkori Budapest épületállományának csak a
14%-a maradt épen, az épületek 64%-a „kisebb
mértékben”, 17%-a „súlyosan” megsérült, és az
épületállomány 5%-a teljesen elpusztult. A lakás-
állomány mintegy 21%-a „súlyos sérüléseket”
sz szenvedett, mintegy 7%-a teljesen megsemmi-
sült.⁷⁵ Bár az első évek újjáépítési javaslatai között
igen radikálisak is voltak, a város alapvető területi
szerkezete csak kismértékben változott meg a há-
borús károk következtében. Ez részben annak tu-
lajdonítható, hogy Budapesten a háborús károk
jóval kisebbek és kevésbé koncentráltak voltak,
mint például Berlinben vagy Varsóban. Így a sé-
rült városrészek általában korábbi jellegüknek
megfelelően épültek újjá.

Míg a város alapvető területi szerkezete alig
módosult a háborús károk következtében, a hábo-
rús pusztításoknak mégis fontos városszerkezeti
következményei voltak. Az elpusztult épületek he-
lyén üresen maradt telkek ugyanis csak igen las-
san, vagy gyakran máig sem épültek be, mert a
helyreállítási periódusban mindenekelőtt a megsé-
rült épületek helyreállítása volt az elsődleges cél,
az ötvenes években pedig Budapest egyik legala-
csonyabb lakásépítési ütemmel jellemezhető idő-
szaka következett. A foghíjas telkek tehát, ha
egyáltalán beépültek, különböző időszakokban, és
általában közvetlen környezetüktől eltérő jelleggel
épültek be, ami nyilvánvalóan az egyes építési
övezetek heterogenitásának irányába hatott. A
foghíjak beépítése igazán látványos eredményeket
csak a hatvanas években, az OTP tevékenysége
nyomán mutatott. Elsősorban a főútvonali foghí-
jak kerültek beépítésre. Az OTP által épített laká-
sok azért is az övezeteken belüli heterogenitás fo-
kozódását eredményezték, mert környezetüktől
eltérő lakásosztályt reprezentáltak, amennyiben

döntően állami bérlakásos környezetben, szigetek-
ként, öröklakásos házak jelentek meg. Építészeti-
leg egyébként ezek az OTP házak lényegében a
korábban már leírt „30-as évek bérházai” valame-
lyest továbbfejlesztett és mindenképpen silányabb
kivitellű, kisebb szobaszámú változatainak tekint-
hetők.

Témánk szempontjából igen tanulságosak azok
a viták is, amelyek Nagy-Budapest kialakításával,
az ezt körülvevő agglomerációs körzettel, illetve
Nagy-Budapest és az agglomeráció viszonyával
kapcsolatban folytak. A főváros határai kiterjesz-
tésének kérdése — Bécsnek elővárosaival történt
1890. évi egyesítésének példájára — már a század-
forduló után felmerült.⁷⁶ A probléma 1919-ben
rövid időre ismét napirendre került. Igen jelentős
lépésnek tekinthető, hogy a már említett, a város-
rendezésről és építésügről szóló 1937. évi VI.
törvénycikk a Közmunkatanács hatáskörét az ak-
kori Budapest környékére is kiterjesztette. A tör-
vénycikkben a főváros környékének megjelölt te-
rület szinte megegyezett azzal, amelyet végül is
1950-ben Budapesthez csatoltak.

1945 után már minden említésre méltó város-
tervezési munkálat Nagy-Budapestben gondolko-
dott. Ugyanakkor az agglomerációs körzet funkció-
jának kérdése is felmerült, mint olyan probléma,
amelynek megoldási módjától Nagy-Budapest
belső szerkezetének számos lényeges eleme (az
ipar budapesti koncentrációjának fokozása vagy
csökkentése, a budapesti ipar területi elhelyezke-
dése, a fővárosba bejárók száma, Budapest mező-
gazdasági termékekkel való ellátása, stb.) is füg-
gött. Mint erről Preisich beszámol⁷⁷, az 1945-ös
elképzelések között szerepelt, hogy „Budapest-

⁷⁵ PREISICH: i. m. III. kötet, 12. old.

⁷⁶ Lásd ezzel kapcsolatban HARRER F.: Tanulmány a szom-
szédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról, Budapest
1908.

⁷⁷ PREISICH: i. m. III. kötet, 40. old.

megyét” kell létrehozni, amely három különböző területből állna: „Budapestből”, amely Csepelnek, Alberfalvának, Pesthidegkútnak és Csillaghegynek a régi fővároshoz történő hozzácsatolásával jönne létre, „Budapest-környékből”, mely az előbbiektől eltekintve, nagyjából az 1950-ben a fővároshoz csatolt kerületekből állna, és négy várost (Újpest–Rákospalota–Pestújhely, Rákosszentmihály–Sashalom–Mátyásföld, Pestszentlőrinc–Kispest–Pestszenterzsébet, Budafok–Nagy-tétény–Budatétény egy-egy várossá történő egyesítését) foglalna magába, valamint „Budapest-Vidékből”, amely 75 községből állna és területe lényegében megegyezne a később budapesti agglomerációnak nevezett területtel.

A fenti elképzelések szakítanak a Budapest vidéke falusias jellegének fenntartására törekvő, ún. „védőövezet -elvvvel”, mely e terület fő funkciójaként a főváros élelmiszerellátását jelölte meg, és a Budapest körüli agglomeráció fejlődésének a korábbiaktól és — mint látni fogjuk — a későbbiektől is eltérő alternatíváját fogalmazza meg. Ezek szerint „semmilyen lakott területre sem lehet valamely közületi politikának célja az, hogy ott csupán tiltó, a fejlődést gátló rendelkezéseket hozzon létre”.⁷⁸ A kérdéses területen létre kell hozni „a lakóhely és munkahely egységét”, amit nemcsak a mezőgazdaság fejlesztésével, hanem — már csak a fővároson belüli ipari koncentráció csökkentése érdekében is — az ipar fejlődésének előmozdításán keresztül lehet elérni. A helyi lakosság társadalmi önállósága szempontjából is kívánatos, hogy a szükséges kommunális-kulturális intézmények helyben megtalálhatók legyenek.

Az 1950-es években uralomra jutott sajátos gazdaságfejlesztési módszerek következtében az előbb elmondottaktól meglehetősen eltérően alakult Nagy-Budapest és az azt körülvevő agglomerációs terület viszonya is. A korszakot — a bányászat és a nehézipar kiemelt fejlesztésének, és ideológus okoknak tulajdoníthatóan — egyfajta Bu-

dapest ellenesség jellemezte, ugyanakkor előtérbe került az ún. szocialista városok fejlesztésének programja. Ez a Budapest ellenesség nem annyira az ipari beruházások terén érvényesült (az ipar Budapestre való koncentrálódása még fokozódott is), mint inkább az ebben az időszakban amúgy is meglehetősen szűkre szabott infrastrukturális beruházások területi elosztásánál. Mindebben jól tettenérhető a minimális infrastrukturális beruházással maximális ipari fejlődést elérni törekvő gazdaságfejlesztési stratégia, hiszen az ipar bizonyíthatóan elsősorban infrastrukturális tartalékokkal kecsegtető területekre települt, míg infrastrukturális beruházások mindenekelőtt ott jöttek létre, ahol az ipar édeke ezt megkívánta.

A fenti okok következtében az 1950-es években a főváros népessége erősen felduzzadt. A helyzetet csak súlyosbította az 1950-es évek végén beindult második átszervezési kampány, amely a bevándorlók újabb hullámát zúdította a fővárosra. Ebben a szituációban született a Budapestre való bevándorlást adminisztratív eszközökkel korlátozó, egyébként máig érvényben lévő rendelet, amely szerint önálló lakáshoz csak az juthat a fővárosban, aki már legalább 5 éve lakott vagy dolgozott ott. Mindez a Budapestet körülvevő agglomerációs terület népességének ugrásszerű növekedéséhez vezetett. Az 1960-ban elfogadott „Budapest és környéke általános rendezési terv” szerint az agglomerációs övezet egy, a főváros határától átlagosan mintegy 15 km szélességben húzódó gyűrű, amely 64 települést foglal magába. Ebben az esetben is nyilvánvaló az övezetekben való tervezői gondolkodás önmagát megvalósító, vagy részben megvalósító prófécia volta, hiszen — anélkül, hogy részletesen bele kívánnánk menni a Budapest körüli agglomeráció problematikájába — nyilvánvaló, hogy a természeti tényezőkön túl, az egyes telepü-

⁷⁸ Idézi PREISICH: uo.

lések közlekedéssel való ellátottságának, a helyi ipari fejlettségének, a mezőgazdaság helyi lehetőségeinek, stb. függvényében a főváros vonzáskörzete nem többé-kevésbé szabályos körgyűrű alakú, hanem inkább valamilyen axiális-csápos formára emlékeztető, szabálytalan alakzat. Ennek tömörítése, egységessé tétele mellett persze egy sor várostervezési érdek hozható fel, miként az ellenérvek is nyilván hosszan sorolhatók. Anélkül, hogy e kérdésben állást tudnánk foglalni nyilvánvaló, hogy a területi tervezésnek a helyi ipar fejlődési lehetőségeinek támogatásától vagy tiltásától kezdve a közlekedés fejlesztéséig, és a kommunális fejlesztésre használható pénzek elosztásáig igen sok lehetősége van arra, hogy az agglomeráció határait és jellegét saját elképzeléseinek megfelelő irányba mozdítsa el. Az 1960-as általános rendezési terv szerint például a főváros környékének elsődleges funkciója a főváros kiszolgálása, mindenekelőtt az, hogy ezek az „alvótelepülések” a budapesti ipari üzemekbe bejáró munkások lakóhelyeivé váljanak. Ezen a területen ezért nem engedélyezhető ipari üzemek létesítése és fejlesztése. A terület határán kívül viszont „bolygóváros-gyűrűt” kell létrehozni, amelyben már az ipar fejlesztése is engedélyezhető, és elsősorban az időközben Budapesten is adminisztratív úton korlátozott növekedési lehetőségű ipar egy részének ideteleltetése indokolt. A „bolygóvárosok” tehát mintegy felfognák a Budapestre irányuló bevándorlási hullámot és a fővárosi munkahelyekre ingázók számát is csökkentenék.

Ezt az elképzelést azonban, valószínűleg elsősorban azért, mert a bolygóvárosok kiépítése igen nagy infrastrukturális beruházásokat, és ezeknek a főváros környékére való koncentrálását igényelte volna, igen hamar elvetették. Helyette az „ellenpólus-konceptió”, az öt legnagyobb vidéki város kiemelt fejlesztésének terve jutott érvényre. Az 1960-as években, a fővárosba történő bevándorlás adminisztratív korlátozása miatt, rohamosan gya-

rapodott az agglomerációs gyűrű népessége, növekedési aránya mintegy kétszerese volt a főváros növekedésének. A budapesti munkерőhiány és az ipar decentralizálására hozott határozatok miatt egyre több ipari munkahely is létesült a korábban „védőövezetnek” tekintett területen, majd a mezőgazdasági termelészövetkezetek megerősödése, és a háztáji és kisegítő gazdaságok jelentőségének fokozódása után, a terület Budapestet mezőgazdasági termékekkel ellátó funkciója is teljesen új tartalmat kapott. A munkaképes lakosság többsége már iparban dolgozik, ugyanakkor számos szállal kötődik a mezőgazdasághoz is, a paraszti önellátás mellett árut is termel, és döntő szerepet játszik a főváros élelmiszerellátásában.

A fenti röviden ismertetett folyamatok⁷⁹ témánk szempontjából azért érdemelnek figyelmet, mert egyértelműen arra utalnak, hogy — legalábbis Budapest esetében — a város, illetve a várost körülvevő agglomerációs terület növekedésének mértéke és jellege nem írható le egyszerűen a nagyvárosi expanzió általánosnak tekintett szabályaival, a településtervezési beavatkozások ismerete nélkül. Ebben az esetben is, mint a korábban ismertetett folyamatok esetében is legtöbbször, a tervezői beavatkozások nem feltétlenül a „tervszerűségnek” a „spontaneitás” feletti győzelmét jelentik. A tervszerűnek vélt beavatkozások gyakran egyenesen önmaguk ellen fordulnak, sőt az az állítás is megkockáztatható, hogy a sikeresnek bizonyult tervezői beavatkozások nem kis része talán éppen azért volt sikeres, mert olyan spontán folyamatokat „tervesített”, amelyek tervezői beavatkozás nélkül is megvalósultak volna. A tervezői beavatkozások azonban annyira meghatározzák az egész játékteret, hatásuk sokszor olyan erős, hogy semmikép-

⁷⁹ Lásd erről részletesebben PREISICH: i. m. III. kötet és HEGEDŰS J.—TOSICS I.: Lakáspolitikák és lakáspolitikák, *Mozgó Világ*, 1982. 9–10. sz.

pen sem lehet őket figyelmen kívül hagyni. Hogyan lehetne például a fentiek ismeretében a II. világháború utáni nagy beáramlási hullámokkal Budapestre, illetve annak környékére érkezett hatalmas tömegeknek a városban, illetve azon kívül történt letelepedését, vagy akár csak Budapesten belül való elhelyezkedését megmagyarázni pusztán a telekárral, illetve egy olyan ökológiai elmélettel, amely minden fontosabb tételét a telekár szabályozó szerepének elsődlegességéből vezeti le?

Budapest körutas-sugárutas szerkezetének radikális várostervezési alternatívája tudomásunk szerint először közvetlenül a II. világháború után merült komoly formában fel. Mint Preisich beszámol róla, ekkor fogalmazták meg az „észak–dél irányú fejlesztés” követelményét, mely szerint északi irányba elsősorban a lakó-, déli irányba pedig az iparterületeknek kellett terjeszkedniük. Az alapelvek szerint az eddigi „kisvárosi minta szerint centralizált”, egyetlen központ körül elhelyezkedő városszerkezetet tagolni kell. A főközponton (amelynek Pest sűrűn beépült, belső részét tekintették) kívül, helyi alközpontokat kellett létrehozni, és különböző funkciójú városépítési egységek kialakítására kellett törekedni, amelyeket „zöldszávok” választottak volna el egymástól.

Az ötvenes évek várostervezési elképzelései a fentiekkel szemben a „természetes, évszázadok alatt egészségesen kialakult városszerkezet” megtartása mellett érveltek. Az 1955. évi terv műleírásának megfogalmazása szerint „a terv a gyűrűsugaras városszerkezetre, az óriási értékeket képviselő adottságokra, a meglévő épületállományra, utakra, közművekre, természeti értékekre támaszkodik”.⁸⁰ Ez a mértéktartás, és az évszázadok alatt létrehozott értékek megbecsülése, mely erre a korszakra nem nagyon jellemző, elsősorban azzal magyarázható, hogy a város jelentős szerkezeti alakítása igen komoly kommunális és lakás beruházásokat követelt volna, ami a kor, termelőberuházásokat hatalmas aránytalanságok árán is előnyben ré-

szesítő, beruházási politikája mellett nem volt kérésztülvihető. Erre utal az is, hogy — mint Preisich, aki akkor a főváros városrendezési osztályának vezetője, majd Budapest főépítésze volt, dokumentumértékű tanulmányában⁸¹ leírja — a fenti okok miatt egészen 1960-ig még általános városrendezési tervet sem lehetett elfogadtatni. Persze a „természetes, évszázadok alatt egészségesen kialakult városszerkezet” megtartásának magasztos elve egyáltalán nem gátolta meg az általános városrendezési terv különböző elkészült variánsait felülbíráló politikai vezetést abban, hogy a meglévő városszerkezetet megbontó monumentális építkezéseket, mindenekelőtt egy moszkvai mintára kialakult reprezentatív főteret követeljen. Egyébként az 50-es évek jellegzetes építészeti és városépítészeti stílusának viszonylag kevés nyoma található meg Budapesten, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban igen kevés „nem termelő beruházás” valósult meg a fővárosban. A korszak inkább negatív jelleggel nyomta rá bélyegét a városra, ami leginkább a lakásépítés lemaradásában és a felújítási munkálatok elmaradásában öltött testet.

Az ún. termelő beruházások elsődleges fontosságának szemlélete az ipari üzemek helyének kijelölésénél is érvényesült. Ez részben abban nyilvánult meg, hogy a lakóterületekbe ékelődött ipari-szolgáltató létesítmények legnagyobb részét az államosítások után sem telepítették át ipari övezetekbe, sőt lényegében kizárólag az ipar érdekeinek megfelelően, tetszőlegesen fejlesztették, részben pedig abban, hogy az új ipari létesítmények telephelyének kijelölésekor a legelemibb városépítési szempontokat sem vették figyelembe. Mindez az elsősorban lakóterületi funkciójú építési övezetek

⁸⁰ Uo.

⁸¹ PREISICH G.: Az „általános terv” az ötvenes évek első felében, Budapest, 1981. 10. szám.

heterogenitásának fokozódása irányába hat, hiszen zajos, környezetszennyező üzemek közvetlen környezetében nagy valószínűséggel rosszabb lakások épülnek, illetve leromlanak a meglévő lakások, és mindezek következtében az itt élő népesség státusa is alacsonyabb lesz. Az ilyen területek pedig ma kevés kivétellel inkább szigeteket, mint egységes ipari övezetet vagy övezeteket alkotnak Budapest térképén.

Sajátos módon még az ipartelepítésre felhasználható területek korlátozása is az ilyen jellegű területek elkülönülése ellen hatott. Az 1960. évi általános rendezési tervben a korábbinál kevesebb ipari területet jelöltek ki, hogy ily módon ösztönnözzék a budapesti ipar decentralizálását. Erre, az általánosan elterjedt nézettel szemben, nem annyira gazdaságpolitikai megfontolások, hanem elsősorban a légoltalmi hatóság kívánságai következtében került sor.⁸² Ezt az is bizonyítja, hogy néhány évvel később, amikor az utóbbi szempontok már kevésbé tűntek fontosnak, az ipar pillanatnyi érdekei minden területi tervezési megfontolásnál erősebbnek bizonyultak, ami gyakran az általános rendezési tervben lakó-, vagy zöldterületként szereplő területekre történő átgondolatlan ipari telepítésekben öltött testet. Így az ipari területek hiánya akkor még inkább a Budapesten belüli ipari területek, mint a budapesti ipar decentralizálásának eredményezte.

Mint mondtuk, a belső pesti városrészekre jellemző „körülépített udvarú bérházak” beépítési szerkezet alternatívájaként fogható fel az a legtöbb európai fővárosban már jóval korábban elterjedt, de Budapesten csak a két világháború közötti időszakban megjelenő építési megoldás, amelyet a csatlakozó udvaros, majd a kertes beépítési mód jelentett. Később, már közvetlenül a II. világháború előtt, a beépítési mód tovább oldódott, a kertes beépítésnél kisebb-nagyobb légréseket hagytak szabadon (lásd például a Víziváros ekkor beépült részeit), majd — immár a „zártosorú” be-

építési mód alternatívájaként — Budapesten is megjelentek az első sávházak.

Ezen építészeti törekvések szerves folytatásának tekinthető, hogy az 1940-es évek közepétől-végétől kezdve már a hivatalos építési szabályozás terén is uralkodóvá vált az a felfogás, amely túlhaladtoknak tekintette a város középpontjától kifelé haladva folyamatosan csökkenő beépítési intenzitású, az egy-egy övezetbe tartozó telkek beépítésének mértékét és jellegét egységesen szabályozó városrendezési elveket. Ehelyett különböző funkciójú (az általános rendezési terv 1946-os előmunkálatai során például lakóterületeket, ipari területeket, zöldterületeket, különleges rendeltetésű területeket, illetve ezen eltérő funkciójú területek lehetséges kombinációit) területek topográfiailag nem feltétlenül összefüggő rendszerét különböztették meg. A tervek szerint funkcionálisan egy-egy kategóriába tartozó területekre is különböző beépítési intenzitással fokozatokat lehetett előírni. Lényeges változást jelentett az is, hogy a beépítés intenzitása alatt egyre kevésbé a telkek beépíthetőségének mértékét értették, hanem elterjedt a „fajlagos beépítés” elve. Ezzel kapcsolatban egyre kevésbé telekhatárokbán, mint inkább tömbökben, tömbcsoportokban gondolkodtak, ami változatos, jobb légtérarányú beépítéseket tehetett lehetővé. Az 1959-es „Budapesti Városrendezési Szabályzat” szerint építési tömbökre — amely alatt már egy-egy építési teleknél nagyobb összefüggő építési terület is értendő —, részletes rendezési terv alapján, megengedhető az övezeti előírásoktól való eltérés. Preisich szerint „a gyakorlatban ez a kivétel válik általánossá”, és „... lényegében csupán a szabadonálló övezetek egyéni telkei azok, ahol a rendelkezésekhez alkalmazkodni lehet”.⁸³ Mindezek következtében a városszerkezet egyre inkább

⁸² PREISICH: i. m. III. kötet, 56. old.

⁸³ PREISICH: i. m. III. kötet, 60–61. old.

mozaikszerű formát ölt és a korábbinál is kevésbé írható le valamilyen övezet vagy szektor modellel. Az övezetek és szektorok grafikus rendszerében gondolkodó városideál pedig jóformán csupán a

„zöldgyűrűk” és „zöldsávok” alaprajzi rendszerében tervezgető holtvágányokra, no meg a klasszikus ökológiai fikciókhoz továbbra is kritikátlanul viszonyuló „ökológiai modellekbe” szorul vissza.

III. A különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének elemzése

Visszatérve most már kiinduló problémánkhoz, tehát ahhoz, hogy mennyire alkalmasak a klasszikus és „neoklasszikus” ökológia módszertani előfeltevései a városokban zajló térbeni-társadalmi folyamatok megértésére, talán nem járunk messze az igazságtól amikor azt gondoljuk, hogy a klasszikus ökológia legnagyobb érdeme nem a leginkább elterjedt, absztrakt városmodelleknek a felállítására, hanem sokkal inkább az volt, hogy a városok térbeni differenciálódását társadalmi jellegű szabályszerűségekre igyekezett visszavezetni, hogy a városokon belüli területi és társadalmi egyenlőtlenségek összekapcsolódására mutatott rá. Ebből a szempontból valóban másodlagos fontosságú, hogy modelljeik mennyire pontosan, vagy részletesen írják le az általuk elemzett városok szerkezetét, hiszen ezen összefüggések általában annyira erősek, hogy nehezen képzelhető el annyira durva modell, amely elfedhetné azokat.

Más kérdés, hogy ezek, a városok valóságos szerkezetét igen „nagyvonalúan” kezelő, a realitástól jelentős mértékben „elvonatkoztató”, nagyléptékű modellek mennyire alkalmasak arra, hogy közelebb kerüljünk a városban zajló térbeni-társadalmi folyamatok történeti és strukturális okainak a megértéséhez, illetve — éppen ellenkezőleg — milyen mértékben eredményezik a legfontosabb városszociológiai összefüggések elfedését. Talán nem szükséges különösebb tudományelméleti fejtegetésekbe bonyolódunk annak bizonyításához, hogy egy modell általánosítási szintjének a mértékét csak annak függvényében lehet megítélni, hogy a szóban forgó modellt mire hasz-

nálták fel, míg elképzelhető a „jelenségektől” való elvonatkoztatásnak olyan mértéke is, amikor már csak üres absztrakciókról beszélhetünk.

Az még nem bizonyítja az övezetes logika létjogosultságát, hogy az övezetek mentén szinte minden fontos társadalmi tényező szisztematikus különbségrendszeret alkot. Ez önmagában csak arra bizonyíték, hogy a társadalmi különbségek térben is megjelennek, hiszen egy strukturált társadalomban bármilyen, státussal korreláló indikátor mentén vizsgálunk bármit, szisztematikus különbségeket fogunk kapni. Úgy véljük azonban, hogy a városszociológiának elsősorban a társadalmi különbségek térbeni megjelenésének a feltárásával kell foglalkoznia, illetve azokból a mechanizmusokból kell kiindulnia, amelyeken keresztül a társadalom térbeni szerveződése hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez. Ezért övezetek helyett azokból a legnagyobb területi egységekből kell kiindulnunk, amelyeken belül a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése még azonos minta szerint megy végbe. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a világ egyetlen nagyvárosa esetében sem írható le kizárólag koncentrikus övezetekkel, hiszen a szubkulturális hátrányok felhalmozásától kezdve, a családi hátrányok iskoláivá transzformálódásán, illetve iskolarendszereken keresztül történő felerősítésén keresztül, egészen a lakáspiac vagy a várostervezés konzekvenciáig, nem ismerünk egyetlen olyan lényeges társadalmi jelenséget sem, amelyről bizonyítható lenne, hogy kizárólag klasszikus értelemben vett övezeti léptékben fejtené ki hatását. Munkánk tehát nem egyszec-

rűen úgy viszonyul a klasszikus ökológiai alapintenciókat elfogadó munkákhoz, mint részletes leírás a kevésbé részleteshez, hanem a két megközelítés logikája tér gyökeresen el egymástól. Azt állítjuk, hogy az övezetek közötti szegregáció nem kizárólagos formája, hanem csak egyik speciális esete a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének.

Munkánk következő részében először a különböző léptékű elemzések különböző célokra való felhasználhatóságát, illetve ezek korlátait igyekszünk bemutatni, majd áttérünk a különböző városszerkezeti típusok által meghatározott szegregációs minták elemzésére.

1. A várostervezői beavatkozások hatásainak általánosítása — „várostervezési zónák” Budapesten

Első „nagyítási fokozatként” koncentrikus zónákat igyekszünk konstruálni. Mivel — mint bizonyítani igyekeztünk — Budapest nagyvárossá való fejlődésének szinte egész időszaka alatt a várostervezési beavatkozások valamilyen módon a város övezetes tagolására irányultak, nem „természetes övezetekben” gondolkodunk, hanem azt fogjuk megvizsgálni, hogy hol és milyen mértékben mutathatók ki a korábban elemzett nagyléptékű városépítési szabályozás konzekvenciái Budapest mai szerkezetében.

Budapest fejlődése abban az értelemben „organikusnak” tekinthető, hogy nagyobb természeti csapások, háborús katasztrófák, vagy ezek hatásával gyakran felérő „nagyvonalú várostervezői beavatkozások” a város alapszerkezetét nem változtatták gyökeresen meg. Ezért nyilvánvaló, hogy a különböző időszakokban érvényes általános városrendezési tervek a terjeszkedő város más-más részeinek kiépülésére bírtak döntő jelentőséggel. (Az övezet modellek abban az értelemben valóban „a városstruktúra általános szabályszerűségét” fejezik ki, amennyiben a városok — ha a jelenségeket a „tudományos absztrakció egészen magas szintjén” akarjuk összegezni — általában „valamilyen módon” valóban kifelé szoktak terjeszkedni — bár nem hisszük, hogy ez a nem nagyon meglepő felfedezés a városökológusok kivételével bárkit is külö-

nösebb izgalomba hozna.) Minthogy a különböző korszakokban készült általános városrendezési tervek — legalábbis Budapest esetében —, néhány igen jellegzetes kivételtől eltekintve, lényegében „adottságként” kezelték a város addig felépült területeit, úgy véljük, joggal beszélhetünk a városszerkezet alakulására jelentős hatást gyakorló városrendezési tervek „egymásraépüléséről”.

Mint a korábbi fejezetekben láthattuk, a különböző városrendezési tervek városszerkezeti hatása időbeni alakulásának „trendje” röviden úgy összegezhető, hogy a várost a középponttól kifelé haladva, egyre csökkenő beépítési intenzitású, koncentrikus övezettként elképzelő, és a városi társadalom különböző státusú csoportjait ezen övezetek szerint térben is tagoló szabályozás, idővel egyre inkább felbomlik. Eleinte az építési övezetek formailag még érvényesek, de a „kivételek” száma fokozatosan növekszik. A később beépülő területek szabályozása viszont már egyre inkább „foltszerűnek” tekinthető, míg a legutóbbi évtizedekben, amikor már városszerkezeti értelemben egészen kicsiny területi egységekre, akár „építési tömbökre” is megengedhető az övezetes előírásoktól való eltérés, a városrendezési szabályozás egyre inkább „mozaikszerűvé” válik.

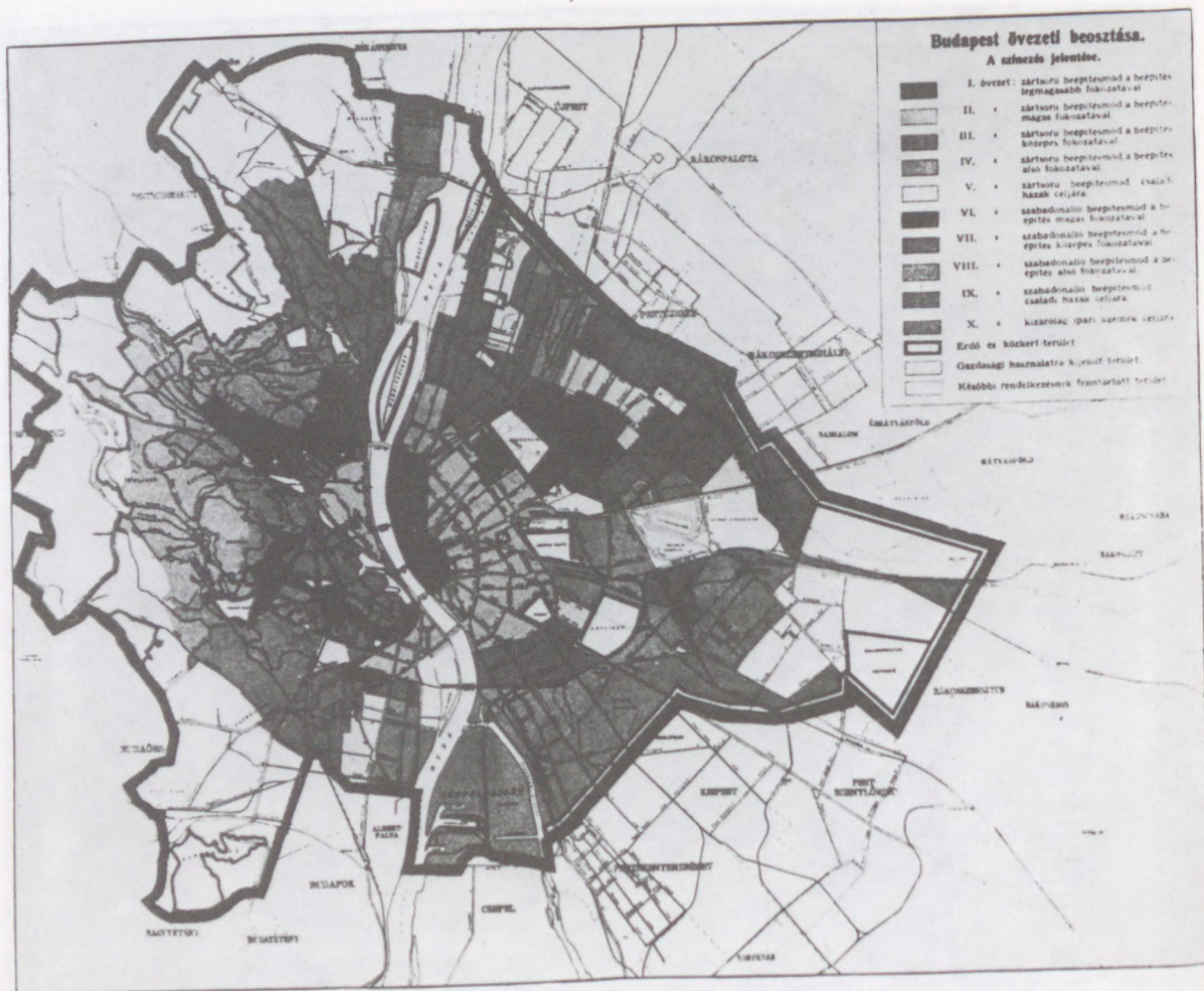
A várostervezői beavatkozások városszerkezeti konzekvenciáinak tárgyalásakor célszerűnek lát-

14. ábra. Budapest övezeti beosztása, 1893

szik a budai és pesti oldalt külön elemezni. Erre nemcsak a gyökeresen eltérő természetföldrajzi adottságok miatt van szükség, hanem azért is, mert az övezetes várostervezés még „klasszikus korszakában” sem bizonyult igazán sikeresnek a budai területek szabályozásánál, később pedig már ezen területek normatív építési szabályozása sem tekinthető a szó eredeti értelmében övezetesnek.

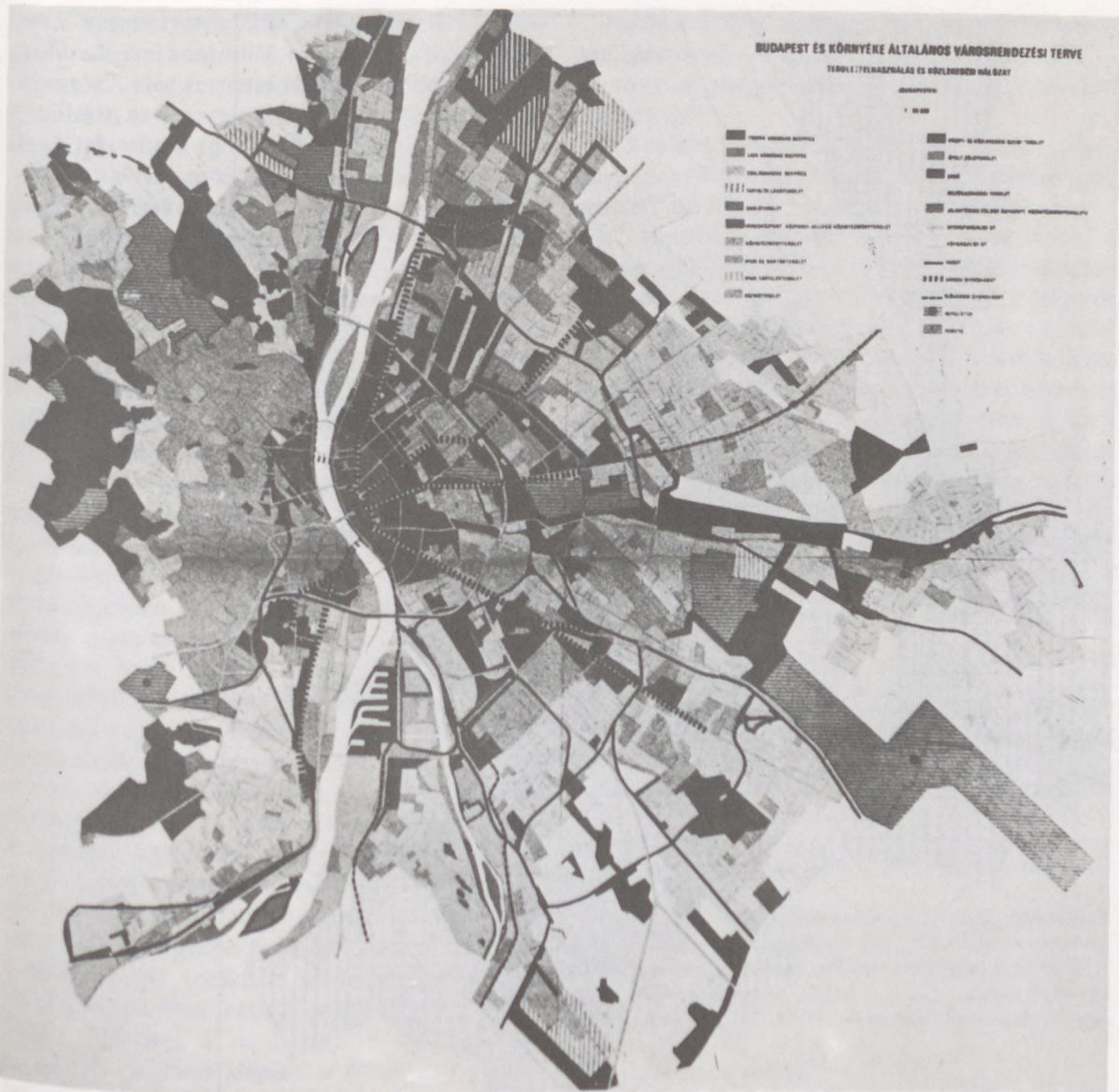
Rátérve most már az egyes „várostervezési zónák” tárgyalására úgy tűnik, hogy a város pesti oldalán ezek a zónák jól kapcsolódnak a városépítési szabályozás egyes nagy periódusaihoz. Így — mint korábban láthattuk — mindenképpen érdeemes a „Kiskörúton” belüli részt megkülönböztetnünk, amelynek alapszerkezete már a városegysítés előtt kialakult. Jogosnak látszik egy, ezt többé-

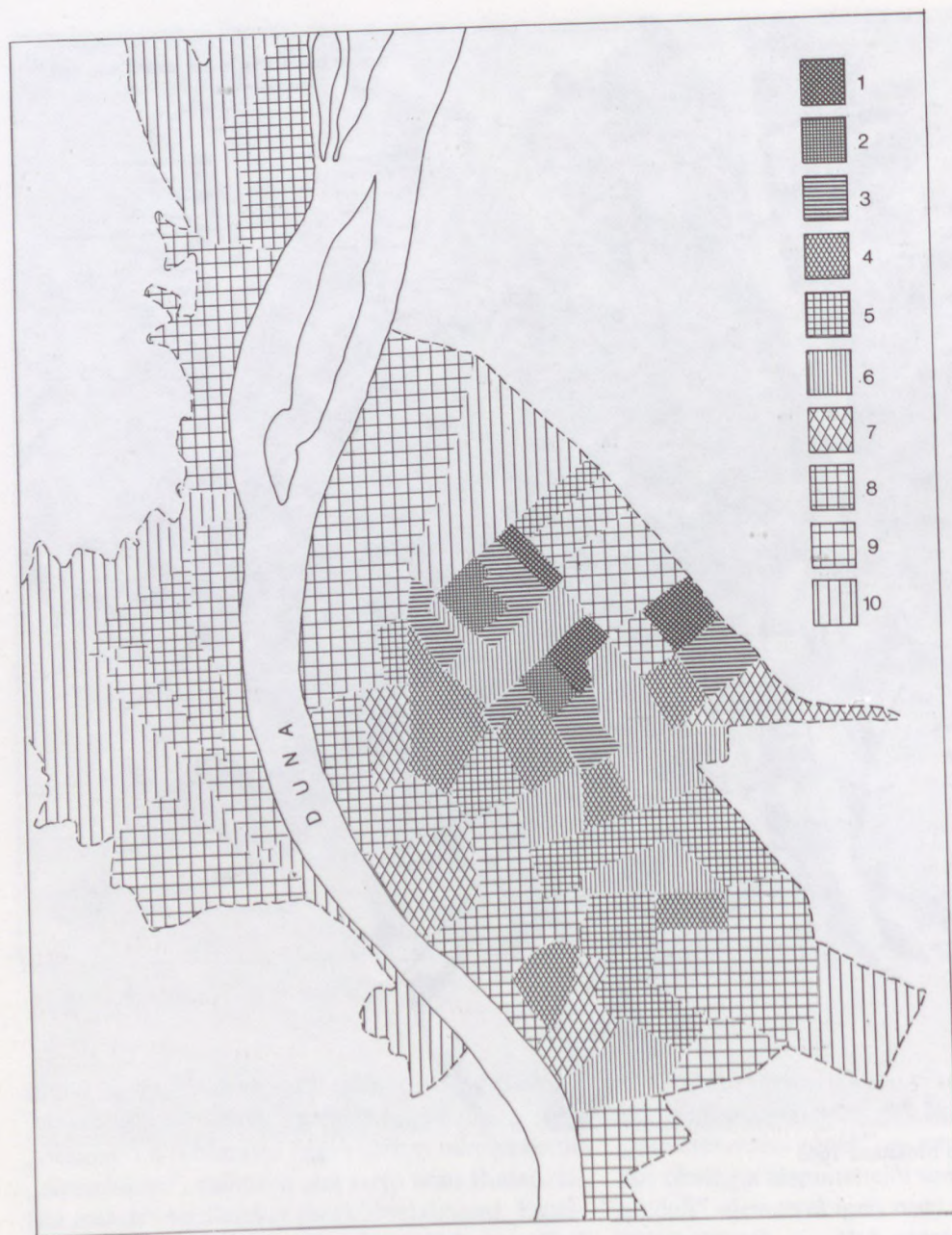
16. ábra. Budapest övezeti beosztása, 1940

írható le egyértelmű „várostervezési zónákkal”. Itt célszerűnek tűnik legalább a „bel-budai”, az „óbudai”, a többnyire hegyvidéken elhelyezkedő „társasház”, valamint „az 1950 után Budapesthez csatolt” területeket megkülönböztetni. Emellett a várostervezés már a kezdetektől fogva, mind a pesti, mind a budai oldalon — több-kevesebb sikerrel — ipari „övezeteket” határolt le.

A korábbi fejezetekben elmondottak után talán már nem nagyon meglepő, hogy az itt ismertetett „várostervezési zónák” — amelyek egy, a klasszikus ökológia alapintenciói szerint készült „városmodell” elemeivel igen nagy formális hasonlóságot mutatnak — „első nagyítási fokozatként” is meglehetősen „elnagyoltnak” bizonyulnak. Ennek illusztrálására talán az is elegendő, ha a nor-

17. ábra. Budapest övezeti beosztása, 1960

18. ábra. Budapest statisztikai körzeteinek népsűrűsége 1901-ben (fő/km²)

1. 900–	3. 700–799	5. 500–599	7. 300–399	9. 100–199
2. 800–899	4. 600–699	6. 400–499	8. 200–299	10. – 99

matív várostervezés által kétségtelenül a legnagyobb sikerrel kontrollált mutató, a „viszonylagos népesség”, elég részletes területi bontás⁸⁴ szerinti alakulását, az övezetes építési szabályozás fénykorának tekinthető 1901-es évben megvizsgáljuk.

A fenti térképen jól látható, hogy a nagy, összefüggő területeket képező „várostervezési zónák” már az övezetes városépítési szabályozás „klasszikus” periódusában — megismételjük: a várostervezés által legnagyobb sikerrel kontrollált dimenzió mentén is — meglehetősen heterogének voltak. Jól látta ezt — a városegyesítés utáni első 50 év fejlődését tárgyalva — már Thirring Gusztáv is, akinek gondolkodását, társadalomstatistikus lévén, az ökológiai fikciók különösebben nem korlátozták. Thirring mindmáig példamutató pontossággal írja le ezt a jelenséget: „A népesség felhalmozódása nem történik egy belső mag körül, melytől kifelé a népesség sűrűsége fokozatosan és szabályszerűen csökkennék. Ellenkezőleg: a népesség a balpart részétől, vagyis a Vilmos császár út⁸⁵ és a belső körüttől kezdve kifelé bizonyos irányokban erősen fokozódik és a népsűrűség maximumai a város területének több helyén szigetekként válnak ki a környező vidék gyéribben népésített területei közül. Már az 1890. évi népszámlálási munka . . . azon nézetet fejezi ki, »hogy a népesség leginkább a nagy közlekedési vonalak (körutak) környékén csoportosul sűrűbben, ami egyrészt annak tulajdonítható, hogy ott találhatók a legnagyobb és legmagasabb házak, míg a távolabb eső utcákban létező alacsonyabb és kisebb épületekben csak kevesebb ember fér el.« Végül Thirring, a rendelkezésre álló térképek és adatok elemzése alapján, a következő megállapításra jut: „Úgy látszik tehát, nem egyedül a nagy közlekedési vonalak eredményezik a lakosság nagyobb felhalmozódását, hanem a kerületek építkezési viszonyai, különböző fejlődése, s a társadalmi rétegek elhelyezkedése játszik itt a főszerepet.”⁸⁶

Hasonló jellegű térképet közölt — természetesen egészen eltérő területi beosztást alkalmazva — az 1970-es népszámlálás adatai alapján Pletscher Hedvig is.⁸⁷

A későbbi népszámlálási adatok elemzése alapján az is nyilvánvaló, hogy a város különböző „zónáiban” elhelyezkedő, magas népsűrűségű „szigetek” városszerkezeti jelentősége — az övezetes építési szabályozás fokozatos felbomlásának is tulajdoníthatóan — egyre növekszik. Az e szigetek „rendellenes viselkedése” által támasztott nehézségek az „átmeneti övezet” metaforájának bevezetésével nem oldhatók megnyugtatóan fel. Egyrészt — mint már említettük — a Budapest területi szerkezetét vizsgáló eddigi tanulmányok mindegyike, minden különösebb szisztéma nélkül, máshol fedezte fel a város „átmeneti övezetét”. Másrészt, a „rendellenesen viselkedő szigetek” jelentősége az „átmeneti övezeten” kívül is igen nagy. Feltéve tehát, de meg nem engedve, hogy

⁸⁴ Az 1891-es népszámlálás során a főváros „beltelkeit” 245, a „kütelkeket” pedig 36 „kisebb felvételi csoportra” (ezek lényegében a mai számlálókörzeteknek felelnek meg) osztották fel, majd a „beltelek” budai részét 23, pesti részét pedig 68 „nagyobb járásba” (ezek leginkább a mai városrendezési körzetekhez hasonlíthatók) vonták össze. Adatokat ilyen részletes területi bontásban sosem hoztak nyilvánosságra, térképeket azonban közöltek.

Igen hasonló módszert alkalmaztak az 1901-es népszámlálás során is, azzal a különbséggel, hogy ekkor már a „beltelki felvételi csoportok” száma „700-nál több” volt, és ezeket Budán 19, Pesten pedig 67 „nagyobb járásba” vonták össze. Itt bemutatott térképünk az 1901-es népszámlálás adatai alapján készült.

⁸⁵ A mai Bajcsy-Zsilinszky út (Cs. G.–L. J.)

⁸⁶ THIRRING G.: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben, Statisztikai Közlemények 70. kötet. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. Budapest é. n. I. kötet, 77–79. old.

⁸⁷ PLETSCHER H.: Az övezetképzés szükségessége a főváros ellátottsági viszonyainak vizsgálatánál, Területi Statisztika, 1975. I. szám, 14. old.

elfogadjuk az „átmeneti övezet” — metaforának is igen pontatlan — kategóriáját, „várostervezési zónáink”, melyek formálisan igen hasonlítanak az ökológiai modellekhez, így a „területi rendszer” modellekhez is, még mindig nem foghatók fel „a nagyvárosi expanzió” modelljének. Ez annak ellenére van így, hogy ezek a legkülönbözőbb jelenségek leírására használatos modellek még mindig expanziós modellként bizonyultak a legmegfelelőbbnek.

Korábbi elemzéseink — mindenekelőtt az övezetes építési szabályozás diszfunkcióiról, majd fokozatos felbomlásáról, az alternatív városszerkezeti minták szerepéről írottak — fényében talán az is evidens, hogy „várostervezési zónáink” rendszere nem tekinthető (mint ezt a BVTV vizsgálat teszi) a városszerkezet kialakulása történetéből levezetett modellnek sem. Egészen nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a két dolog — a várostervezés története és a városszerkezet története — annak ellenére, hogy a várostervezés önmagát megvalósító próféciaként való működésének jelentőségét semmiképpen sem szabad alábecsülni, legfeljebb csak a várostervezők legszebb álmaiban esik egybe egymással.

Munkánk bevezető részében már említettük, hogy a klasszikus ökológiai iskola megteremtői előtt nemcsak hogy ismeretesekek voltak az — ekkor egyébként már egyre inkább visszaszoruló — övezetes várostervezés eredményei, hanem hogy modelleiket — a várostervezés által használt normatív kategóriákat leíró jellegű modellé transzformálva — egyenesen a várostervezők által korábban használatos övezetekből, illetve szektorokból építették fel. Ráadásul ez az „összezsúrtatás” munkáikban nem válik explicitté, sőt — mintegy a „tervezés szociológiájának” karikatúrájaként — a nem utolsó sorban a várostervezés által létrehozott „övezetek” „természeti eredetének” mítoszát teremteték meg.

Nem nagyon más a helyzet a klasszikus ökológiai modellek egyik, kétségtelenül igen színvona-

las, „feljavított” változatának esetében sem, bár bizonyosak vagyunk benne, hogy a hasonlóságok elsősorban az ökológiai tradíciókhoz való metodológiai kötődésnek, és nem az elméleti célkitűzések hasonlóságának tulajdoníthatók. A BVTV vizsgálat által kialakított „területi rendszer” modellt az egyszerűség kedvéért csak a — korábbi építési szabályozások törekvéseit a város addig beépült területein mintegy szintetizáló — II. világháború előtt utoljára érvényes „Harrer-féle” építési övezetekkel⁸⁸ vetettük össze.

Az összevetés alapján nyilvánvaló, hogy a város azon területein, amelyek kiépülésének zöme az övezetes várostervezés „klasszikus periódusára” esik, a „területi rendszer” modell — az új lakótelepek fontos, de eléggé kézenfekvően drasztikus, újabbleletű várostervezői beavatkozást jelentő kivételétől eltekintve — lényegében az építési övezetek logikáját követi, attól lehatárolásában is többnyire csak akkor tér el, amikor a népszámlálási alkerületek nem követik pontosan az építési szabályozás vonalait. (Az egyetlen, talán lényegesnek tekinthető eltérés az, hogy az idézett vizsgálat valamilyen okból a „Nagykörútnál” húzza meg Pest legbelső városrészeinek határait, míg az övezetes várostervezés ezt szinte mindig a „Kiskörút” vonalára teszi. A későbbi, empirikus fejezetekben majd látni fogjuk, hogy az övezetes várostervezés ebben az esetben is sikeresnek tekinthetően töltötte be önmagát megvalósító funkcióját; a lényegesebb különbségek általában a „Kiskörút” által határolt városrészek között rajzolódnak ki.) Tegyük rögtön hozzá, hogy az utóbbi eltérések összességében csökkentik a modell magyarázó erejét.

⁸⁸ Budapest székesfőváros övezeti térképe az Építésügyi Szabályzathoz, Építésügyi Szabályzat Budapest székesfőváros területére, Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest 1940 alapján.

Az építési szabályozás által megkonstruált területi rendszerhez képest azonban a zömében a klasszikus építési szabályozás fénykora után beépült területeken csökken le igazán a „területi rendszer” magyarázó ereje, hiszen a szociológiai modell itt is nagy összefüggő övezetekkel operál, míg az építési szabályzat — a kor uralkodó város-építési ideológiáinak megfelelően — jóval differenciáltabb területi beosztással él.

Arra a megállapításra kell tehát jutnunk, hogy Budapest térbeni-társadalmi szerkezete még egy hajdanvolt építési szabályzat övezeteivel is jobban leírható, mint egy sokéves empirikus kutatássorozat, komoly matematikai apparátussal történt feldolgozása után nyert szociológiai modellel, ami ráadásul — ismételjük — semmivel sem jobb vagy rosszabb, mint a hasonló módszertani előfeltevéseken alapuló, más városok belső szerkezetének elemzése céljából készült modellek többsége. Összegezve álláspontunkat a „várostervezési zónákkal” leírt első „nagyítási fokozatról” azt mondhat-

juk, hogy bizonyos esetekben igen ígéretes kutatási irány is lehet az, ha a várostervezésnek és az építési szabályozásnak a város térbeni-társadalmi szerkezetére gyakorolt hatását ily módon kívánjuk megragadni. Ezt a fajta problémafelvetést azonban nagymértékben megnehezíti, ha a hajdanvolt építési övezeteket és a város valóságos térbeni-társadalmi szerkezetét lényegében azonosnak tekintik. Az övezetes elrendeződés nyomai a város mai szerkezetében is jól felismerhetők. Az övezet modell azonban még a várostervezés által legnagyobb sikerrel kontrollált mutatók alapján is csak igen durva közelítést adja a város valóságos szerkezetének. Anélkül, hogy erre az ökológiai modellek bármiféle elfogadható magyarázatot adnának, ez a közelítés a város különböző pontjain különböző mértékben tekinthető pontosnak. A modell magyarázó ereje leginkább a város külső — a klasszikus övezetes építési szabályozási periódus után beépült — területein csökken le.

2. Kísérlet nagyléptékű modell kialakítására clusteres módszerrel

Az előző fejezetben láttuk, hogy a nagyléptékű városépítési szabályozás konzekvenciáinak tekinthető „várostervezési zónákkal” csak igen korlátozott mértékben magyarázható a város területi szerkezete. Ennek egyik döntő oka az volt, hogy a heterogén területi egységekből építkező modellek szükségszerűen elfedik a városban zajló térbeni-társadalmi folyamatok tekintélyes részét. Ezért „várostervezési zónáink” sokkal inkább a várostervezés hatásainak a megragadására, mint a város térbeni-társadalmi szerkezetének a leírására használhatók.

Ebben a fejezetben megvizsgáljuk, hogy az „optikát” nagyobb felbontásra állítva, milyen lehető-

ségekhez jutunk. Ebben a második „nagyítási fokozatban” ezért a népszámlálási városrendezési körzeteket fogjuk kiinduló területi egységnek tekinteni. Ezek az egységek nem csupán kisebbek, s így szükségszerűen részletesebb kép kialakítását teszik lehetővé, hanem — várostervezési egységek lévén — tudatosan úgy határolták körül őket, hogy beépítésüket tekintve homogén területek legyenek. Ugyanakkor — szintén a várostervezés szempontjainak megfelelően — az egy-egy terület jövőjére vonatkozó elképzeléseknek is lényeges szerepük volt a körzetek határainak meghúzásában.

Mivel a homogén beépítésű körzetek általában társadalmi értelemben is homogén területi egysé-

geket képeznek, a városrendezési körzetek az esetek jelentős részében értelmes lehatárolást jelentenek. Ez azonban természetesen nem minden esetben van így. Ennek, témánkat tekintve, formális és lényegi okai egyaránt lehetnek. Az előbbieket főleg a lehatárolás pontatlanságából adódnak. Így például az új lakótelepeket rendszerint valóban önálló városrendezési körzetbe, vagy körzetekbe sorolták, mégis több esetben előfordult, hogy a zömében lakótelepi városrendezési körzetbe a szomszédos családi házak egy része is bekerült, stb. A lehatárolásbeli pontatlanságokon túl azonban olyan esetekben is kialakulhatnak heterogén városrendezési körzetek, amikor az eltérő jellegű körzetek egyszerűen kisebbek annál, hogy önálló városrendezési körzetet alkothassanak.

A későbbiekben a városrendezési körzetek heterogenitásának problematikájára még részletesebben ki fogunk térni, most ezt egyelőre zárójelbe tesszük, és azt vizsgáljuk meg, hogy a fővároson belüli területi elkülönülésnek milyen képét kapjuk akkor, ha erről a problémáról időlegesen „elfelejtkezünk”.

Az elemzés céljára az 1980-as népszámlálás személyenkénti és lakásonkénti adatait tartalmazó mágnesszalagok álltak rendelkezésünkre. Tehát a lehető legelemibb adatokat aggregáltuk a különböző szintű területi egységek jellemzéséhez, minden lépésben kontrollálva a magasabb aggregációs lépések által okozott „heterogenitási veszteségeket”. Az egyes területi egységekre vonatkozóan az alábbi táblázatokban található adatokkal, illetve mutatókkal rendelkezünk. Adataink egyrészt arra nyújtottak lehetőséget, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékű és jellegű térbeni-társadalmi különbségeket tapasztalunk Budapesten városrendezési körzetenként. Ugyanakkor ez a lépték — már az ideálisnak tekinthető eset- és változószám miatt is — kézenfekvő lehetőséget kínált arra, hogy a többváltozós elemzések eszközeit felhasználva, városrendezési körzeteinket csoportosítsuk.

„Nagyítási fokozatonként” haladó logikánkat követve, először tehát városrendezési körzetek csoportosítására tett kísérleteinket mutatjuk be. A feladat egyébként a cluster-elemzés klasszikus problémájaként is megfogalmazható. Ekkor az a kérdés, hogy a mintegy ötszáz városrendezési körzet, több változó együttes mozgását is figyelembe véve, hogyan csoportosítható úgy, hogy az egy-egy csoportba tartozó körzetek minél „hasonlósabbak” legyenek egymáshoz.

A feladat megoldását a rendelkezésre álló változók elemzésével kezdtük. A korrelációs elemzés azonban semmi olyan meglepő összefüggést nem hozott felszínre, ami igazán új megvilágításba helyezhette volna az eddig tapasztaltakat. Ugyanakkor az elemzés következő lépését, a változók faktoranalízis segítségével történő „számítását”, bizonyos mértékig kérdésessé tette, hogy — mint ez társadalmi jelenségeknél általában lenni szokott — az egyes változók általában elég erősen korreláltak egymással. Az elkészített faktor-mátrixok (úgy rotált, mint eredeti formájukban) szintén a szorosan összefüggő kiinduló változókból adódó veszélyre utalnak; az egyes faktorok értelmezése — mint szociológiai jellegű változóknál igen gyakran — rendkívüli nehézségekbe ütközött. A „vakon dolgozó” számítógépes eljárás nincs tekintettel arra, hogy egy-egy faktorba azonos dimenziót mérő változókat hozzon össze a további elemzés számára.

Így két lehetőség között választhattunk. Vagy a hazai gyakorlatban rendszeresen követett utat járva, elfelejtkezünk a faktorok szociológiai értelmezhetőségének igen komoly nehézségeiről, és valamilyen jól hangzó névvel jelölve őket, reménykedünk abban, hogy az egyes területi egységek közötti hasonlóságokat és különbségeket ezek a homályos értelmű, „összevont” változók is „valahogy” mérni fogják, vagy lemondunk a modern matematikai statisztika ezen eszközének további felhasználásáról. Mi ez utóbbi megoldás mellett döntöttünk, és az előbbibe fektetett munkát hasz-

nos zsákutcának tekintettük. Hasznosnak abban az értelemben, hogy az elemi eszközökkel végzett elemzésekhez képest más oldalról vetett fényt a rendelkezésünkre álló változók jellegére, de zsákutcának abban az értelemben, hogy úgy véljük, szociológiailag értelmezhetetlen változók alkalmazása akkor sem lenne célravezető, ha az eljárás alkalmazásának matematikai-statisztikai értelemben feltevélet jelentő függetlenségi követelményből adódó problémákon esetleg túl is tennénk magunkat.

Mindezek miatt a városrendezési körzetek csoportosítását célzó cluster-elemzés „bemenő” változóiként e körzetek (11 csoportos) társadalmifoglalkozási csoportok szerinti összetételét használtuk fel. Így remélhető volt, hogy az ezen igen világosan értelmezhető változócsoporthal működtetett eljárás nyomán kialakuló clustereink is viszonylag jól értelmezhetőek lesznek.

Mint minden hasonló eljárásnál, itt is igen lényeges problémát jelentett az, hogy a többdimenziós távolságok meghatározásakor hogyan állapítsuk meg az egyes változók relatív súlyait. Igazán megnyugtató eljárást persze nem sikerült találnunk. Esetünkben ugyanis nincs olyan „eredményjellegű” változó, melyet a többi szerint csoportosítva megvizsgálhatnánk, hogy milyen mértékben magyarázzák az eredményváltozó szóródását az egyes változók szerinti csoportosítások. Ekkor ugyanis lehetőség nyílna arra, hogy a különböző változók szerinti csoportosításokkal megállapított szórásnégyzet-hányadosok egymáshoz viszonyított arányait használjuk a változók „jelentőségének” mérésére. Ugyanakkor elvi megfontolások is amellet szoltak, hogy egyforma különbségnek is amellet szoltak, hogy egyforma különbségnek értékeljünk két területi egység közötti bármely társadalmi-foglalkozási csoport arányában mutatkozó azonos mértékű eltérést. Így az eredeti, százalékos formában rendelkezésünkre álló mutatókat a szokásos módon standardizáltuk, elkerülendő, hogy a magasabb értékek „húzzák” maguk után a clusterezési eljárást.

A kutatásunk idején rendelkezésünkre álló számítástechnikai adottságok nem adtak lehetőséget a különböző clusterezési eljárások közötti választásra. Így egyetlen, nem-hierarchikus eljárást alkalmazhattunk. Előre döntenünk kellett arról, hány cluster kialakítását kívánjuk. A clusterek számának megállapítását nehéz lett volna igazán egzakt érvekkel megindokolni. Jelen esetben, egymástól függetlenül, hét és tizenöt cluster kialakítását is elvégeztettük. A kétféle eredmény elviekben nem különbözik egymástól, viszont a részletességbeli különbségek amellet szólnak, hogy a 15 csoportos eljárás eredményeit mutassuk be röviden.

Mint alábbi térképünkön is látható, az egyes városrendezési körzetek társadalmi összetétele alapján képzett csoportok bizonyos esetekben térben is jól megkülönböztethető városrészeket fednek le. Ugyanakkor jól látható az is, hogy mind az övezetes, mind pedig a szektoros elrendeződés csak igen nagy fenntartásokkal mutatható ki adataink alapján. Bármelyik „övezetet” vagy „szektort” vesszük figyelembe, magasabb és alacsonyabb státusú területek együtteseit látjuk. Hasonlóképpen, az övezet és szektor modellek kombinációi, esetleg a többmagvú modell bevezetése esetén is, olyan mértékben tartalmaznának különböző clusterekbe tartozó városrendezési körzeteket, hogy a klasszikus ökológiai modelleket, illetve az azok alapelvein túl nem lépő, „feljavított változatokat” alkalmatlannak kell tekintenünk a város területi szerkezetének leírására.

Jól látható az a nyilvánvaló — és csak valamilyen elemi geometriai formára épülő „városmodell” által elfedhető — tény is, hogy a város szerkezetének legalapvetőbb különbségei Pest és Buda között vannak. Mindezek ellenére a városban mégis felfedezhető az övezetes-szektoros elrendeződés nyomai is. Nagyon fontos azonban, hogy alapvetően ezekben az esetekben sem valamiféle spontán elrendeződésről, „natural area”-ákról beszélhetünk, hanem — mint korábbi elemzéseink

3. táblázat
A társadalmi-foglalkozási csoportok megoszlása clusterenként¹
(%)

Cluster szám	Vezető állású	Értel- miségi	Egyéb szel- lemi	Közvet- len termé- lésírá- nyító	Szak- mun- kás	Betani- tott + segéd- munkás	Ön- álló	Nyugdíjas				Egyéb	Együtt	Vezető állású + értelmi- ségi + diplomás nyugdíjas	Betani- tott + segéd- munkás /aktív
								Diplo- más	Érett- ségizett	8 osztályt vagy keveseb- bet végzett					
1	8,9	15,7	18,5	1,6	8,9	7,1	1,0	6,2	9,5	20,1	2,5	100,0	109 279	30,8	11,5
2	6,0	1,5	13,3	7,6	30,6	18,9	0,1	0,3	1,3	18,6	1,8	100,0	219	7,8	24,2
3	4,0	4,7	20,8	3,0	23,1	21,6	0,7	0,4	1,8	16,0	3,9	100,0	179 847	9,1	27,7
4	5,5	8,1	18,1	2,0	13,0	12,5	1,2	2,9	6,7	27,5	2,5	100,0	142 877	16,5	20,7
5	4,3	5,6	16,4	2,1	15,5	15,3	1,6	1,5	4,6	30,1	3,0	100,0	204 703	11,4	25,2
6	3,2	3,6	15,2	2,1	17,4	18,4	1,1	0,8	2,9	32,2	3,1	100,0	241 445	7,6	30,2
7	7,8	9,4	23,6	3,0	17,2	13,5	0,8	1,3	3,2	17,6	2,6	100,0	159 221	18,5	17,9
8	14,7	17,8	23,2	2,2	9,1	6,4	1,2	3,4	4,8	14,2	3,0	100,0	55 864	35,9	8,6
9	6,8	11,1	18,6	1,8	10,8	10,1	1,2	4,6	8,2	24,4	2,4	100,0	133 355	22,5	16,7
10	4,4	5,6	17,6	2,3	16,2	14,8	0,7	1,5	4,5	29,9	2,5	100,0	120 868	11,5	24,0
11	0,0	5,5	10,9	1,8	16,4	20,0	14,5	0,0	1,8	21,8	7,3	100,0	55	5,5	28,9
12	2,9	3,0	11,6	2,9	17,8	28,2	3,8	0,2	2,9	22,0	4,7	100,0	4745	6,1	40,2
13	2,5	2,2	13,8	2,0	21,3	24,4	0,9	0,4	1,6	27,3	3,6	100,0	124 565	5,1	36,4
14	5,6	0,0	13,7	0,0	27,9	16,7	0,0	0,0	2,8	33,3	0,0	100,0	36	5,6	26,1
15	1,2	1,0	6,9	0,8	20,0	48,2	0,3	0,1	0,8	15,5	5,2	100,0	2640	2,3	61,5
Együtt	5,3	7,2	18,1	2,2	16,1	15,5	1,1	2,0	4,5	25,0	3,0	100,0	1 479 719	14,6	23,7

¹ A budapesti városrendezési körzetek intézeti háztartások nélküli aktív és inaktív kereső lakónépességéből számított adatok.

4. táblázat
Egyes mutatók alakulása clusterenként
(kerületek nélkül)

Cluster szám	Hatvan éven felüliek	Állami lakások	Családi- házas lakások	Társasházi és örök- lakások	Szövetkezeti lakások	Legalább komfortos lakások	1960-1970 között épült lakások	1970-1980 között épült lakások	Földszintes házak	Egy szobára jutó lakók száma
aránya										
I	26,2	65,1	3,4	29,9	1,2	87,8	14,5	7,9	21,6	1,3
3	10,1	49,5	13,2	9,9	27,1	91,2	9,2	76,8	79,4	1,7
4	26,1	85,0	6,2	6,1	2,2	74,7	9,1	4,3	49,0	1,5
5	25,7	63,3	31,1	4,9	0,3	59,2	6,2	7,0	85,8	1,5
6	24,2	45,8	49,0	1,5	3,3	46,6	9,9	7,2	94,0	1,7
7	12,9	43,2	6,9	13,8	35,8	93,5	29,4	52,9	56,6	1,6
8	16,5	23,3	18,4	50,4	7,4	91,2	27,2	35,0	51,6	1,3
9	26,9	80,6	2,8	13,5	2,4	82,7	11,0	3,3	28,6	1,4
10	23,3	79,6	10,4	2,3	7,4	73,7	16,3	13,3	74,4	1,6
12	18,1	22,8	72,2	4,1	0,0	40,7	19,8	17,3	94,5	1,8
13	18,3	23,8	73,2	1,5	1,2	51,9	19,1	15,8	97,8	1,8
15	11,8	67,8	31,9	0,0	0,0	18,8	10,5	7,8	96,8	2,3
Együtt	20,7	56,9	23,8	9,9	8,9	71,8	13,6	21,7	82,2	1,5

során bizonyítottuk — a várostervezési és az építési szabályozás övezetes-szektoros koncepciójának érvényesülésével van dolgunk. Clustereink elrendezésében a szektoros szerkezet nyomai a pesti városmagot mintegy szektoriálisan körülvevő, mai VI—IX. kerületek alakjában ismerhetők fel. A körutas szerkezet nyomai annyiban jelennek meg, hogy mind a városmagot félkör alakban körülvevő városfallal (ami — mint már említettük — a mai Kiskörút vonalának felel meg), mind pedig az ezzel valamelyest déli irányban eltolódva, de többé-kevésbé koncentrikusan húzódó Városárok (a mai Hámán Kató út–Mező Imre út–Rottenbiller utca–Felsőerdősor utca) vonala, — amely egykor a város „belterületeinek” adminisztratív határait képezte —, jól felismerhető clustereket ábrázoló térképünkön is.

Mint láttuk, „bemenő változóink” között semmilyen, az egyes városrendezési körzetek nagyságára utaló adat nem szerepelt. Ezért némileg meglepő, és mindenképpen a felhasznált indikátorok érzékenységeire utal, hogy a clusterkezési eljárás súlyok nélkül is kiválasztotta a lakatlan és nagyon alacsony népességszámú városrendezési körzeteket. Mint fenti táblázatunkból látható, a 15 cluster közül kettő lényegében lakatlan területeket fog össze, a 11-esben 55-en, és a 14-esben 35-en laktak. Az alacsony népességszámú városrendezési körzetek külön clusterekbe való csoportosításának oka jól látszik az alábbi táblából is; az ilyen városrendezési körzetekben — a kis esetszám miatt — a társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti összetétel meglehetősen esetlegesen alakult (ezt fejezik ki a clusterközépektől való viszonylag nagy távolságok). A clusterkezési eljárás ezt az esetlegességet ragadta meg a nem teljesen lakatlan, de még mindig viszonylag alacsony népességszámú 2., 12. és 15. clusterek esetében is.

Nyilvánvaló, hogy a 8. és az 1. cluster lényegesen magasabb státusú népességet tömörít, mint a többiek. Szembetűnő, hogy a vezető állásúak és az

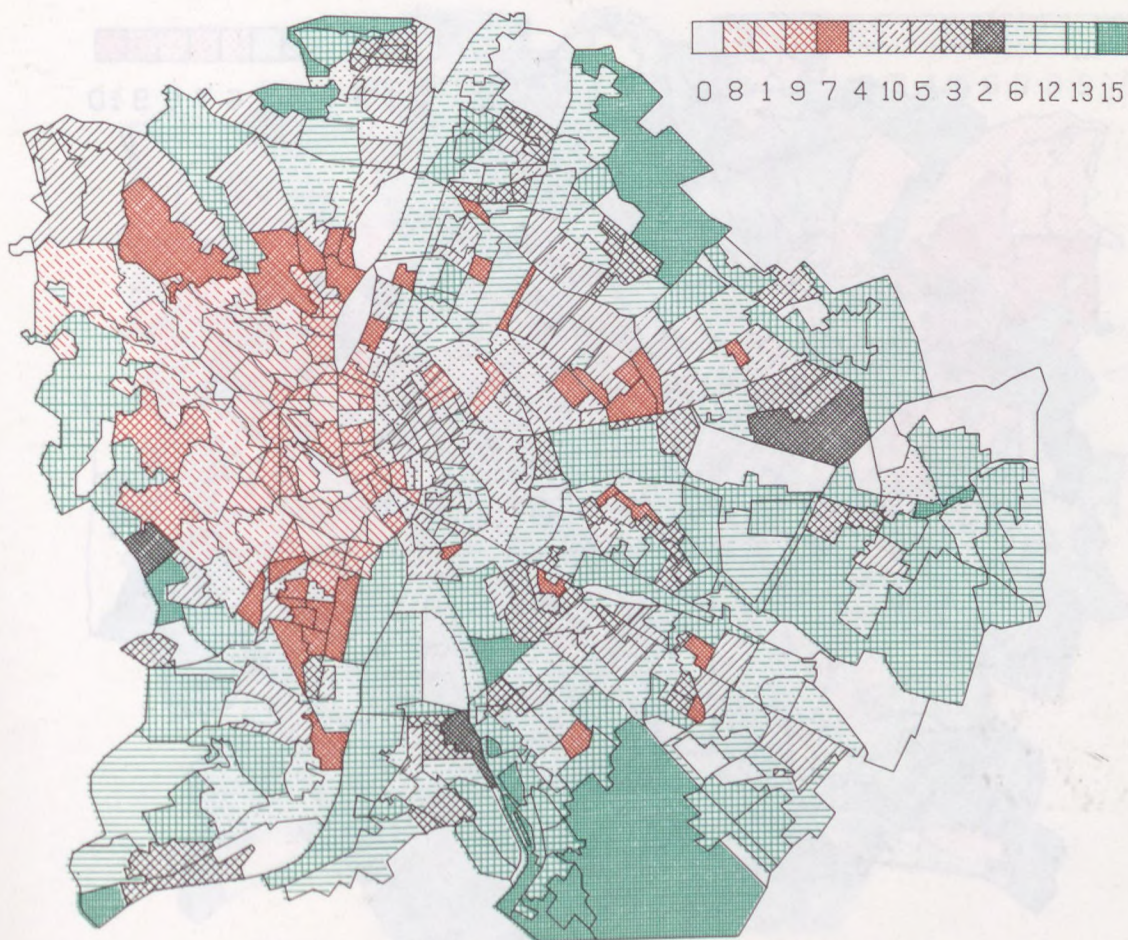
5. táblázat

A városrendezési körzetek clusterközépektől való távolsága clusterenként

Clus- ter azono- sító	Minimális	Maximális	Medián	Egy clus- terbe tarto- zó városren- dezési kör- zetek száma	Népes- ség
	távolság a clusterközéptől				
1	0,339	3,894	0,561	25	109 279
2	1,115	2,223	1,259	5	219
3	0,284	2,229	0,522	47	179 847
4	0,201	1,204	0,446	40	142 877
5	0,195	1,134	0,414	57	204 703
6	0,152	1,683	0,437	81	241 445
7	0,297	2,134	0,620	35	159 221
8	0,522	2,573	0,924	19	55 864
9	0,193	2,057	0,500	38	133 355
10	0,165	0,91	0,481	35	120 868
12	0,62	3,17	1,296	18	4 745
13	0,263	1,206	0,499	62	124 565
15	0,477	4,531	1,117	21	2 640

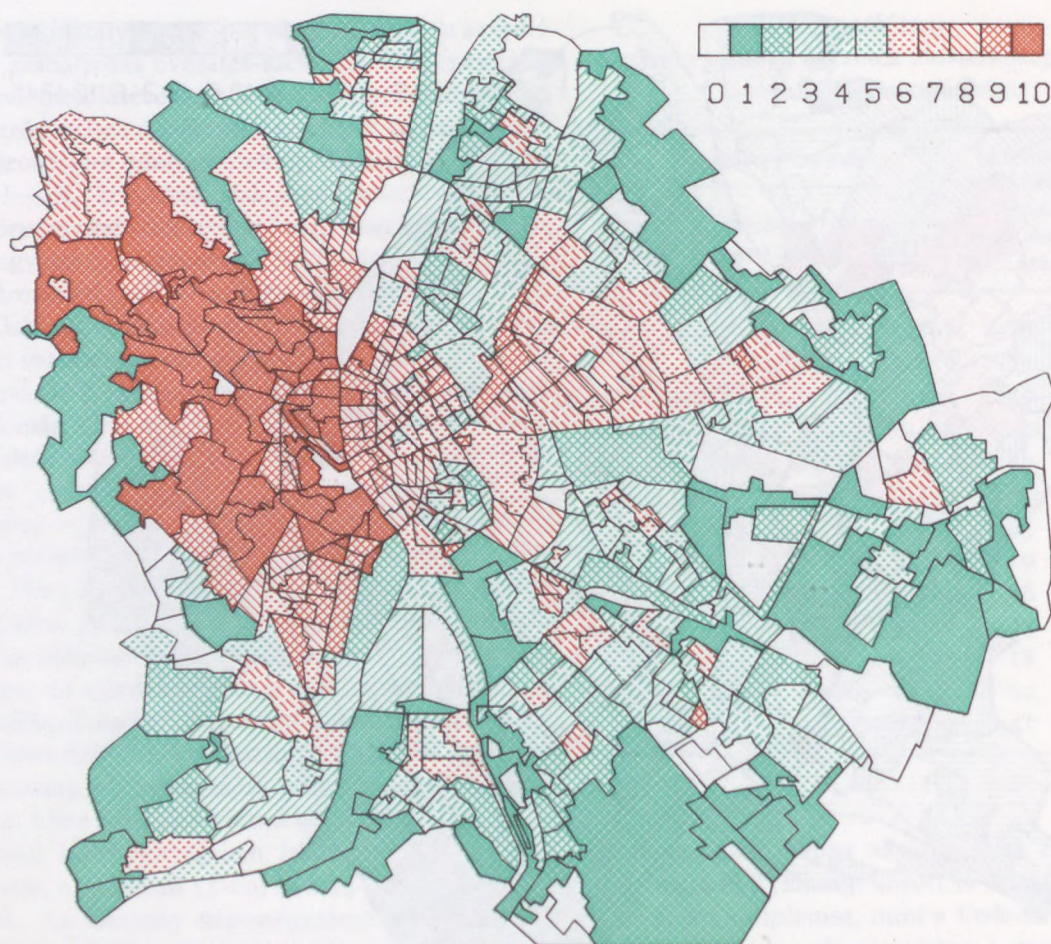
értelemiségiek aránya az átlagosnak két-háromszorosa, a nyugdíjasok között is mintegy háromszor annyi a diplomás, mint a fővárosi átlag. Ennek megfelelően a clusterekben a betanított munkások és segéd munkások aránya fele-harmada az átlagosnak.

Ha most táblázatunk alapján azt is megvizsgáljuk, hogy a clusterkezésbe be nem vont változók tekintetében mennyiben különbözik a két cluster a többitől, illetve egymástól, a leginkább szembetűnő, hogy a társasházi és öröklakások aránya mindkét clusterben lényegesen, 3–5-ször magasabb, mint a fővárosi átlag. (Nincs is több olyan cluster, ahol az átlagos arány másfélszeresénél magasabb lenne ez az arány.) Ugyanakkor szembetűnő a két magas társadalmi státusú cluster közötti különb-

19. ábra. A városrendezési körzetek társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti összetételének clusterjei, 1980

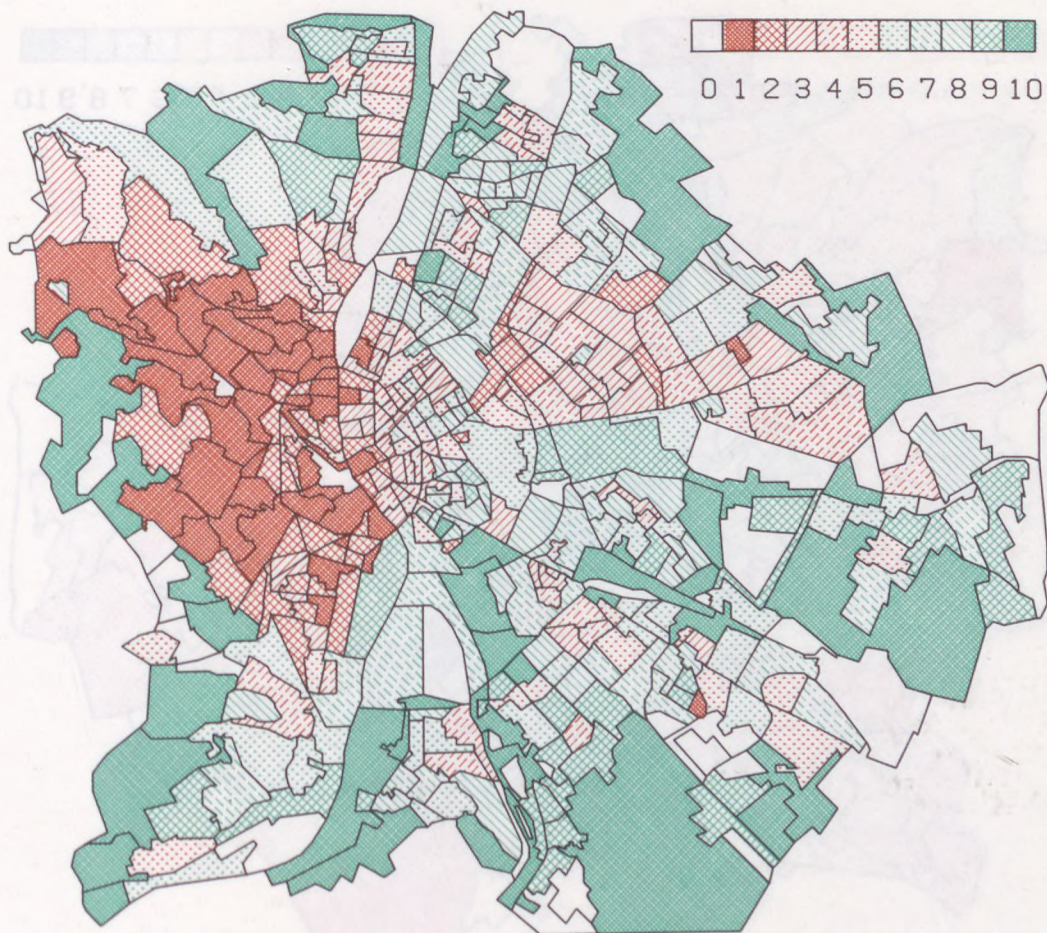
cluster- azonosító	vezető állásúak + értelmiségiek + diplomás nyug- díjasok arányának cluster-átlaga (%)	városrendezési körzetek száma
0		üres clusterok (11. és 14. cluster)
8	35,9	19
1	30,8	25
9	22,5	38
7	18,5	35
4	16,5	40
10	11,5	35
5	11,4	57
3	9,1	47
2	7,8	5
6	7,6	81
12	6,1	18
13	5,1	62
15	2,3	21

20. ábra. Budapest városrendezési körzeteinek decilisei a szellemi foglalkozású aktív keresők aránya szerint, 1980 (%)

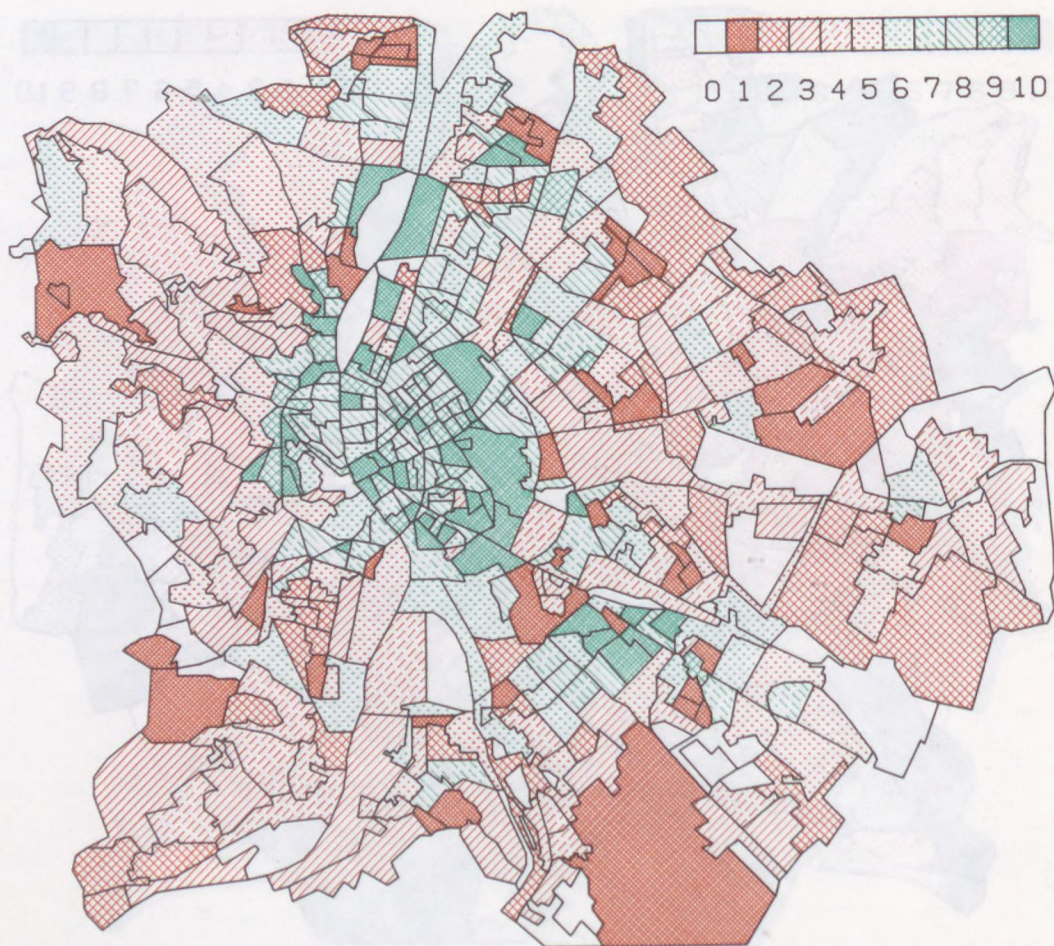
0. lakónépesség < 100 fő

1. 0,0–27,6
2. 27,7–34,1
3. 34,2–38,0
4. 38,1–41,8
5. 41,9–45,2
6. 45,3–48,4
7. 48,5–53,2
8. 53,3–59,9
9. 60,0–67,7
10. 67,8–99,9

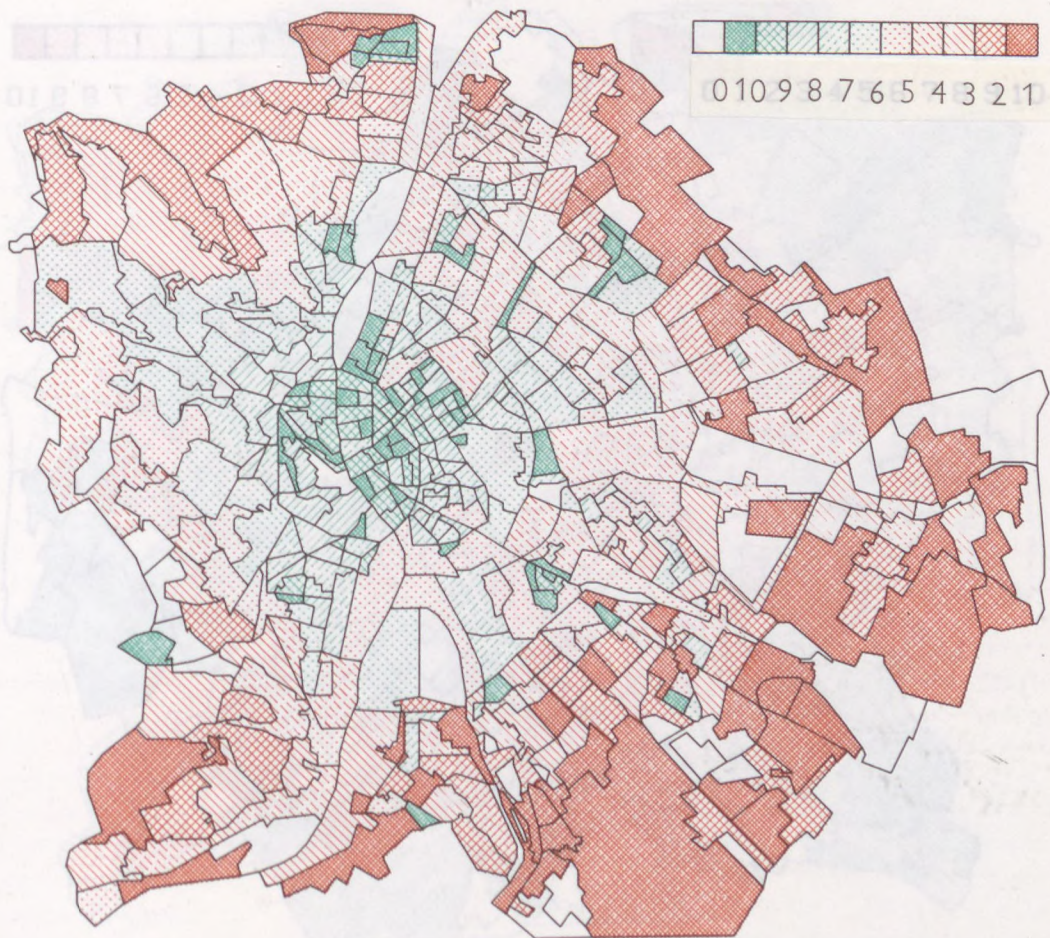
21. ábra. Budapest városrendezési körzeteinek decilisei a diplomás aktív keresők aránya szerint, 1980 (%)

0. lakónépesség < 100 fő
1. 0,0- 3,9
 2. 4,0- 6,3
 3. 6,4- 7,6
 4. 7,7- 9,4
 5. 9,5-11,3
 6. 11,4-13,5
 7. 13,6-16,5
 8. 16,6-21,8
 9. 21,7-29,6
 10. 29,7-57,7

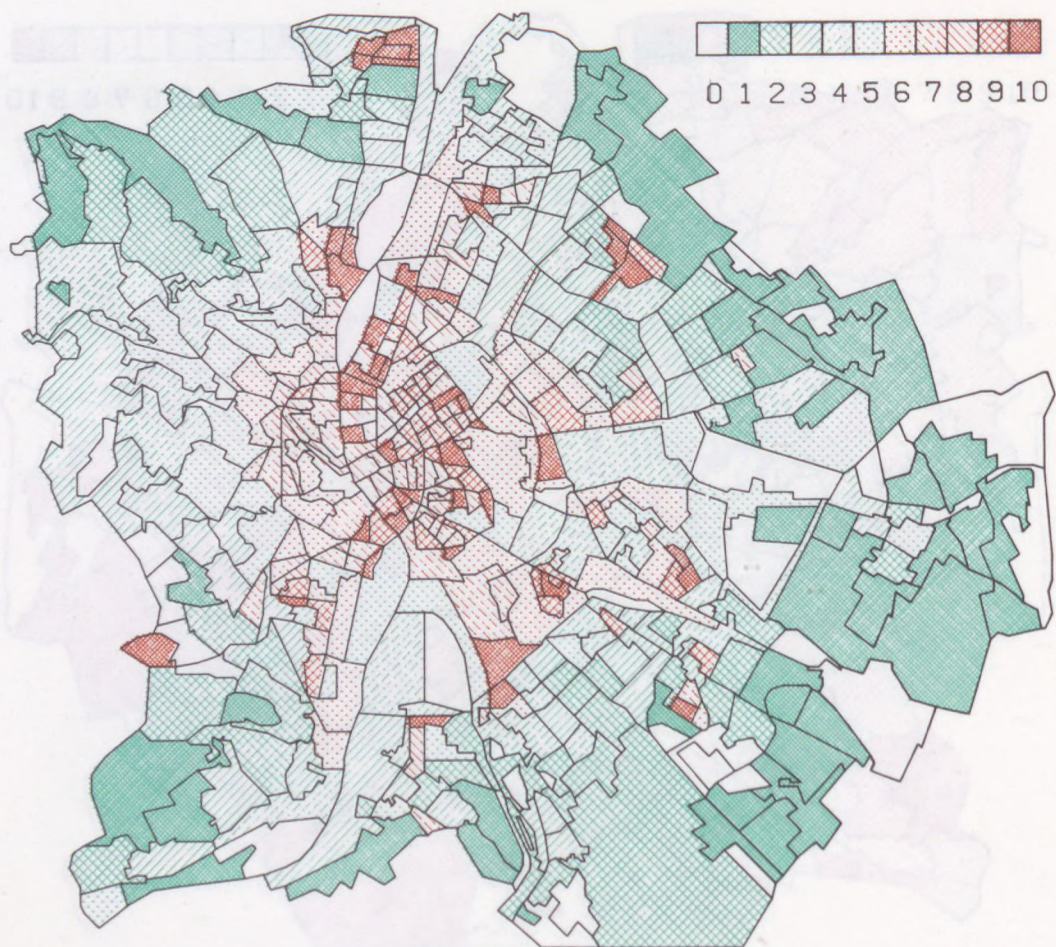
22. ábra. Budapest városrendezési körzeteinek decilisei a 60 éven felüli lakónépesség aránya szerint, 1980 (%)

0. lakónépesség < 100 fő
1. 99,1–28,7
 2. 27,6–27,3
 3. 27,2–26,3
 4. 26,2–24,3
 5. 24,2–22,4
 6. 22,3–19,9
 7. 19,8–17,4
 8. 17,3–14,2
 9. 14,1–10,3
 10. 10,2– 0,0

23. ábra Budapest városrendezési körzeteinek decilisei a földszintes lakóépületek aránya szerint, 1980 (%)

0. lakónépesség < 100 fő
1. 99,9–99,5
 2. 99,4–98,1
 3. 98,0–95,0
 4. 94,9–84,4
 5. 84,3–69,3
 6. 69,2–48,0
 7. 47,9–24,6
 8. 24,5–11,9
 9. 11,8– 4,7
 10. 4,6– 0,0

24. ábra. Budapest városrendezési körzeteinek decilisei az egy lakóépületre jutó lakások száma szerint, 1980

0. lakónépesség < 100

1. 1,00– 1,25

2. 1,26– 1,51

3. 1,53– 2,07

4. 2,12– 3,27

5. 3,39– 4,95

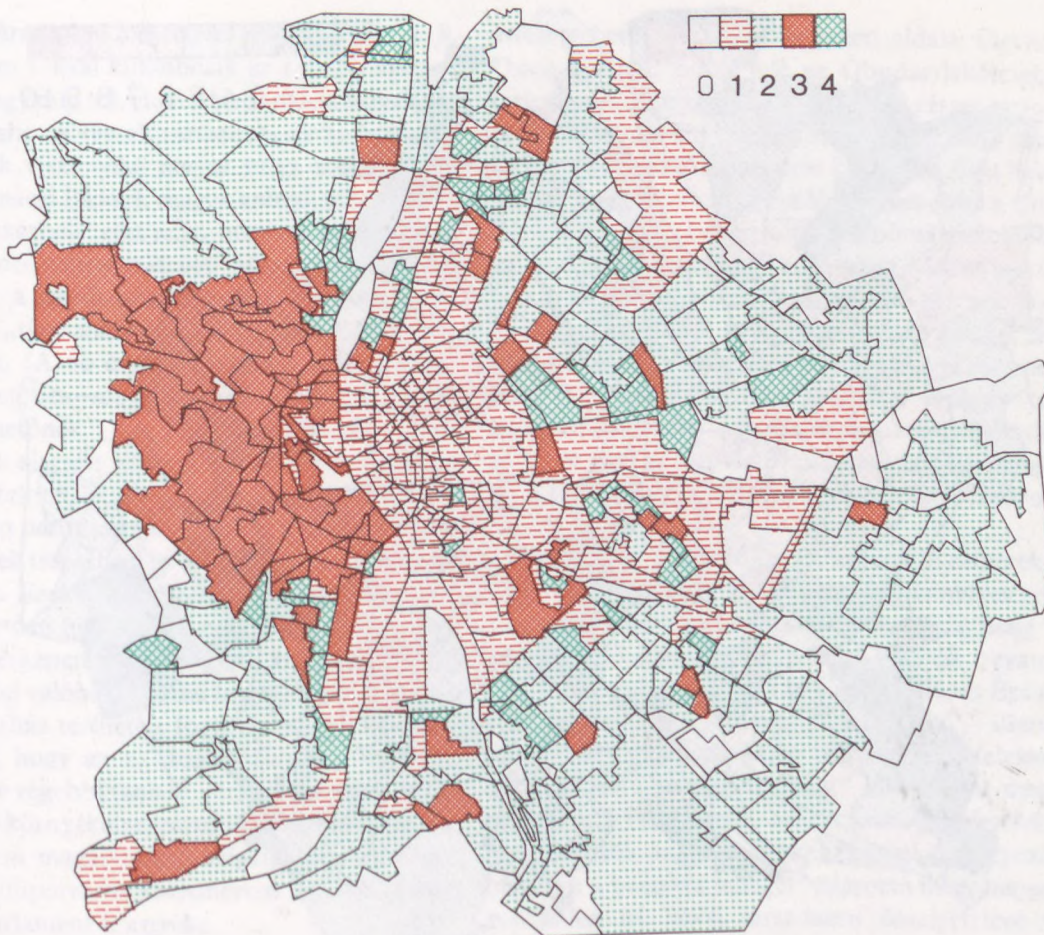
6. 4,98– 9,18

7. 9,32– 16,47

8. 17,29– 23,04

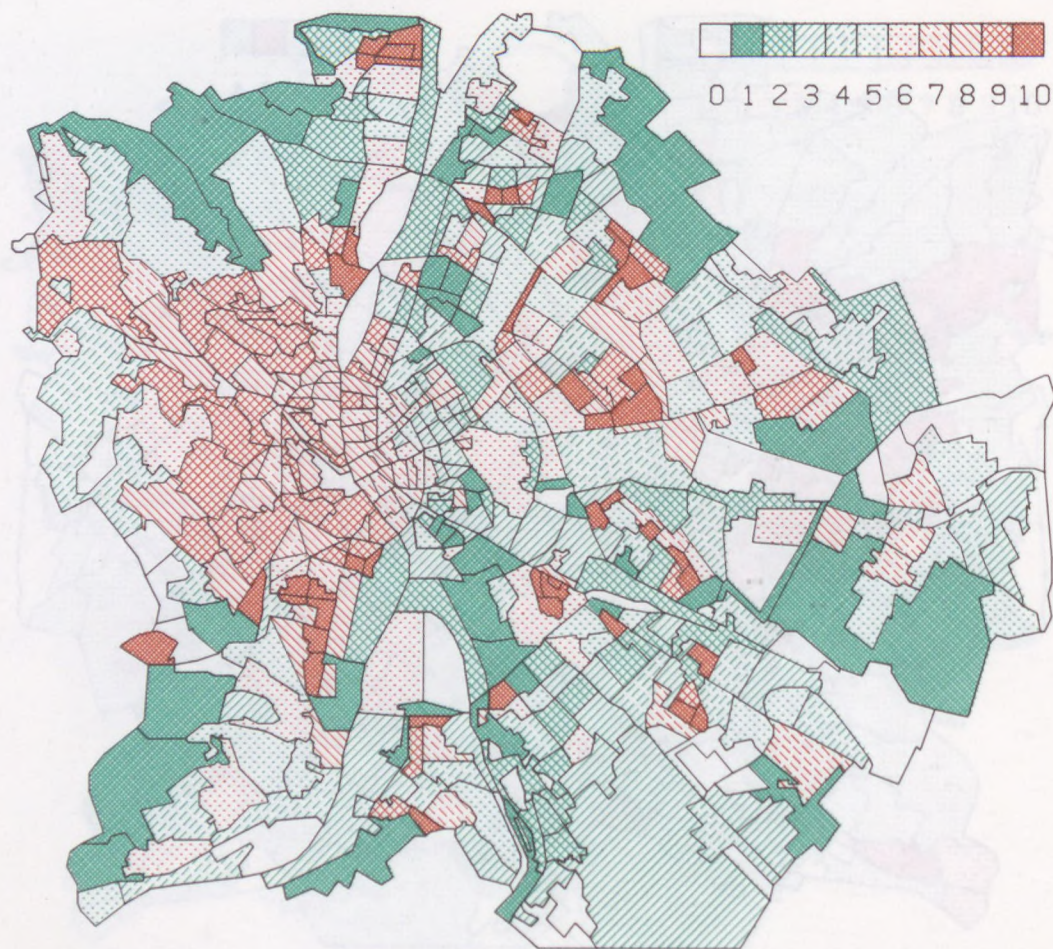
9. 23,05– 28,93

10. 29,09–100,00

25. ábra. A legerősebben felülreprezentált lakáosztályok Budapest városrendezési körzeteiben, 1980

- 0. lakónépesség < 100 fő
- 1. állami lakás
- 2. családi ház jellegű épületben levő lakás
- 3. társasházi és öröklakás
- 4. lakásszövetkezeti lakás

26. ábra. Budapest városrendezési körzeteinek decilisei a komfortos és összkomfortos lakások aránya szerint, 1980 (%)

0. lakónépesség < 100 fő
1. 0,0–28,6
 2. 28,7–41,6
 3. 41,7–50,8
 4. 50,9–59,4
 5. 59,5–65,8
 6. 65,9–73,4
 7. 73,5–81,9
 8. 82,0–88,6
 9. 88,7–97,0
 10. 97,1–99,9

ség is. Társadalmi összetétel tekintetében a 8. cluster nem sokkal különbözik az 1.-estől, viszont látható, hogy míg a 8. clusterbe döntően magasstatusú társasházak részek tartoznak, az 1.-ben — a társasházak viszonylag magas súlya mellett — a régebbi tanácsi lakások magas aránya jellemző. A kedvező lakáshelyzetet jelzi, hogy az ezen clusterbe tartozó városrendezési körzetekben a legkedvezőbb a laksűrűség mutatója. Feltűnő az is, hogy a 8. („társasházak”) cluster lakói lényegesen fiatalabbak. (A 60 évnél idősebbek aránya az 1. cluster esetében másfélszerese a 8. clusterben megfigyelhetőnek.)

Adataink alapján elmondható, hogy a társadalmi összetételben megmutatkozó viszonylag kis eltérések igen pontosan választják el a magasstatusú lakókörzeteket társasházi és jó állapotú tanácsi lakások részeit. Ezeket a területeket térbenileg is jól értelmezhetően helyezi el a clusterezési eljárás. A mellékelt térképen látható, hogy a 8. cluster egyetlen kivétellel valóban a budai hegyvidék magasstatusú, társasház területeit foglalja magába. Jól látható az is, hogy az 1. cluster döntően Buda jó állapotú, de régebbi tanácsi bérlakások, területileg összefüggő környékeire terjed ki. Ezzel szemben a pesti oldalon magasstatusú szigetekként emelkedik ki az Újlipótváros közismerten legjobb része, illetve a Parlament környéke.

A 9. cluster — amely esetében az 1. clusternél tapasztaltnak már csak háromnegyede a vezető állásúak és értelmiségiek, ezzel szemben egyharmaddal magasabb a betanított munkások és segédmunkások aránya — egyike a főváros legrégebben beépített területeinek. Két másik clusterben (a 4. és az 5.) található csak hasonlóan kis arányban 1960 után épített lakás. Ez utóbbiakhoz képest azonban a 9. clusterben magasabb a komfortos lakások aránya (ha nem is éri el az 1. és 8. clusterre jellemző színvonalat), és a laksűrűség is valamivel jobb az átlagosnál.

A cluster térbeni elhelyezkedése általában jól

értelmezhető: Budán a Vár keleti oldala, illetve a Duna partján, észak felé az Óbudai lakótelepig terjedő sáv többnyire régi beépítésű részei tartoznak ide, továbbá a budai körút, a Mártírok útja–Krisztina körút–Alkotás utca környéke. Pest belső részén lényegében az egész V. kerület ebbe a clusterbe esik, a Szt. István körút újlipótvárosi oldalával és a VIII. kerületnek a Nemzeti Múzeum mögött közvetlenül elterülő, magasabb statusú környékeivel együtt. A pesti oldalon még két, területileg különálló városrész tartozik ehhez a csoporthoz. A Majakovszkij utca–Dózsa György út–Szondi utca–Bajza utca–Benczúr utca–Felsőerdősor utca által bezárt terület, valamint a Városligetet a Thököly út és a Hungária körút felől határoló rész.

Talán ezek a területileg is különálló szigetek a legjobb példái a múlt század végétől érvényes tervezési és építési szabályozási tevékenység máig is érvényesülő hatásainak. A fenti határok ugyanis pontosan egybeesnek az 1893-as és 1914-es Építési Szabályzatban „nyaralóövezetként”, illetve „kertes város, legalább 300 négyszögöles telekkel és szabadon álló lakóházakkal” jellegűként meghatározott, III. építési övezet pesti területeivel. Mint látható, az évtizedekkel ezelőtti szabályozás nemcsak a beépítés jellegét határozta meg, hanem a jelenleg itt lakók társadalmi összetételére is messzemenően érvényesítő hatását. E területek környezetüknél ma is lényegesen magasabb statusú népességet tömörítenek. Szintén a korábbi építési szabályozás hatásaira vezethető vissza a Lágymányos két világháború között beépült részének ebbe a clusterbe kerülése is.

A még fennmaradó két városrendezési körzetnek ebbe a clusterbe való kerülése viszont azzal magyarázható, hogy ezek a városrendezési körzetek az előzőeknél lényegesen heterogénebbek; tradicionális nyaralóvidékek és gyümölcsös kertek újabban történő családi- és társasházak jellegű beépítései eredményeként értelmezhető csak a terü-

letek mai státusa. Az utóbbiak mindenesetre arra hívják fel a figyelmet, hogy bizonyos esetekben túl kell lépünk az időnként még mindig túl nagy és esetleges lehatárolású városrendezési körzeteken alapuló elemzésen.

Ha nem is képez összefüggő területi egységet, városszerkezetiileg igen jól értelmezhető a 3. és 7. cluster. Mindkét clusterbe zömmel olyan városrendezési körzetek tartoznak, amelyek vagy teljesen új lakótelepből, vagy olyan körzetből állnak, amelyben az új lakótelepi népesség dominál. Adataink elemzése alapján az e két cluster közötti különbségeket úgy értelmezhetjük, hogy a 7. cluster esetében a lakótelepeknek egy magasabb, a 3. cluster esetében pedig inkább egy alacsonyabb státusú csoportjával van dolgunk. Ez nagymértékben megkérdőjelezi azt a — magyar városszociológiai irodalomban eléggé elterjedt — felfogást, ami a lakótelepek kapcsán építészetiileg homogén, következőképpen homogén társadalmi összetételű népességet vonzó területről beszél. Valójában, mint látjuk, a lakótelepek között igen jelentős társadalmi különbségek vannak. (Csak kitérőként jegyezzük meg, hogy más jellegű — elsősorban a különböző lakótelepek lakáosztályok szerinti összetételére vonatkozó — adataink egy-egy lakótelepen belül is számottevő különbségekre utalnak. Erre az elemzésre azonban ezen tanulmányunk keretei között nem vállalkozhatunk.) Megfigyelhető, hogy míg a 7. clusterbe inkább a régebbi, a 3. clusterbe inkább a legújabb lakótelepek tartoznak. Figyelemre méltó az is, hogy míg bármelyik mutatónk elemzése alapján megállapítható, hogy státus tekintetében a 7. cluster a negyedik helyet foglalja el, a 3. cluster rangsorban csak a nyolcadik, kilencedik helyet foglalja el.

A 4., 5., 6. és 10. clustert már nehezebb volna az elemzésnek ezen a szintjén értelmezni. Annyi mindenesetre elmondható, hogy e clusterok egyfelől nagyjából a Kiskörút és a régi Városárok közötti területen, másfelől az egész város új lakótelepek-

től eltekintett külső körzeteiben találhatók meg, és ezeket a területeket osztják — külön-külön többnyire jól értelmezhető — eltérő státusú egységekre. Megfigyelhető, hogy a XIII., VI., VII., VIII. és IX. kerület esetében a clusterok szinte minden nagyléptékben (városrendezési körzetek szintjén is) megjelenő különbségre igen érzékenynek mutatkoznak, továbbá, hogy — ha egyes városrendezési körzetek igen alacsony népességszámát is figyelembe vesszük — lényegében ugyanez mondható el a külső területek esetében is. Esetenként azonban ennél finomabb jellegzetességek is megmutatkoznak. Például a 10. cluster jellegzetessége, hogy a magasabb státusú állami és városi telepek nagy része (mint például a kispesti Wekerle-telep, az albertfalvai OTI-telep, a Gyáli úti városi házak, stb.) ide tartozik, ami — tekintettel ezen telepek meglehetősen régi voltára — mindenesetre figyelemre méltó.

A 12., 13. és 15. clusterok területi elhelyezkedése ugyan elég jól jelzi, hogy hol találhatók a város legalacsonyabb státusú területei, továbbá az ezeken belüli fokozati különbségekre is jól-rosszul utalnak, clusterenkénti városszerkezeti értelmezésükre azonban felelőtlenség lenne vállalkozni, mivel ezek a clusterok igen eltérő okokból tömörítenek alacsony státusú népességet.

Feltétlenül le kell szögeznünk, hogy az utoljára tárgyalt hét cluster esetében az egyes clusterok elhelyezkedésének városszerkezeti elemzése különös nehézségekbe ütközik. Valószínűleg helytelen lenne ezt egyszerűen a clusterkezési eljárás számlájára írunk, vagy esetleg ezeket a clusterokat valamelyik mutató szerint külső és belső „alclusterok-re” szétválasztanunk. Meggyőződésünk, hogy az értelmezési nehézségek itt a nagy, többé-kevésbé összefüggő területi egységekből építkező városmodellek korlátaira hívják fel a figyelmet.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a clusterkezési eljárás mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy „övezetek”, vagy „szektorok” — még

ha ezek geometriai formáitól eltekintünk is, és csak nagykiterjedésű, összefüggő területi egységekként értelmezzük őket — a városnak szinte kizárólag azokon a területein található meg, amelyekre az övezetes építési szabályozás kiterjedt, illetve amely területek fejlődését képes volt a maga sajátos eszközeivel hatékonyan befolyásolni. A város területének — és tegyük rögtön hozzá, hogy ezen területek képezik a város nagyobb részét — leírására a klasszikus modellek csak akkor alkalmasak, ha e területeket olyan „szemétkosár-övezetnek”

tekintjük, amibe minden megmagyarázhatatlant bele lehet dobni.

Clustereink ugyanakkor — a város szerkezetének leírására való képességükkel kapcsolatos minden elvi fenntartásunk ellenére — sokkal alkalmasabbak a városon belüli területi-társadalmi egyenlőtlenségek leírására, mint a mások által használt városmodellek, mert felhasználásukkal legalább valamelyest megragadható ezen — mások által homogénnek tekintett — területek belső heterogenitása.

3. Kísérlet a városszerkezet elemzésére a városrendezési körzetek elemi adatainak felhasználásával

Mint clusterenkénti adataink elemzéséből látható volt, a klasszikus ökológiai modellek „feljavított változatának” tekinthető „nagyléptékű” városszerkezeti modell kialakítására tett kísérlet ilyen módszerrel sem vihető tudományosan végig. Ennek, mint talán sikerült bebizonyítanunk, legalább az alábbi okai voltak:

- a különböző dimenziókba tartozó (a város fizikai, demográfiai, társadalmi szerkezetére vonatkozó) változók nem álltak össze szociológiailag értelmezhető faktorokká;
- a clusterek a városnak csak azokon a területein alkottak nagy, térben is összefüggő területeket, ahol a várostervezés homogén építési övezetek kialakítására tett kísérletei sikeresnek bizonyultak, a — város nagyobb részét kitevő — fennmaradó területeken azonban a clusterek kisebb-nagyobb szigeteket alkottak;
- (a fentiekből adódóan) csak a clusterek egy — kisebb — részének városszerkezeti értelmezése volt jól-rosszul megoldható;
- számos jel mutatott a clusterek városszerkezeti értelemben vett belső heterogenitására, ami

már önmagában is megkérdőjelezi városszerkezeti egységekként való felhasználásuk jogosságát.

Mindez — a munkánk bevezető részében idézett, hazai és nemzetközi tapasztalatokkal együtt — bőven elégséges oknak tűnik ahhoz, hogy végleg lemondjunk a klasszikus ökológiai modellek modern matematikai-statisztikai módszerekkel való feltámasztásáról, és figyelmünket elemibb, és területileg is kevésbé aggregált adatok elemzése felé fordítsuk. Következő „nagyítási fokozatunk” céljára tehát kézenfekvőnek tűnik a népszámlálási városrendezési körzetekre vonatkozó adatok felhasználása. Ennek a fejezetnek az első részében még továbbra is fenn fogjuk tartani a városrendezési körzetek belső homogenitásának fikcióját, és csak később térünk rá az egyes városrendezési körzetek rossz lehatárolásából, illetve városszerkezeti heterogenitásából adódó problémákra.

Ami az elemibb mutatók felhasználását illeti úgy tűnik, hogy különösebb veszteséget nem okoz, ha lemondunk a többváltozós elemzések által kínált előnyökről. Mint láttuk, a különböző dimen-

6. táblázat

A vezető állásúak, értelmiségiek és diplomás nyugdíjasok együttes aránya alapján (csökkenő sorrendben) sorbarendezt városrendezési körzetek megoszlása a megfelelő clusterok elemszámait után képzett intervallumok szerint (üres clusterok nélkül)

Clus- terek	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	Össze- sen
	csoport													
8	13	6												19
I	6	17	2											25
9		I	23	14										38
7		I	10	10	11	2	I							35
4			3	10	20	6		I						40
10					4	9	13	6		3				35
5				I	2	14	21	12	5	2				57
3					I	4	9	13		16	I	3		47
2					I			2		I		I		5
6							10	10		41	10	10		81
12					I		2	I		4	I	6	3	18
13							I	2		11	5	39	4	62
15										3	I	3	14	21
Összesen:	19	25	38	35	40	35	57	47	5	81	18	62	21	483

ziókba tartozó változók értelmes faktorokba való súritése nem bizonyult jól járható útnak, így csak az egyes városrendezési körzetek társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti összetételét tudtuk a clusteres elemzés bemenő változóiként felhasználni. Ezért most azt fogjuk megvizsgálni, milyen veszteség ért volna bennünket, ha clusterezés he-

lyett valamilyen elemi mutatóval kíséreltük volna meg a vársrendezési körzetek „minél jobb” csoportosítását elvégezni.

Adataink tanúsága szerint, a legmagasabb státusú társadalmi-foglalkozási csoportok együttes aránya alapján sorbarendezt, majd — a jobb összehasonlíthatóság kedvéért — a megfelelő clusterok

elemszámait szerint elvágott megoszlás, lényegében ugyanazt a csoportosítást adja, mint amit a clusterezés eredményeként kaptunk. Ennek megfelelően, a városrendezési körzeteknek alig kevesebb mint fele a két eljárás alapján ugyanabba a részletes csoportba került volna. További egyengetés tesz ki a valamelyik szomszédos csoportba (mint láttuk, a clusterezés nyomán kialakított csoportjainkat a csoportok státusa alapján 5 csoportba vontuk össze, és az eredeti térképen az azonos összevont csoportokat ugyanazzal a színnel, az azokon belüli alcsoportokat pedig eltérő sraffozással jelöltük) került városrendezési körzetek aránya. Térképeink alapján úgy tűnik, hogy ezekben az esetekben, továbbá abban a városrendezési körzetek mintegy egynegyedét reprezentáló esetben, amikor a clusterezés és az elemi mutatók alapján kialakított csoportosítás számottevően eltérő eredményt adott, igen nehéz lenne eldönteni, hogy melyik a „jobb” csoportosítás. Mindenesetre — mint ezt a további térképeink is igazolják — a két eljárás megegyezik abban, hogy mindkét csoportosítás alapján a csoportok csak egy meghatározott részének városszerkezeti értelmezése oldható több-kevésbé megnyugtatóan meg.

Mint a mellékelt térképeknek korábban közölt clusteres térképünkkel való összevetéséből látható, az egyes clusterek státusának a diplomával rendelkező, sőt az összes szellemi foglalkozású aktív kereső összes aktív keresőkön belüli aránya — a csoportok számának eltérése ellenére is — meglehetősen jó közelítést adja. Mindent összevetve, a manapság igen közkedveltnak számító, és legkülönbözőbb jelenségek és adatbázis elemzésére felhasznált faktor- és clusteranalízises módszer alkalmazásáról — némi leegyszerűsítéssel — azt mondhatjuk, hogy — legalábbis az általunk vizsgált problémával kapcsolatban — ezek a „modern” eljárások vagy nem teszik lehetővé érvényes következtetések levonását, vagy — legjobb esetben — ugyanazt mutatják, ami alapos elemzéssel a leg-

egyszerűbb, „hagyományos” módszerből is következik.

Mindebből azonban, az előbbi módszertani jellegű megállapításon túl, egy sokkal lényegesebb, elvi következtetés is adódik. Arról van ugyanis szó, hogy — mint láthattuk — az egyes területi egységek státusának az ott lakó szellemi (vagy ami ugyanaz: az ott lakó fizikai) dolgozók aránya meglepően jó indikátorának bizonyult. Ehhez hozzátehetjük azt a tapasztalatunkat, hogy ez nemcsak olyan viszonylag nagy területek, mint a clusterek, hanem lényegesen kisebb területi egységek, akár utcák, terek, vagy házak részletesebb társadalmifoglalkozási csoportok szerinti adatok, illetve mondjuk a fizikai/aktív mutató alapján mért státusa esetében is így van. (Az utóbbi, igazán egyszerű adat, olyan finom különbségek érzékelésére is alkalmas, mint amilyen például egy bérház környezetben a sarokházak elhelyezkedésének, illetve az ilyen házak magasabb státusának megállapítása. Emlékezzünk csak a körülépített udvaros bérház utcai és udvari frontjain elhelyezkedő lakásokról korábban elmondottakra! Az ilyen, meglehetősen homogén módon beépített körzetekben a sarokházak státusa azért magasabb, mert ezeknek a házaknak legalább két utcai frontjuk van.) Ez értelmezésünk szerint azt jelenti, hogy — legalábbis a különböző társadalmi csoportok Budapest térbeni szerkezetében való elhelyezkedésének esetében — a társadalmon belüli legfontosabb választóvonal még mindig a fizikai és szellemi munkát végzők nagy csoportjai között húzódik.

Rátérve most már további adataink elemzésére, először is az öregek városszerkezeten belüli elhelyezkedését vizsgáljuk meg. A mellékelt térképen jól látható a belső pesti városrészek erős előregedése. Tegyük rögtön hozzá, hogy mindez — a Belváros kivételével — elsősorban az alacsonyabb státusú belső pesti területekre mondható el. Lényegében ugyanez igaz a belbudai városrészek esetében is. Buda és Pest külső területein — már

ahol az esetszámok egyáltalán értékelhetőek — az előregedő területek inkább csak elszórtan, szigetekként jelekednek. Ezek nem feltétlenül leromló városrészek; az előregedő körzetek időnként (mint például Zugló, Kispest, Újpest és Óbuda egyes részein) viszonylag jó családházias területekre esnek. Ezzel szemben a legfiatalabb korösszetételű területek főleg új lakótelepek, és részben egyes külterületek körzeteiben találhatók meg.

Mindent összevetve, a város korösszetétel mentén kirajzolódó szerkezetéről is lényegében ugyanaz mondható el, mint amit az eddigi dimenziók elemzése alapján kirajzolódó szerkezetéről már megállapítottunk; az övezetes építési szabályozás fénykorában kialakult területektől eltekintve, a városszerkezet inkább egy tarka mozaik, mint valamilyen szabályos geometriai alakzat képét mutatja.

Leginkább még a várostervezés által legerősebben kontrollált mutatók, a földszintes lakóépületek aránya, és — az ehhez igen hasonló — az egy lakóházra jutó lakások mutatják az övezetes elrendezés nyomait. Ez érthető is, hiszen a különböző építési szabályzatok mindig igen részletesen igyekeztek meghatározni az egyes övezetekbe építhető házak magasságát, illetve a lakóépületek nagyságát. Ezért a különböző nagyságcsoporthoz elég jól követik a hajdanvolt építési övezetek határvonalait. Ennek megfelelően Pest belső részei sűrűn és emeletes házakkal beépített „övezetként” válnak el a többi pesti területtől. Itt is különválnak azonban az övezetes építési szabályozás fénykora előtt alacsonyabban beépült, (déli) Ferenc- és Józsefvárosi területek, illetve a két világháború között épült, magas népsűrűségű (északi) újlipótvárosi részek. Ennek fordítottja igaz Buda belső területeire, hiszen itt zömével a középső és északi területek épültek be, illetve épültek át az övezetes várostervezés jegyében, míg a lágymányosi területek kiépülése már az ezt követő időszakra esik. A külső területeken jól megfigyelhetők az építési szabályozás következményei Zugló egyes területei,

valamint a budai társasházias övezet beépítettségének sajátosságai esetében. A többi terület beépítettségének intenzitása már inkább mozaikszerűen alakul, amelyben az új lakótelepek a legnagyobb intenzitású foltokként jelennek meg.

A rendelkezésre álló lakásadatok elemzésére rátérve — még mindig anélkül, hogy e tanulmány keretei között lakásszociológiai fejtegetésekbe tudnánk bocsátkozni —, először a különböző lakásosztályok területi elhelyezkedését fogjuk elemezni.

Térképünkön jól látható, hogy a különböző lakásosztályok térbeni elhelyezkedése a legtöbb eddig elemzett változó mentén megfigyeltnél kevésbé tér el a klasszikus övezetes modelltől. Különösen így van ez, ha eltekintünk az alacsony lakásszámot reprezentáló városrendezési körzetektől. Ezen persze nincs mit csodálkoznunk, ha belegondolunk, hogy a budapesti lakások tulajdonforma szerinti térbeni eloszlása igen erősen viseli magán az övezetes építési szabályozás hatásait. Zömében a belső pesti városrészekben épült bérházak kerültek annak idején államosításra, a társasházak, illetve családi házak pedig többnyire csak az ilyen építési formákat megengedő építési övezetekben épülhettek. Övezetmodelltől eltérő „devianciák” persze így is szép számmal akadnak. Ezek legnagyobb része, mint Kőbánya és Angyalföld, vagy Zugló és Újpest egyes részei — a korábban már leírtaknak megfelelően — az övezetes építési szabályozás „klasszikus szakasza” utáni periódusokban, a két világháború között, vagy már a második világháború után beépült területekre esik. Kisebbség nagyobb szigeteket alkotnak a térképen a szövetkezeti lakások által dominált városrendezési körzetek, többé-kevésbé pontosan jelezve az új lakótelepek területi elhelyezkedését. A teljesség kedvéért hozzá kell persze tennünk, hogy térképünk sokkal kevésbé látszana övezetesnek, ha — lemondva a tömör ábrázolásról — négyelemű csoportosítás helyett, a korábbi térképekhez hasonlóan, itt is tízfokozatú csoportosítást alkalmaztunk volna.

A komfortos és összkomfortos lakások városrendezési körzetek szerinti aránya már nem csupán a részletesebb csoportosítás miatt mutat az előző térképen látottnál kevésbé övezetes képet. Igen jó státusindikátor lévén, a komfort nélküli lakások térbeni elhelyezkedésére leginkább a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedését bemutató térképekkel mutat hasonlóságot.

Az e fejezetben elmondottakat összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy városrendezési körzetenkénti adataink lehetővé tették a városszerkezet különböző dimenziók mentén történő elemzését. Térképeink alapján úgy tűnt, hogy e városszerkezet egyetlen dimenzió mentén sem volt valamilyen elemi geometriai formából építkező modellel leírható. Úgy tűnt, hogy leginkább még az

övezetes várostervezés által legerősebben kontrollált mutatók mentén voltak felfedezhetők az övezetes városszerkezet nyomai, míg a többi változó alapján kirajzolódó szerkezet ebben az esetben is inkább valamilyen mozaikformára emlékeztetett.

Talán a „ki mit lát a térképen” típusú bizonyítások valamelyes meghaladása lehet, ha megkísérljük az eddig elmondottakat számszerűen is bebizonyítani. Mint korábban láttuk, a „területi rendszer” modell a klasszikus övezetes várostervezés építési övezeteinek igen jó közelítését adta. Ezért ha megvizsgáljuk, hogy az e modell alapján kialakított csoportosítás milyen mértékben magyarázza az egyes mutatók szóródását, arra is hozzávetőleges választ kaphatunk, hogy az egyes mutatók mentén kirajzolódó városszerkezet mennyire közelít az övezetes elrendeződéshez.

7. táblázat

A „területi rendszer” modell által magyarázott szórásnégyzet aránya, 1970 (%)

A változó neve	Szórásnégyzet-hányados	
	városrendezési	számláló
	körzetre számítva	
Hatvanévesek és idősebbek aránya a lakónépességből	62,0	29,9
Tizennégyévesek és fiatalabbak aránya a lakónépességből	54,5	27,0
Aktív keresők aránya a lakónépességből	31,6	7,5
Szellemiek aránya a lakónépességből	71,6	51,1
Nyolcnál több osztályt végzettek aránya a 15 évesnél idősebbek között	68,4	45,0
Egyszobás lakások aránya az összes lakásból	43,6	22,8
Vízvezetékkal ellátott lakások aránya az összes lakásból	67,4	54,7
Fürdőszobás lakások aránya az összes lakásból	67,7	44,6
1960–1970 között épült lakások aránya az összes lakásból	56,5	31,3
Egy lakásos házak aránya az összes házból	47,9	38,0
Földszintes házak aránya az összes házból	79,9	65,7
Egy házra jutó lakók száma	78,0	53,7
Egy házra jutó lakások száma	79,1	54,6

Adataink a térképek elemzése alapján bemutattakat messzemenően igazolják. A táblázatból jól látható, hogy az övezetes várostervezés által leginkább meghatározott mutatók (ezek a rendelkezésre álló adatok közül valamilyen módon mindig az épület nagyságára vonatkoznak) mentén a városrendezési körzetek kivétel nélkül úgy csoportosulnak, hogy az jobban megközelíti az övezetes városszerkezetet, mint a többi mutató alapján kirajzolódó kép. A klasszikus ökológiai modellek, illetve az azok alapintenciói elfogadó „modernizált változatok”, tehát leginkább az egyes városrészek beépítettségére vonatkozó adatok mentén tűnnek viszonylag hatékonyak. Ez arra utal, hogy a város fizikai szerkezetét sokkal jobban modellezzik, mint

a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedését. Szükségszerűen van ez így, hiszen a város fizikai dimenziók — így az egyes területek beépítettsége — mentén kirajzolódó szerkezete a város társadomszerkezeténél általában jóval nagyobb léptékű elkülönüléseket mutat, így nagyléptékű modellel jobban közelíthető. Erre utal egyebek mellett az is, hogy a beépítettségre vonatkozó mutatók esetén a nagyléptékű modell magyarázó ereje általában jóval kevésbé csökken le, ha kisebb területi egységek (számlálókörzetek) alapján végzett számításra térünk át, mint az egyes területek demográfiai-társadalmi összetételére vonatkozó, illetve az ezekkel erősen korreláló mutatók mentén.

4. A városrendezési körzetek belső homogenitásának vizsgálata a számlálókörzetek adatainak felhasználásával

Mint korábban, a klasszikus ökológia előfeltevésin alapuló városmodellek tesztelésével foglalkozó fejezetben bemutatott többlépcsős szórásnégyzet-felbontás alapján már láttuk, a viszonylag nagy területi aggregátumok alapján felépített ökológiai modellek szükségszerűen heterogén területeket foglalnak magukba, ami elsősorban abból adódik, hogy a városrendezési körzetek maguk sem homogén egységek. Ez azonban önmagában csak a részletesebb alapadatokkal végzett vizsgálatok szükségességére hívja fel a figyelmet, de nem kérdőjelezi meg a nagyléptékű modellek érvényességét, hiszen — mint mondtuk — elképzelhetetlen olyan nagyléptékű modell, ami részletesebb adatok alapján vizsgálva nem bizonyulna valamilyen mértékben heterogénnek. Azt is látnunk kellett azonban, hogy — a modell által egyáltalán nem magyarázott módon — a heterogenitás mértéke meglehetősen különböző akkor, ha azt különböző mutatók mentén vizsgáljuk, továbbá hogy a város különböző

területein az egyes területi aggregátumok különböző mértékben foglalnak magukba heterogén alegységeket. Először az elsőként említett problémát fogjuk megvizsgálni.

A következő táblában — a már korábban ismertetett módszernek megfelelően — azt mutatjuk be, hogy az egyes mutatók számlálókörzetenként számított szóródásának mekkora része tulajdonítható annak, hogy ezek a rendelkezésünkre álló legkisebb területi alapegységek már az egyes városrendezési körzeteken belül is heterogének, és mekkora az a rész, amely a városrendezési körzetek átlagának szóródásából adódik.

Táblázatunkból kitűnik, hogy a városrendezési körzetek a földszintes lakások, illetve az e mutatóval szorosan összefüggő családházak lakások aránya tekintetében a leginkább homogén egységek, míg a szövetkezeti és társasházak arányai, illetve a laksűrűség alakulását illetően rendelkeznek a legnagyobb belső heterogenitással. Ez részben a

8. táblázat

Az egyes mutatók számlálókörzetek szerinti szórásnégyzetének felbontása

A mutató neve	σ_B^2	%	σ_K^2	%	σ_{szk}^2	%
Hatvanévesnél idősebbek aránya a lakónépességből	32,3	40,7	47,1	59,3	79,4	100,0
Betanított és segéd munkások aránya az aktívakból	41,3	42,3	56,3	57,7	97,6	100,0
Diplomások aránya az aktívakból	36,6	27,6	95,9	72,4	132,5	100,0
Szellemi foglalkozásúak aránya az aktívakból	73,1	31,6	158,0	68,4	231,1	100,0
Állami lakások aránya	635,5	35,3	1164,0	64,7	1799,5	100,0
Családirházas lakások aránya	209,6	15,1	1175,8	84,9	1385,4	100,0
Társasházi és öröklakások aránya	279,7	55,2	226,7	44,8	506,4	100,0
Szövetkezeti lakások aránya	457,2	61,2	290,4	38,8	747,6	100,0
Legalább komfortos lakások aránya	266,2	37,3	447,1	62,7	713,3	100,0
1960–1970 között épült lakások aránya	338,3	52,5	306,3	47,5	644,6	100,0
1970–1980 között épült lakások aránya	399,2	31,2	879,0	68,8	1278,2	100,0
Földszintes házak aránya	196,5	20,5	762,7	79,5	959,2	100,0
Egy szobára jutó lakók száma	0,06	60,0	0,04	40,0	0,1	100,0

 σ_B^2 = a számlálókörzetek városrendezési körzeteken belüli átlagos szórásnégyzete σ_K^2 = a városrendezési körzetek átlagának szórásnégyzete σ_{szk}^2 = a budapesti számlálókörzetek összes szórásnégyzete

nagyléptékű városépítési szabályozás következménye, amely a beépítés jellegének kontrollálásában volt leginkább eredményes. A társasházi és a szövetkezeti lakások arányaiban mutatkozó nagy városrendezési körzeten belüli szóródás pedig azzal magyarázható, hogy ezek a lakások zömében a nagyléptékű városépítési szabályozás korszakának lezárulása után épültek, és így a város jelentős részében olyan területeket foglalnak el, melyek kisebbek a városrendezési körzetek léptékénél. Ennek következtében azon városrendezési körzetek többségében, ahol egyáltalán van ilyen típusú lakás, bizonyos számlálókörzetekben szinte kizárólagos a magas státust jelentő lakások jelenléte, míg a városrendezési körzet más területein rendszerint egyáltalán nem fordulnak elő.

Az 1960–1970 között épült lakások arányának városrendezési körzeteken belül tapasztalható heterogenitása is lényegesen magasabb, mint a következő tíz évben épült lakások arányának hasonló mutatója. Ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy a hetvenes években az új lakások jelentős része lakótelepeken épült. Ezek a lakótelepek általában nagyobbak az 1960-as évek lakótelepeinél; egy vagy akár több teljes városrendezési körzetet is magukba foglalnak. Így nem csoda, hogy az újonnan épült lakások tekintetében homogén számlálókörzetekből állnak.

A különböző foglalkozási csoportok aktív keresőkön belüli arányainak városrendezési körzeteken belüli átlagos szóródása — hasonlóan a teljes szóródáshoz — egy nagyságrenddel alacsonyabb, mint amit a lakásmutatók esetében tapasztaltunk. Ezen belül az is látható, hogy a betanított munkások és segédmunkások arányait a városrendezési körzetek szerinti és — most már nyugodtan állíthatjuk — bármilyen nagyléptékű csoportosítás, lényegesen kevésbé magyarázza, mint a diplomás, illetve a szellemi foglalkozású aktív keresők számlálókörzeti adatainak szóródását. Mindezek alapján azt a hipotézist fogalmazhatjuk meg, hogy a

társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő betanított munkások és segédmunkások valószínűleg eltérő minta szerint, jóval kisebb léptékben szegregálódnak, mint a hierarchia magasabb fokozatain elhelyezkedő társadalmi csoportok, amelyekre inkább nagyobb léptékű elkülönülés jellemző.

A városrendezési körzetek — mint a fenti adatokból látható — általában elég hatékonyan csoportosítják a számlálókörzeti adatokat, vagy más szóval, összességükben viszonylag homogén egységeknek is tekinthetők. Azt azonban, hogy mit tekintünk végül is homogén, és mit heterogén területi egységnek, esetünkben nem lehet az adatok mechanikus elemzésével megválaszolni. Természetesen, minél kisebb területi egységekre bontjuk a várost, annál homogénebb egységeket kapunk. Témánk szempontjából azonban azt, hogy a városrendezési körzetek mennyire, és főleg hol tekinthetők homogén egységeknek, csak annak fényében lehet értékelni, hogy az elemezni kívánt szegregációs minták leírására mennyire alkalmasak.

A népesség különböző státusú csoportjainak területi elkülönülése ugyanis nagy léptékben is létező jelenség. Az átlagos képességű pesti lakáscserélő tudása is elegendő ahhoz, hogy a nagyléptékű városmodellek mellett felhozott legnyomósabb érveket, a „Rózsadomb mégiscsak más, mint Kőbánya” típusú kijelentéseket elmondhassuk. Mint láttuk, a nagyléptékű városmodellek is kifejezték a népesség térbeni elkülönülésének bizonyos formáit. A városrendezési körzetek természetesen méreteik és a lehatárolásuknál követett törekvés következtében, a más kutatásoknál alkalmazott nagyobb területi alapegységeknél finomabb különbségekre és kisebb léptékben érvényesülő szegregációs mintákra is érzékenyek. Bizonyos szegregációs minták leírására azonban a városrendezési körzetek is alkalmatlanok. Ez nemcsak, és talán nem is elsősorban a lehatárolás pontatlanságaival magyarázható. Vannak olyan városrészek, ahol nem a

népszámlálási egységek lehatárolása jelenti a problémát, hanem egyszerűen arról van szó, hogy valamilyen módon maga a terület tömörít különböző státusú népességet, a környék városszerkezeti szempontból heterogén.

Vizsgáljuk ezért meg, hogy a városrendezési körzetek milyen szegregációs minták leírására alkalmasak, és hol van szükség arra, hogy felbontsuk őket. A városrendezési körzetek heterogenitásának vizsgálatára a számlálókörzetenkénti adatok bizonyos lehetőséget adnak. Ezen egységek előnye, hogy viszonylag kicsik; átlagosan mintegy 100 lakás 300 lakóját foglalja magába egy-egy számlálókörzet. Nagyságuk is többé-kevésbé állandó. Ugyanakkor a számlálókörzetek egyszerűen a népszámlálási adatfelvétel logikája alapján kialakított technikai jellegű körzetek; ennyi embert kellett egy-egy számlálóbiztosnak végigkérdeznie. Ebből viszont az következik, hogy mivel lehatárolásuknál csupán technikai szempontok játszottak szerepet, a számlálókörzetek külön-külön általában nem jelentenek önállóan értelmezhető területi egységet. Vannak természetesen „szerencsés” esetek, mint például amikor egy-egy kisebb kolónia önmagában alkot egy számlálókörzetet, vagy amikor új lakótelepeken a számlálókörzeteket lépcsőházanként alakították ki, s így jól különülnek el egymástól a tanácsi, a szövetkezeti és az öröklakásos lépcsőházak. Amikor azonban nem ilyen esetrel van dolgunk — és a számlálókörzetek döntő többsége nem ilyen eset —, a számlálókörzeti adatokat úgy kell felfognunk, mint az adott városrendezési körzeteken belül vett többé-kevésbé véletlen területi minták által produkált adatok sorozatait.

Ezzel már el is érkeztünk következő problémánkhoz, tehát ahhoz, hogy a város különböző területein a városrendezési körzetek különböző mértékben foglalnak magukba heterogén területi alapegységeket. A városrendezési körzetek számlálókörzeti adatok alapján mért heterogenitásának

megjelenését eddig csak összefoglalóan írtuk le. Most megkíséreljük bemutatni azt is, hogyan helyezkednek el az eltérő heterogenitású körzetek a város térképén. A szórásnégyzet-felbontás adatai alapján megfogalmazott hipotézis ellenőrzése érdekében most a betanított és segéd munkások aktív keresőkön belüli arányait fogjuk számlálókörzetenként is megvizsgálni.

Térképünkön látható, hogyan helyezkednek el Budapest azon számlálókörzetei, amelyekben a legmagasabb, illetve a legalacsonyabb a betanított munkások és segéd munkások aránya az aktív keresők között (a térképen az alsó és felső decilist ábrázoltuk). Ha a kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak magas, illetve alacsony hányadával mérjük az adott terület státusát, akkor — némileg leegyszerűsítve — azt mondhatjuk, hogy Budán igen nagy számban helyezkednek el az olyan számlálókörzetek, amelyekben viszonylag alacsony a kvalifikálatlan fizikaiak aránya, míg a pesti oldalon már jóval kevesebb magasstátusú területet találunk. Ezzel szemben a kvalifikálatlan fizikaiakat viszonylag magas arányban tömörítő számlálókörzetek a budai oldalon fordulnak ritkán elő, és Pesten találhatók meg igen nagy számban.

A térképen az is jól látható, hogy az alacsonystátusú népességet tömörítő számlálókörzetek között viszonylag magas azok száma, amelyekben igen kevesen (50-nél, illetve 10-nél is kevesebben) laknak, míg a magasstátusú népesség által lakott számlálókörzetek körében ugyanez az arány lényegesen alacsonyabb. Az alacsony népességszámú számlálókörzetek, az ilyen városrendezési körzetekhez hasonlóan, főleg a város peremterületein, illetve köztes ipari körzeteiben találhatók meg. Ha e szinte lakatlan számlálókörzeteket figyelmen kívül hagyjuk, illetve csak népességszámuknak megfelelő súllyal vesszük számításba, még nyilvánvalóbbá válik a magas- illetve alacsonystátusú számlálókörzetek térbeni koncentrációjának — első pillantásra is feltűnő — igen eltérő mértéke. Azok a

27. ábra. Budapest számlálókörzeteinek alsó és felső decilise a betanított és segédmunkás aktív keresők aránya szerint, 1980

1. felső decilis (0,0–10,3%) a. kerületek határa
 2. alsó decilis (36,5–99,9%) b. Budapest határa

számlálókörzetek, amelyekben betanított munkások és segéd munkások szinte egyáltalán nem laknak, térben igen erősen koncentráltan, nagy összefüggő területet elfoglalva helyezkednek el Buda-hegyvidéki, társasház-as területein, míg a kvalifikálatlan munkásokat nagyon magas arányban tömörítő decilisbe tartozó számlálókörzetek ehhez képest jóval szétszórtabban találhatók meg a város pesti oldalán.

Városszociológiailag jól értelmezhető az az igen kevés számú magas státusú sziget is, ami Pesten található. Ezek részben a Duna partján (a Belváros és az Újlipótváros legjobb részén, valamint a Parlament környékén) helyezkednek el, részben pedig szétszórta n, a pesti oldal „jobb” lakótelepein és kisebb öröklakásos szigetein. Egyébként a pesti oldalon található igen kevés számú magas státusú szigetre szinte kivétel nélkül elmondható, hogy ezek általában olyan területeken vannak, ahol viszonylag magas az öröklakások aránya. Lényegében ugyanez jellemző a budai oldal magas státusú, de nem társasház-as területeire is. Jól körülhatárolható k és városszerkezetileg is megnyugtatóan értelmezhető k a sokkal szétszórtabban elhelyezkedő alacsony státusú részek is. Ezek, a már említett peremterületektől és ipari körzetektől eltekintve, főleg Angyalföld, Újpest, Pestimre, Pesterzsébet és Csepel, továbbá — valamivel kisebb mértékben — Rákospalota, Kőbánya és Budafok tömeges szállítások által nem érintett területein, valamint a József- és Ferencváros erősen leromlott részein fordulnak viszonylag nagy számban elő.

Lehetetlen tehát nem észrevenni, hogy míg a legmagasabb státusú számlálókörzetek hatalmas, területileg összefüggő koncentrátumot alkotnak, a legalacsonyabb státusú számlálókörzetek — a „jóformán üres” körzetek kivételével — több, egymással területileg össze nem függő, kisléptékű koncentrátumként helyezkednek el a város meglehetősen különböző területein. Ennek matematikai-statisztikai okai nem lehetnek, hiszen mindkét

esetben deciliseket ábrázoltunk, és a számlálókörzetek, mint mondtuk, bizonyos mértékig standard népességszámú körzeteknek tekinthetők. Arról van tehát szó, hogy különböző mutatók mentén, különböző módszerekkel végezve a vizsgálatot, egyaránt arra az eredményre jutunk, hogy míg Budapest térbeni szerkezetében az előnyös társadalmi pozíciók megjelenésére inkább a nagyléptékű, a hátrányosokéra inkább a kisléptékű térbeni elkülönülés a jellemző.

A korábbi térképek alapján láthattuk, hogy a városrendezési körzetek még a társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedő népesség szegregálódásának is csak a viszonylag nagyléptékű típusait voltak képesek megragadni. Éppen ezért valamivel részletesebben is szemügyre kellett vennünk a városrendezési körzetek belső heterogenitásának kérdését ahhoz hogy láthassuk, a város mely részén várhatóak olyan szegregációs jelenségek, amelyek léptéke vélhetőleg a városrendezési körzetnél részletesebb elemzést igényel.

A városrendezési körzeteket a korábbiakban aszerint soroltuk csoportokba, hogy a különböző mutatók mekkora értéket vettek fel bennük, és megkíséreltük bemutatni az így ábrázolható jelenségek városszerkezeti elhelyezkedését. A most elmondottakból bizonyára érthető, hogy a városrendezési körzetek különböző szempontok szerinti heterogenitásának területi eltéréseit is vizsgálat tárgyává kellett tennünk. A heterogenitás mérésére szóródási mutatóinkat használtuk fel. Terjedelmi okok miatt itt nem vállalkozhatunk az egész eljárás és az egyes városrendezési körzetek belső heterogenitását különböző módszerekkel ábrázoló térképek bemutatására, csak röviden összegezzük ezen elemzéseink eredményét. A különböző státusú és belső heterogenitású városrendezési körzetek térbeni elhelyezkedését bemutató táblázatok alapján is a legalacsonyabb és a legmagasabb státusú körzetek térbeni koncentrációjáról korábban ismertetett képet mutatják. A magas státusú, homo-

gén belső összetételű területek meglehetősen nagyléptékű koncentráumként helyezkednek el a térképen, a közepes státusú területek esetében ez sokkal kevésbé mondható el, míg az alacsony státusú, homogén belső összetételű területekkel kapcsolatban (az igen nagy kiterjedésű, de szinte lakatlan városrendezési körzetektől eltekintve) kérdéses, hogy jogosult-e egyáltalán nagyléptékű térbeni koncentrációról beszélni.

Térképeink elemzése alapján azonban az is nyilvánvaló, hogy igen nehéz lenne városszerkezetiileg értelmezni az azonos heterogenitású városrendezési körzetek térbeni elhelyezkedését. Olyan, vi-

szonylag „tarka” képet kaptunk, amelynek értelmezése a nagyléptékű modellezés lehetőségeit meghaladja, és legalábbis a heterogén városrendezési körzetek esetében — de, mint látni fogjuk, gyakran nemcsak ott — a városrendezési körzetek fölbontását teszi szükségessé. Ennek során az eddigi statisztikai vizsgáldást össze kell majd kapcsolnunk azon kérdések elemzésével, amelyekről a korábbi fejezetekben — a várostervezés hatásainak és diszfunkcióinak, továbbá a különböző szegregációs mintáknak az elemzése során — már említést tettünk.

5. Szegregációs minták Budapesten

Korábbi fejtegetéseink alapján talán már nyilvánvaló, hogy a különböző társadalmi csoportok városon belüli nagyon is eltérő léptékű együttélései és elkülönülései, különböző „szegregációs mintákat” határoznak meg. Ezek szerint az a jelenség, amit eddig szegregációnak neveztünk, ti. a különböző társadalmi csoportok városrészek (ráadásul meglehetősen megkérdőjelezhető elvek alapján lehatárolt városrészek) közötti disszimiláris eloszlása, a szegregációnak csak egyik, valószí-

nűleg nem is mindig a legfontosabb speciális esetét jelenti. Ezért mindenekelőtt ezen különböző léptékű és jellegű szegregációs minták megragadására kell törekednünk.

Ebben a fejezetben először a különböző területi részletezettségű népszámlálási adatok felhasználásával számított disszimilitási és szegregációs indexeinket fogjuk elemezni, majd rátérünk a különböző városszerkezeti típusok által meghatározott szegregációs minták elemzésére.

a) Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének vizsgálata különböző területi részletezettségű népszámlálási adatok alapján

A szegregáció mérésére ugyan különböző számítási eljárások dolgozhatók ki, és az 1940-es évektől kezdődően több eltérő jellegű indexszel is kísérleteztek, azonban egyszerűsége miatt végül is a Duncan házaspár által 1955-ben bevezetett szegregációs és disszimilitási indexek⁸⁹ váltak legin-

kább általánossá. A számítás lényege abban áll, hogy két kiválasztott csoport területegységek szerinti százalékos megoszlásai területegységenkénti különbségeinek abszolút értékeit összegzik, és osztják kettővel. Így olyan, 0 és 100 között változó mutatóhoz jutunk, amely maximális értékét akkor

⁸⁹ DUNCAN, O. D.—DUNCAN, B.: Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: SZELENYI I. (szerk.) Városszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1973.

veszi fel, ha a két megoszlás egymást kizáró, tehát azokban a területegységekben, ahol az egyik csoport előfordul, a másikkal egyáltalán nem találkozunk, és o akkor, ha a két megoszlás teljesen azonos, vagyis mindkét csoport átlagos gyakoriságának megfelelő súllyal fordul elő minden területi egységben. Szokás az indexet olyan módon is értelmezni, mint azoknak a részarányát, akiknek más területegységekben kellene lakniuk ahhoz, hogy a két megoszlás egyenletes legyen. Abban az esetben, ha a két vizsgált megoszlás a sokaság két kiemelt csoportjára vonatkozik, disszimilitási indexről, abban az esetben pedig, amikor egy kiemelt csoportot az összes többi csoport eloszlásával vetünk egybe, szegregációs indexről beszélünk.

Tudomásunk szerint Budapestre vonatkoztatva eddig kétszer végeztek szegregációs számításokat. Először Probáld Ferenc, aki a fizikai és nem fizikai foglalkozású aktív keresők területi elkülönülésének alakulását vizsgálta meg kerületi és statisztikai alkerületi bontásban publikált adatok alapján, majd a BVTV, korábban már említett vizsgálatának keretében találkozhatunk hasonló számításokkal. Ez utóbbi esetben a területi elkülönülés számítása különböző, kiemelt területeken végzett és legalábbis általuk az egyes övezetekre reprezentatívnek tekintett vizsgálatok adatbázisán történt.⁹⁰

Korábbi időszakokra vonatkozó statisztikai adatok másodlagos feldolgozása segítségével most megkíséreljük egy viszonylag hosszú történelmi időszakra áttekinteni a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése alakulásának főbb tendenciáit. Mondanunk sem kell, hogy ez komoly nehézségekkel jár, hiszen az adatgyűjtés módszerei, mindenekelőtt az alkalmazott társadalmi kategóriák gyakori változásai és a különböző aggregáltsági fokú területi egységek alkalmazása gyakran lehetetlenné teszi hosszabb idősorok kialakítását. Nehezíti a kapott eredmények értelmezését az is, hogy az egyes társadalmi csoportok, illetve területi egységek hosszútávon általában olyan lényec-

ges változásokon mennek keresztül, hogy ez még szűk statisztikai értelemben vett megfelelőségük esetén is lehetetlenné teszi közvetlen összevetésüket.

Bár Budapest esetében már a XVIII. század végétől kezdve lehetőség van a társadalom egyes csoportjai térbeni elkülönülésének vizsgálatára, a korábbi statisztikákban alkalmazott stratifikációs kategóriák azonban véleményünk szerint csak 1930-tól teszik lehetővé a mai állapottal való közvetlen összehasonlítást.

Mint ismeretes, a szegregációs indexek — az összehasonlításba bevont kategóriák tartalmán túl — elsősorban a számítás alapjául szolgáló területi egységek számára és belső homogenitására érzékenyek, ezért ezt elemzésünk során a lehetőségekhez képest maximális mértékben figyelembe kell vennünk. Az elmúlt ötven év nagyvonalakban való áttekintését teszi lehetővé a következő táblázat.

A táblázat első négy oszlopában lényegében mindegyik időszakra vonatkozóan az aktív főbér-lők, az utolsó oszlopban pedig az összes aktív keresők adatai szerepelnek. Az I–III. oszlop adatainak előállítása során 1930–1939-re az akkori 14 kerülettel, 1949–1980-ra pedig a Kis-Budapest területére eső mai 13 kerület adataival számoltunk. A IV–V. oszlop adatai a mai 22 kerület adatai alapján kerültek kiszámításra. Az I. és a III. oszlop adatai a lábjegyzetben ismertetett okok miatt térnek el egymástól.

Mindezen összehasonlítási nehézség ellenére a legalapvetőbb tendencia már e táblázat alapján elég egyértelműen megfogalmazható. Ezek szerint — a mindenkorai társadalmi különbségrendszer talán legtömörebben megragadó csoportosítás mentén — 1930–1939 között a városon belüli térbeni elkülönülés valamelyest fokozódott, majd később — nyilván az 1940-es évek második felének

⁹⁰ PROBALD F.: A Study of residential segregation in Budapest, Annales. Budapest. 1974. és BVTV: i. m.

9. táblázat

A fizikai és nem fizikai keresők közötti szegregációs indexek alakulása 1930–1980 között¹

	I ²	II ³	III ⁴	IV ⁵	V ⁶
1930 ⁷	21,2		19,6		
1939 ⁸	23,3		22,8		
1949 ⁹					16,8
1960 ¹⁰		15,1		17,8	16,2
1970 ¹¹		16,9		21,0	17,2
1980 ¹²		18,9		20,9	15,9

¹ Az I–III. oszlop adatainak készítése során 1930-ban és 1939-ben az akkor 14 kerülettel, 1949–1980 között pedig a régi Budapest területére eső mai 13 kerülettel számoltunk.

² Az I. oszlop számításainál az ekkori statisztikák „munkások”, „közszolgálati altisztek”, „kofák, utcai és piaci árusok” és „kereskedelmi alkalmazottak” kategóriáit vettük figyelembe (aktív főbélő családfelek).

³ A II. oszlop adatai az aktív főbélőkre vonatkoznak.

⁴ A III. oszlop számításánál az I.-ben szereplő kategóriákon túl még az „iparosok” adataival is számoltunk (aktív főbélő családfelek).

⁵ A IV. oszlop adatai a mai Budapest 22 kerületére és az összes aktív főbélőre vonatkoznak.

⁶ Az V. oszlop adatai a mai Budapest 22 kerületére és az összes aktív keresőre vonatkoznak.

⁷ Forrás: A székesfőváros múltja és jelene számokban. Statisztikai Közlemények, Budapest, 1934. 75. oldal táblázata, illetve az ez alapján végzett számítások.

⁸ Forrás: Dr. Illyefalvi I. Lajos (szerk.): Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1940. Budapest, 1940. 26. oldal, illetve az ez alapján végzett számítások.

⁹ Erre az évre csak az összes aktív keresőre vonatkozó adatot találtunk. Forrás: 1960. évi népszámlálás. 3. e. kötet. Budapest személyi és családi adatai. Budapest, 1961. 43. tábla, illetve az ez alapján végzett számítások.

¹⁰ Forrás: 1960. évi népszámlálás. 3. e. kötet. Budapest személyi és családi adatai. Budapest, 1961. 320–321. old., illetve az ez alapján végzett számítások.

¹¹ Forrás: 1970. évi népszámlálás. 22. kötet. Budapest adatai II. 44. tábla, illetve az ez alapján végzett számítások.

¹² Forrás: 1980. évi népszámlálás. I., II. kötet. Budapest adatai. 4. 10. tábla, illetve az ez alapján végzett számítások.

nagy társadalmi átalakulása következtében — igen számottevően csökkent. Az eltérés olyan lényeges, hogy az adatforrás eltérései minden valószínűség szerint nem gyakorolhattak döntő hatást rá. A csökkenés már az 1950-es években számottevően lelassult, majd az 1960-as években fokozatosan a térbeni elkülönülés mértékének felerősödésébe ment át, míg az 1970-es években lényegében változatlan maradt. Ez a kép egyébként nagyjából megegyezik avval, amit a társadalmi mobilitás ugyanezen időszak alatti alakulásával kapcsolatban ismerünk.⁹¹

Az 1930–1939-es adatok elemzésére később még visszatérünk. Röviden szólnunk kell azonban itt még azokról az eltérésekről, amelyek az 1960 utáni időszakra vonatkozó különböző jellegű ada-

tok alakulásában mutatkoznak. Mint látható, a főbélő háztartásfelek szegregációs indexei 1960 után a régi Budapest területére eső kerületekben monoton emelkedő tendenciát mutatnak, míg Nagy-Budapesten az emelkedés 1970 után megáll. Ez minden bizonnyal annak tulajdonítható, hogy a magas státusúak térbeni elkülönülésének színnyelvéül szolgáló budai társasházak terület Kis-Budapest határain belülre, míg a kevésbé, illetve kisebb léptékben szegregált újabban épült városzerkezeti egységek zöme a csak később Budapesthez csatolt területekre esik. A táblázatból látható az is,

⁹¹ ANDORKA R.: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat. Budapest 1982.

10. táblázat

A budapesti főbérlők foglalkozási csoportjának disszimilitási és szegregációs indexei, 1930
(14 kerületi egység)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási indexek												Szegregációs index		
	I.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	$\frac{1+2}{5+6}$	$\frac{1+2}{3+5+6}$	I.	II.
1. Munkások	—	16,1	25,5	33,4	34,1	32,5	28,6	22,9	37,6	23,2	23,8	3,5	5,8	22,5	22,6
2. Közszolgálati altisztek	—	35,8	43,3	45,3	44,1	29,5	20,5	45,3	24,5	33,0	15,7	17,4	22,9	23,2	
3. Iparosok	—	11,9	21,4	11,6	18,1	26,9	23,4	21,8	6,2	22,8	20,1	16,5	16,0		
4. Kereskedők	—	28,1	12,8	16,9	33,6	13,1	26,6	14,8	30,9	28,7	23,8	23,5			
5. Piaci és utcai árusok	—	19,0	35,4	37,9	40,9	35,6	23,7	32,2	30,7	31,7	31,2				
6. Kereskedelmi alkalmazottak	—	21,9	35,6	24,0	29,2	14,0	29,9	27,4	24,9	24,5					
7. Magántisztviselők	—	18,8	16,9	12,9	14,1	25,4	23,4	15,6	17,0						
8. Köztisztviselők	—	33,6	7,7	24,0	22,0	21,5	18,4	20,2							
9. Szabadfoglalkozásúak	—	26,5	21,1	34,5	32,5	24,8	25,7								
10. Nyugdíjasok és vagyonukból élők	—	18,5	21,5	20,3	13,0	—									
11. Egyéb ismeretlen foglalkozásúak	—	21,0	18,6	14,0	13,7										
1 + 2 + 5 + 6	—	2,6	21,2	21,7											
1 + 2 + 3 + 5 + 6	—	19,6	20,0												

Forrás: A székesfőváros múltja és jelene számokban. Statisztikai Közlemények, Budapest, 1934. 75. old. táblázata alapján számítva. Szegregációs index II. Összes foglalkozási csoportra számítva. Szegregációs index II. „Csak aktív” foglalkozásúakra számítva.

II. táblázat

A budapesti főbérlők foglalkozási csoportjainak disszimilitási és szegregációs indexei városrészenként, 1930
(32 területi egység)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index											Szegregációs index
	I.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	
1. Munkások	—	20,3	29,1	40,9	38,4	35,5	32,0	28,0	45,9	30,1	27,5	26,9
2. Közszolgálati altisztek		—	39,4	48,6	49,8	45,3	35,4	28,2	49,8	32,2	36,9	26,5
3. Iparosok			—	14,5	25,9	14,0	19,1	27,9	25,5	22,4	7,2	18,1
4. Kereskedők				—	32,3	15,9	20,6	37,0	16,3	30,0	17,2	28,1
5. Piaci árusok					—	24,3	37,9	41,7	45,7	38,9	27,7	34,4
6. Kereskedelmi alkalmazottak						—	22,3	35,8	28,9	30,1	16,8	25,6
7. Magántisztviselők							—	19,1	19,7	13,7	14,7	16,5
8. Köztisztviselők								—	35,4	8,3	24,7	19,2
9. Szabadfoglalkozásúak									—	29,8	23,6	30,5
10. Nyugdíjasok és vagyonukból élők										—	19,4	17,1
11. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak											—	14,9

Forrás: A székesfőváros múltja és jelene számokban. Statisztikai Közlemények, Budapest, 1934. 75. old. táblázata alapján számítva.

12. táblázat

A budapesti főbérő foglalkozási csoportjainak disszimilitási és szegregációs indexei, 1930
(123 területi egység)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index											Szegregációs index	
	I.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	I.	II.
1. Munkások	—	24,5	38,2	31,7	44,3	39,8	35,3	34,6	52,7	35,2	33,0	30,2	29,5
2. Közszolgálati altisztek	—	47,2	41,5	50,9	51,6	39,9	31,6	56,1	35,4	37,0	28,6	27,3	
3. Kereskedelmi alkalmazottak	—	16,8	17,9	31,1	24,0	39,2	33,4	32,2	25,3	26,8	27,9		
4. Iparosok	—	16,9	31,4	21,9	33,4	30,0	26,7	17,2	19,9	21,3			
5. Kereskedők	—	37,7	21,2	39,2	20,5	31,6	23,0	29,4	31,0				
6. Piaci és utcai árusok	—	42,2	47,5	53,1	44,2	37,5	36,6	36,8					
7. Magántisztviselők	—	23,1	24,9	16,9	18,3	19,2	22,0						
8. Köztisztviselők	—	39,8	13,3	24,8	24,3	26,4							
9. Szabadfoglalkozásúak	—	33,0	26,8	36,4	38,5								
10. Nyugdíjasok és vagyonukból élők	—	18,9	20,8	—									
11. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	—	19,3	18,0										

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten. II. rész. Lakásviszonyok. Budapest. 1932. 140–144. old. alapján számítva. Szegregációs index I. Összes foglalkozási csoportra. II. Csak aktívakra számolva.

13. táblázat

A budapesti főbérlek foglalkozási csoportjainak disszimilitási és szegregációs indexei, 1939
(14 területi egységre)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index													Szegregációs index	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	I.	II.
1. Munkások	—	19,5	24,5	33,0	37,8	30,7	32,5	30,1	43,9	28,3	21,2	3,7	5,9	24,7	24,4
2. Közszolgálati altisztek	—	33,6	40,6	50,4	41,9	28,8	22,8	43,5	22,1	24,9	18,5	19,6	20,1	21,1	
3. Iparosok	—	11,7	30,8	11,5	19,8	28,9	28,7	24,2	10,5	21,4	18,7	15,9	15,1		
4. Kereskedők	—	34,4	11,9	17,1	33,6	19,4	29,0	16,2	30,3	27,9	23,0	22,4			
5. Kofák, utcai és piaci árusok	—	28,3	46,2	48,0	52,6	46,2	37,1	37,0	36,2	39,8	39,0				
6. Kereskedelmi alkalmazottak	—	24,6	37,1	30,3	31,9	19,0	28,4	25,9	24,6	23,8					
7. Magántisztviselők	—	19,4	15,2	13,3	15,3	30,2	28,6	18,5	20,7						
8. Köztisztviselők	—	32,3	7,1	22,1	28,2	27,1	20,2	22,4							
9. Szabadfoglalkozásúak	—	27,4	25,7	41,6	40,0	28,9	30,5								
10. Nyugdíjasok és vagyonukból élők	—	17,5	25,9	24,4	15,5	—									
11. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	—	17,9	15,6	7,0	7,4										
12. (1 + 2 + 5 + 6) összesen	—	2,7	23,5	23,3											
13. (1 + 2 + 3 + 5 + 6) összesen	—	23,1	22,8												

Forrás: Budapest Főváros Statisztikai Évkönyve 1940. Budapest, 1940. 26. oldal alapján számolva. Szegregációs index I. Összes fogl. csoportra számítva. II. Összes aktív foglalkozási csoportra számítva.

14. táblázat

A budapesti főbérőlk foglalkozási csoportjainak disszimilitási és szegregációs indexei, 1939
(30 területi egységre)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index													Szegregációs index	
	I.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	I.	II.
1. Munkások	—	20,3	27,7	38,7	42,1	33,8	35,4	33,9	51,0	31,1	24,0	4,3	6,9	27,2	27,1
2. Közszolgálati altisztek		—	35,2	43,7	52,9	43,2	34,8	28,7	50,8	28,0	27,6	18,8	19,6	22,5	22,6
3. Iparosok			—	13,2	37,8	13,7	20,7	29,0	31,0	24,2	12,2	24,2	21,2	16,7	15,9
4. Kereskedők				—	41,0	14,1	18,2	35,5	22,3	30,1	19,2	35,2	32,2	26,1	25,6
5. Kofák, utcai és piaci árusok					—	35,0	49,2	52,4	58,1	49,8	40,7	40,9	39,9	43,2	42,4
6. Kereskedelmi alkalmazottak						—	25,4	37,7	34,0	32,2	19,9	30,6	27,8	25,0	24,5
7. Magántisztviselők							—	19,4	18,4	13,9	7,2	32,9	30,8	19,8	22,0
8. Köztisztviselők								—	34,9	7,2	25,7	31,9	30,6	23,2	25,7
9. Szabadfoglalkozásúak									—	31,1	30,1	48,3	45,6	34,1	35,2
10. Nyugdíjasok és vagyonukból élők										—	20,0	28,8	27,1	17,5	—
11. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak											—	20,3	17,5	8,3	9,1
12. (1 + 2 + 5 + 6)												—	3,0	20,9	26,9
13. (1 + 2 + 3 + 5 + 6)													—	25,4	25,1

Forrás: Budapest Főváros Statisztikai Évkönyve 1940. Budapest, 1940. 26. oldal alapján számolva. Szegregációs index I. Összes fogl. csoportra számítva. II. Összes aktív foglalkozási csoportra számítva.

15. táblázat
A budapesti főbérlok foglalkozási csoportjainak disszimilitási és szegregációs indexei, 1941
(14 területi egységre)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index																Szegregációs index
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
1. Földbirtokos és bérlő	—	28,5	28,9	54,0	40,7	23,7	18,4	20,2	26,2	22,7	45,5	40,3	31,3	34,8	34,2	30,2	28,9
2. Önálló iparosok	—	11,0	29,9	32,4	28,8	23,8	20,5	32,5	28,5	51,9	27,8	9,3	33,7	29,0	7,3	18,8	
3. Önálló kereskedők	—	35,5	40,2	19,6	22,2	16,2	34,0	30,1	55,4	33,6	14,9	37,3	33,2	13,4	21,8		
4. Kofák, piaci árusok	—	44,2	54,7	51,9	44,9	48,1	49,2	64,1	38,4	27,3	47,6	41,9	31,0	38,9			
5. Önálló közl. vállalkozók	—	50,3	41,8	37,5	31,4	39,9	39,2	14,8	36,6	17,0	17,4	27,6	23,3				
6. Szabadfoglalkozásúak	—	15,7	16,1	33,2	26,9	55,1	46,3	33,6	41,4	39,7	31,1	30,2					
7. Tőkepénzesek, háztulajdonosok	—	10,6	20,5	17,3	40,8	37,5	31,6	29,2	31,0	25,8	20,7						
8. Magántisztviselők	—	20,1	15,1	41,5	33,3	25,4	25,9	26,8	20,0	18,0							
9. Köztisztviselők	—	8,8	32,9	32,5	38,8	21,4	25,2	30,4	22,7								
10. Nyugdíjas tisztviselők	—	38,4	38,1	34,4	27,0	31,2	28,6	23,9									
11. Mezőgazdasági munkások	—	35,5	57,1	26,9	28,5	48,2	36,4										
12. Bánya- és ipari munkások	—	30,9	18,8	11,0	22,8	25,5											
13. Kereskedői személyzet	—	39,2	34,5	11,7	24,5												
14. Közszolgálati al-tisztek	—	9,7	29,4	18,7													
15. Nyugdíjas segéd-személyzet	—	23,7	14,1														
16. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	—																

Forrás: Budapest, Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1942. Budapest, 1942. 9. old. táblázatából számolva.

16. táblázat

A budapesti főbérlők foglalkozási csoportjainak disszimilitási és szegregációs indexei, 1941
(30 területi egységre)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index																Szegregációs index
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
1. Földbirtokos és bérelő	—	39,2	38,4	65,3	52,9	27,2	27,0	30,8	33,8	31,6	54,8	53,3	49,3	44,1	46,5	41,3	37,9
2. Önálló iparosok	—	—	12,4	38,8	38,5	30,6	24,6	21,4	32,6	30,2	54,1	31,6	13,6	35,1	30,9	9,9	19,5
3. Önálló kereskedők	—	—	—	42,7	46,2	22,2	22,4	17,9	35,6	31,1	57,9	39,7	17,8	40,4	38,4	16,5	24,7
4. Kofák, piaci árusok	—	—	—	—	46,4	59,4	53,6	48,1	51,8	53,7	65,4	41,7	34,0	50,2	45,9	36,5	41,8
5. Önálló közl. vállalkozók	—	—	—	—	—	57,3	44,7	42,3	39,0	47,5	41,3	18,4	41,8	21,8	19,9	34,8	27,8
6. Szabadfoglalkozásúak	—	—	—	—	—	—	17,8	19,5	35,7	29,4	62,1	53,5	37,4	47,8	49,4	33,7	34,4
7. Tőkepénzesek, háztulajdonosok	—	—	—	—	—	—	—	12,5	22,9	20,0	48,3	40,6	31,6	32,5	36,1	25,9	21,9
8. Magántisztviselők	—	—	—	—	—	—	—	—	20,1	17,2	50,7	36,9	25,8	31,2	32,6	20,8	19,3
9. Köztisztviselők	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53,0	43,1	36,6	33,9	36,8	30,7	—	27,0
10. Nyugdíjas tisztviselők	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53,0	43,1	36,6	33,9	36,8	36,7	27,0
11. Mezőgazdasági munkások	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38,0	59,3	31,0	34,1	48,7	41,0
12. Bánya- és ipari munkások	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34,6	19,9	14,0	26,4	29,2
13. Kereskedői személyzet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40,3	36,3	14,0	25,2
14. Főszolgálati altisztek	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11,2	30,3	20,1
15. Nyugdíjas személyzet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26,0	18,1
16. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14,8

Forrás: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1942. Budapest, 1942. 9. old. táblázatából számolva.

17. táblázat
A rendes lakott lakások főbérloinek társadalmi állása szerinti szegregációs indexek alakulása
(1930–1941)

	Év					
	1930		1939		1941	
	14	32	14	30	14	30
	területi egység					
1. Munkások	22,5	26,9	24,7	27,2	25,5	29,2
2. Közszolgálati altisztek	22,9	26,5	20,1	22,5	18,7	20,1
3. Iparosok	16,5	18,1	15,9	16,7	18,8	19,5
4. Kereskedők	23,8	28,1	23,0	26,1	21,8	24,7
5. Kofák, utcai és piaci árusok	31,7	34,4	39,8	43,2	38,9	41,8
6. Kereskedelmi alkalmazottak	24,9	25,6	24,6	25,0	24,5	25,2
7. Magántisztviselők	15,6	16,5	18,5	19,8	18,0	19,3
8. Köztisztviselők	18,4	19,2	20,2	23,2	22,7	25,4
9. Szabadfoglalkozásúak	24,8	30,5	28,9	34,1	30,2	34,4
10. Nyugdíjasok és vagyonukból élők	13,0	17,1	15,5	17,5	16,3	18,3
11. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	14,0	14,9	7,0	8,3	13,9	13,7
12. (1 + 2 + 5 + 6)	21,2	25,8	23,5	26,9	24,2	28,7
13. (12 + 3)	19,6	23,6	23,1	25,4	23,6	26,6

hogy a főbérlo háztartásfőknél leírt tendenciákkal szemben, az összes aktív keresők szegregációs indexei 1960–1970 között emelkednek, ezután azonban ismét csökkenés következik be. Ezen jelenség oka a fizikai jellegű munkák arányának csökkenésén túl elsősorban abban keresendő, hogy — mindenekelőtt a nők társadalmi munkamegosztásba való fokozott mértékű bekapcsolódása következté-

ben — egyre növekedett a fizikai és szellemi dolgozókkal is rendelkező háztartások aránya.

Rátérve most már a második világháború előtti adatok részletesebb elemzésére, először a rendelkezésre álló adatokból számított disszimilitási és szegregációs indexeket közöljük.

A következő táblázatban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért csak azokat a szegregációs indexe-

ket közöljük, melyek mindhárom időszakra összehasonlítható formában is rendelkezésre állnak. Az adatok tanúsága szerint a vizsgált időszakban igen karakterisztikus változások mentek végbe a különböző társadalmi csoportok Budapesten belül való elhelyezkedésében. Ezek mindenekelőtt azokra az egymással is összefüggő folyamatokra vezethetők vissza, melyeket a városszerkezet alakulásának történetét ismertető fejezetben már érintettünk. Ezen folyamatok lényege röviden abban összegezhető, hogy a harmincas évek elejétől-közepétől kezdve felgyorsult a magas státusú társadalmi csoportoknak a Belvárosból, valamint annak a későbbiekben épült, szintén magas státusú meghosszabításának tekinthető Lipótvárosból és a többnyire hozzájuk csatlakozó kisebb nyúlványokból való kiköltözése. Ugyanakkor — az alapvetően koncentrikus körgyűrűkkel operáló övezetes építési szabályozás fokozatos felbomlása következtében — kisebb-nagyobb, belülről homogén, de a közvetlen környezettől élesen elütő „szigetek” jöttek létre a város különböző területein. A magas státusú népesség zöme akkor már nem — meglehetősen heterogén társadalmi státusú népességet tömörítő — körfolyosós bérházak reprezentatív utcai lakásaiba költözött, mint ez a korábbi időszakokban többnyire történt. Erre az időszakra csak az Újlipótváros és a Lágymányos meglehetősen homogén társadalmi összetételű népességet tömörítő, új típusú bérházakkal való beépülése, valamint például a Rózsadomb villái zömének építése esik. Ezzel — és természetesen mindenekelőtt a társadalmi konfliktusok kiéleződéséből következő polarizációs tendenciákkal — függ össze, hogy elsősorban a társadalmi hierarchia pólusaihoz közel eső társadalmi csoportok térbeni elkülönülése erősödött fel számottevően a vizsgált, viszonylag rövid időszak alatt.

Témánk — ami itt semmiképpen sem lehet a két világháború közötti időszak budapesti társadalmi térbeni elkülönülésének részletes leírása — szem-

pontjából igen fontos, hogy — mint ez az 1941-es évre vonatkozó részletes, és társadalmi különbségeket viszonylag jól tükröző csoportosítást tartalmazó táblázatból látható — a szegregációs görbe nem mutat teljesen szabályos U alakot. Ez — egyrészt — azzal magyarázható, hogy a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése nemcsak státus okokra, hanem a város funkcionális elrendeződésével összefüggő tényezőkre is visszavezethető. Nyilvánvalóan részben ezzel magyarázható a „kofák, piaci és utcai árusok”, továbbá a „mezőgazdasági munkások” kiugróan magas szegregációs indexe. Másrészt a teljesen szabályos alakú szegregációs görbe ellen ható tényező az is, hogy a különböző társadalmi csoportok közötti verseny nem teljesen egységes lakáspiacon folyik a különböző minőségű lakásokért. Az erősen dotált lakbéréknek a munkabérekbe való beépítése már a harmincas évek Budapestjén sem volt ismeretlen jelenség egyes foglalkozási csoportok esetében. Magán és állami munkáltatók nemritkán telepi formában biztosítottak lakást munkavállalóik számára. Részben ennek tulajdonítható a „közszolgálati, rendőri, közlekedési, pénzügyi és vállalati altisztek”, a „nyugdíjas segédszemélyzet”, a „nyugdíjas tisztviselők”, a „köztisztviselők” és a munkások szegregációs indexeinek aktuális nagysága.

Áttérve most már az 1970-es és 1980-as szegregációs indexek elemzésére (hiszen sajnálatos módon 1941 után egészen 1970-ig nem rendelkezünk részletes foglalkozási csoportosítást lehetővé tevő adatokkal), a fizikai és nem fizikai aktív keresők közötti térbeni elkülönülést kifejező indexeink itt is két módon finomíthatók. Egyrészt adataink alapján lehetőség van annak tanulmányozására, hogy a kerületinél részletesebb és jobb területi felosztások alkalmazása hogyan befolyásolja a szegregációs mutatók alakulását, másrészt pedig megvizsgálhatjuk azt a kérdést is, hogy mi törté-
nik, ha a fenti dichotom csoportosításnál részlete-

18. táblázat
Disszimilaritási és szegregációs indexek
az aktív keresők csoportjaira

1970

a) Kerületi adatok alapján:

Sor- szám	Disszimilaritási indexek						Szegre- gációs index
	1	2	3	4	5	6	
1. Diplomások	x						26,0
2. Egyéb szelle- miek	18,4	x					8,9
3. Összes szellemi	13,9	4,5	x				17,8
4. Kvalifikált fizikai	29,3	12,0	16,2	x			8,6
5. Betanított mun- kás és segéd- munkás	32,6	15,2	19,3	4,7	x		13,4
6. Összes fizikai	30,9	13,6	17,8	2,4	2,3	x	17,8

b) Városrendezési körzeti adatok alapján:

Sor- szám	Disszimilaritási indexek						Szegre- gációs index
	1	2	3	4	5	6	
1. Diplomások	x						32,9
2. Egyéb szelle- miek	22,9	x					12,6
3. Összes szellemi	17,4	5,6	x				23,3
4. Kvalifikált fizikai	37,2	16,0	20,7	x			11,1
5. Betanított mun- kás és segéd- munkás	41,4	21,2	25,8	7,1	x		18,1
6. Összes fizikai	39,3	18,5	23,3	3,7	3,4	x	23,3

c) Számlálókörzeti adatok alapján:

Sor- szám	Disszimilaritási indexek						Szegre- gációs index
	1	2	3	4	5	6	
1. Diplomások	x						38,1
2. Egyéb szelle- miek	27,4	x					16,7
3. Összes szellemi	20,8	6,7	x				27,5
4. Kvalifikált fizikai	42,8	20,2	24,8	x			13,8
5. Betanított mun- kás és segéd- munkás	48,1	26,4	30,9	13,0	x		22,5
6. Összes fizikai	45,3	22,8	27,5	6,7	6,3	x	27,5

18. táblázat (folyt.)
Disszimilaritási és szegregációs indexek
az aktív keresők csoportjaira

1980

a) Kerületi adatok alapján:

Sor- szám	Disszimilaritási indexek						Szegre- gációs index
	1	2	3	4	5	6	
1. Diplomások	x						23,2
2. Egyéb szelle- miek	17,4	x					4,6
3. Összes szellemi	11,8	5,6	x				16,6
4. Kvalifikált fizikai	26,4	10,0	15,1	x			9,5
5. Betanított mun- kás és segéd- munkás	29,7	13,0	18,4	5,0	x		13,2
6. Összes fizikai	27,8	11,3	16,6	2,3	2,7	x	16,6

b) Városrendezési körzeti adatok alapján:

Sor- szám	Disszimilaritási indexek						Szegre- gációs index
	1	2	3	4	5	6	
1. Diplomások	x						28,3
2. Egyéb szelle- miek	21,0	x					7,1
3. Összes szellemi	14,2	6,8	x				20,4
4. Kvalifikált fizikai	32,1	12,6	18,5	x			11,7
5. Betanított mun- kás és segéd- munkás	35,9	17,4	23,1	7,1	x		17,0
6. Összes fizikai	33,7	14,6	20,4	3,3	3,8	x	20,4

c) Számlálókörzeti adatok alapján:

Sor- szám	Disszimilaritási indexek						Szegre- gációs index
	1	2	3	4	5	6	
1. Diplomások	x						33,6
2. Egyéb szelle- miek	25,6	x					12,0
3. Összes szellemi	17,3	8,2	x				25,1
4. Kvalifikált fizikai	38,1	17,2	23,0	x			15,5
5. Betanított mun- kás és segéd- munkás	43,3	23,6	29,0	13,9	x		22,3
6. Összes fizikai	40,1	19,3	25,1	6,5	7,5	x	25,1

sebb bontást alkalmazunk a társadalmi státust jelző indikátor esetében. A 18. tábla segítségével az aktív keresők még mindig viszonylag összevont csoportjaira vizsgáljuk meg a disszimilitási és szegregációs mutatókat 1970-ben és 1980-ban. Mindkét időpontban egybevetjük a kerületi részletezésű számításokat a városrendezési körzeti léptékű, illetve a számlálókörzeti részletességű adatok alapján számítottakkal.

Mint a 18. táblából láthatjuk, a dichotom felosztás szegregációs mutatói mintegy átlagolják azokat a különbségeket, amelyek az aktív keresők szegregációs indexei között figyelhetők meg. Mindkét időszakra vonatkoztatva általában mintegy háromszoros különbséget figyelhetünk meg a leginkább és a legkevésbé szegregáltan elhelyezkedő csoport mutatóinak alakulásában. Mindkét időszakban a diplomával rendelkező aktív keresők helyezkedtek el leginkább elkülönülten a többiek-től, és legkevésbé a kvalifikált fizikai foglalkozásúak voltak szegregáltak. A diplomások többi csoporthoz viszonyított erőteljes elkülönülését egyébként nem csupán szegregációs indexeiknek nagysága, hanem az is mutatja, hogy az egyes csoportok disszimilitási indexei közül mindig a diplomásokkal szembeni távolság mérésére szolgáló mutatók a maximálisak. Ez nem csupán abban az esetben, amikor a társadalmi távolság egyébként is viszonylag nagyra tekinthető, tehát a kvalifikálatlan munkások esetében van így, hanem — és ez igen figyelemre méltó — a térbeni távolság a diplomás és nem diplomás szellemiek között is nagyobb, mint az az utóbbi csoport és bármelyik fizikai foglalkozási csoport között megfigyelhető.

A fenti adatok arról is tanúskodnak, hogy a térbeni elkülönültség mértéke a két népszámlálás közötti időszakban a kvalifikált fizikai foglalkozásúak csoportjában nőtt, és az összes többire vonatkoztatva csökkent, bármilyen területi bontásban hasonlítjuk is össze adatainkat. Ez feltehetőleg a

hetvenes években lezajlott nagy szanálási hullámmal függ össze, melynek során a város nagyobb kiterjedésű, leromlott részeinek tekintélyes részét bontották le. A szanálások által érintett területek magasabb státusú lakói — akiknek jelentős része éppen a kvalifikált fizikai foglalkozásúak csoportjából kerül ki — viszonylag magas arányban kerültek e folyamat következtében új lakótelepekre, míg a kvalifikálatlan foglalkozásúak nagyobb arányban jutottak szétszórtabban elhelyezkedő, rossz állapotú, régi lakásokba. Ez a folyamat, az új lakótelepek koncentrált elhelyezkedése következtében, a kvalifikált fizikai foglalkozásúak szegregációjának növekedését eredményezte, míg az utóbb említett tendencia annak ellenére hatott az alacsonyabb státusúak szegregáltságának csökkentése irányába, hogy helyzetük nem vált feltétlenül előnyösebbé. A magasabb státusúak szegregáltságának csökkenése minden bizonnyal főként azzal függ össze, hogy a társasházi lakóterületek kiterjedésével e területek megoszlása szükségszerűen a város többi területéhez vált hasonlóbbá még akkor is, ha szegregáltságuk továbbra is kiemelkedően magas szintű maradt.

Mint az előző oldalakon található táblázatokból látható, az alapvető tendenciák mindkét időszakban igen hasonlóan érvényesültek, és az is elmondható, hogy ezeket bármelyik területi bontás vizsgálata alapján megtaláljuk. Ugyanakkor azonban az is jól látható, hogy a szegregáció mértékének vizsgálata esetén nem oszthatjuk minden fenntartás nélkül azt a városszociológiai irodalomban elég gyakran hangoztatott nézetet, mely szerint a szegregációs és disszimilitási görbék alakulására az alapadatként használt területi csoportosításnak csak elhanyagolható hatása van. Adataink alapján nemcsak az látható, hogy mindkét időszak esetében, a kerületi bontástól a számlálókörzeti felé haladva másfél-kétszeres, néhol még ennél is nagyobb különbségeket találhatunk. Az is látható, hogy az egyes foglalkozási csoportok szegregációs mutatói nem

egyformán „érzékenyek” a területi felbontás részletesebbé válására. Legkevesbé éppen a diplomások elkülönülését jelző index növekszik, ami megint azt látszik alátámasztani, hogy elsősorban a legmagasabb státusúak esetében van leginkább dolgunk viszonylag nagy területegységek közötti elkülönüléssel. Ezzel szemben az egyéb szellemiek, továbbá a kvalifikált és kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak finomabb területi felosztás alapján végzett számítások szerint gyorsabban növekvő szegregációs indexei arra utalnak, hogy esetünkben a területi elkülönülés megragadásához nemritkán részletesebb területi egységekre van szükség.

Ezek az adatok egybevágóan azokkal a tapasztalatokkal, amelyeket különböző módszerekkel készült térképeink tanulmányozása során szereztünk, mintegy összefoglalják az ott látottakat. Már térképeink tanulmányozása alapján megállapítottuk, hogy a legmagasabb státusú területek voltak azok, amelyek leginkább „tömören”, a többi csoporttól legerősebben elkülönülve helyezkedtek el a térképen. Ezzel szemben a legalacsonyabb státusú csoportok, amelyek ugyan szintén markánsan elkülönülő területeken laktak, a magas státusú csoporttól távol, de ahhoz képest szétszórtabban, kisebb léptékben szegregálódva helyezkedtek el. Szegregációs indexeink most újabb oldalról világítják meg ezt az összefüggést. Ez szintén arra utal, hogy a szegregáció nem homogén jelenség, hanem különböző szegregációs minták együttese, és ezek megkülönböztetését a szegregációnak pusztán különböző városrészek között való egyenlőtlen térbeni eloszlásként való értelmezése nem teszi lehetővé.

A fentieket kiegészíthetjük még azzal, hogy szegregációs indexeink alakulását a korábbinál is részletesebb társadalmi-foglalkozási csoportok mentén vizsgáljuk meg. Így módunk van annak ellenőrzésére, hogy milyen torzítással járt az összesített foglalkozási csoportok alkalmazása.

A részletesebb társadalmi-foglalkozási csoportok alapján számított disszimilaritási indexek által nyerhető új információ egyrészt az, hogy az aktív csoportok részbeni elkülönülésének jellege mellett itt a nyugdíjasok különböző státusú csoportjainak helyzetéről is képet alkothatunk, másrészt, hogy külön adatokkal rendelkezünk a vezető állásúak és az értelmiségiek térbeni elkülönülése vonatkozásában is. Az aktív keresők egyes csoportjainak egymáshoz viszonyított elkülönülését jelző disszimilaritási mutatók egyébként a korábban bemutatott tendenciákat erősítik meg, illetve mutatják részletesebben be. Az egymáshoz státusban közelinek tekinthető csoportok itt is kisebb disszimilaritási mutatóval rendelkeznek, mint azok, amelyek a társadalmi hierarchiában is távolabb vannak egymástól. Érdekes viszont megfigyelni, hogy a nyugdíjas diplomások még az értelmiségieknél is erősebben különülnek el az összes fizikaiak rétegétől, az alacsony iskolázottságú nyugdíjasok csoportját is beleértve. Ugyanakkor a nyugdíjasok közötti legalacsonyabb disszimilaritási mutató a diplomás és az érettségizett nyugdíjasok rétege között figyelhető meg. A másik két nyugdíjas csoport, az érettségizett és a nyolc általánost, vagy annál kevesebb osztályt végzett nyugdíjasok csoportja közötti disszimilaritási mutató ennél mintegy másfélszer nagyobb, jelezve, hogy a nyugdíjasok között is a hajdanvolt szellemi, illetve fizikai státus mentén figyelhető meg a legerősebb térbeni elkülönülés.

Az adatokból kiolvasható legfontosabb tendencia azonban véleményünk szerint az, hogy szegregációs görbénk erre az időszakra sem szabályosan U alakú. Igen figyelemreméltó, hogy egyrészt a társadalmi hierarchia tetején elhelyezkedő vezető állásúak és értelmiségiek szegregációs indexei számottevően magasabbak, mint a hierarchia alján elhelyezkedő munkásokéi. Másrészt az is meglepő, hogy az értelmiségieknél számottevően magasabb indexértékeket találunk, mint a kétségtelenül a

19. táblázat

A budapesti aktív keresők foglalkozási csoportjaira számított disszimilitási és szegregációs indexeik,
1980
(22 kerület)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index											Szegregációs index
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	
1. Vezető állásúak	—	6,6	12,3	16,6	22,4	25,0	15,0	17,9	11,5	20,3	20,3	16,3
2. Értelmiségiek	—	17,2	21,5	27,0	29,8	19,4	11,9	10,3	24,5	24,3	21,1	
3. Egyéb szellemiek	—	5,8	10,9	13,0	6,4	27,3	18,1	9,2	8,2	4,1		
4. Közvetlen termelésirányítók	—	6,7	9,8	8,8	33,0	23,7	9,3	6,8	5,6			
5. Szakmunkások	—	4,6	12,3	37,4	28,2	11,4	6,1	11,7				
6. Betanított és segédmunkások	—	13,4	37,2	28,7	11,7	7,7	12,5					
7. Önállók	—	28,1	18,0	7,1	9,1	5,4						
8. Nyugdíjas diplomások	—	11,8	30,1	32,6	28,3							
9. Nyugdíjas érettségizettek	—	18,6	24,1	19,3								
10. Nyugdíjasok: 8 általános vagy kevesebb	—	10,0	8,2									
11. Egyéb	—	6,6										

társadalmi hierarchia csúcspozícióit elfoglaló vezető állásúaknál.

Először az elsőként említett problémával fogunk foglalkozni. Az alacsony státusú társadalmi csoportok magas státusúaknál kisebb szegregációs indexei véleményünk szerint megfelelnek azoknak a tendenciáknak, amelyeket már az ezen társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedését bemutató térképeink elemzésekor is leírtunk. A vezető állásúak és értelmiségiek szegregációs indexei tehát azért magasabbak a munkásokénál, mert az előbbi

két csoport városszerkezeti elhelyezkedésére leginkább az egyetlen, összefüggő, nagy kiterjedésű területre való elkülönülés, az utóbbi csoportéra pedig inkább a területileg viszonylag szétszórt, de igen jól definiálható városszerkezeti egységekbe történő, kisebb léptékű területi elkülönülés a jellemző.

A jelenség mindenesetre igen figyelemreméltó, hiszen a Kelet-Európában végzett újabb társadalmi rétegződés vizsgálatok alapján — ezen vizsgálatok minden elméleti és módszertani különbsége

20. táblázat

A budapesti aktív keresők foglalkozási csoportjaira számított disszimilitási és szegregációs indexek,
1980
(490 városrendezési körzet)

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index											Szeg- regá- ciós index
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	
1. Vezető állásúak	—	9,5	15,5	21,0	27,4	31,2	24,3	25,9	20,1	27,0	26,2	20,2
2. Értelmiségiek		—	20,7	26,3	32,6	35,7	27,5	20,9	17,4	30,5	30,0	25,3
3. Egyéb szellemiek			—	8,9	13,4	17,4	16,3	34,0	23,1	16,7	14,3	8,0
4. Közvetlen termelésirányítók				—	11,5	15,5	17,0	39,9	28,9	17,5	15,4	11,1
5. Szakmunkások					—	7,0	20,2	45,1	33,9	17,0	12,2	14,0
6. Betanított és segédmunkások						—	21,4	46,3	35,0	15,6	12,6	15,8
7. Önállók							—	37,0	26,2	17,3	17,8	13,5
8. Nyugdíjas diplomások								—	15,6	37,7	40,2	34,7
9. Nyugdíjas érettségizettek									—	24,7	29,5	24,1
10. Nyugdíjasok: 8 általános vagy kevesebb										—	15,5	14,4
11. Egyéb											—	10,7

ellenére — elég egyértelműen az a kép rajzolódik ki, hogy a legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb társadalmi pozíciók egyaránt erősen koncentrálnak, és nem nagyon ismerünk egyetlen olyan más időszakban vagy régióban készült kutatást sem, ami gyökeresen más eredményre jutott volna. Ez a tétel szorul módosításra, vagy talán a társadalmi egyenlőtlenségek térbeni megjelenésével kapcsolatos tétel átfogalmazásán lenne érdemes elgondolkodnunk?

Először azt fogjuk megvizsgálni, hogy mennyire

tekinthető régió- és rendszerspecifikusnak a fent bemutatott jelenség. Megfelelő számú egymással összehasonlítható szegregációs kutatás hiányában sajnos nem vagyunk abban a helyzetben, hogy erre a kérdésre teljesen megnyugtatóan tudjunk válaszolni. Az adatok⁹² alapján azonban hajlunk arra a

⁹² GISSER, R.: Ökologische Segregation der Berufeschichten in Grosstädten. In: ROSENMAIR, L.-HÖLLINGER, S. (szerk.): Soziologieforschung in Österreich. Verlag Hermann

feltételezésre, hogy — legalábbis Európán belül — nem ilyen jelenséggel van dolgunk. A különböző időpontokra, különböző területi részletességgel, és eltérő foglalkozási kategóriákra készült, különböző európai nagyvárosokra elvégzett számítások alapján kirajzolódó szegregációs görbék egyaránt szabálytalan U, leginkább U alakú görbéhez hasonlítható formát mutatnak oly módon, hogy a legalacsonyabb státusúak szegregációs indexei rendre alatta maradnak a legmagasabb státusúak indexértékeinek.

Gyökeresen eltérő tendencia bontakozik ki az észak-amerikai nagyvárosokról rendelkezésre álló adatok alapján.⁹³ A szegregációs irodalomban meghonosodott nézettel szemben, a szegregációs görbe általában az amerikai nagyvárosok esetében sem szabályos U alakú. Az eltérések azonban az európai nagyvárosoknál tapasztalttal éppen ellentétes irányúak: itt az alacsony státusúak szegregációs indexei többnyire még valamivel magasabbak is, mint a társadalmi hierarchia tetején elhelyezkedőké.

Valószínű tehát, hogy a szegregációs görbe „szabálytalan” alakulása korántsem tekinthető kivételes jelenségnek. Sőt úgy tűnik, hogy éppen e szabálytalanságok jellegének és mértékének elemzése vezethet közelebb minket a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése egy-egy városra, vagy várostípusra jellemző sajátosságainak jobb megértéséhez. A társadalmi egyenlőtlenségek térben való leképződése ugyanis nem egyetlen minta szerint megy végbe, ami ebben az esetben — erősen leegyszerűsítetten fogalmazva — azt jelenti, hogy a magas státusúak lényegében úgy és azokra a területekre szegregálódnak, ahogyan és ahová akarnak, az alacsony státusúak pedig úgy és oda, ahová hagyják őket. A városon belüli hatalmi viszonyok spontán alakulása és az azt kifejező — témánk szempontjából mintegy formába öntő — építési szabályozás a magas státusú társadalmi csoportok számára lehetővé teszi, hogy „saját”

területet, beépítésmódot, háztípust, stb. hozzanak létre a maguk számára, míg a legalacsonyabb státusú csoportok számára csak a kedvezőtlen feltételek között való lakás igen tág lehetőségei közötti „választás” adatik meg. Munkások, vagy — sokkal inkább — szegények (de szegényekre közvetlenül érvényes adatunk Budapest vonatkozásában sajnos egyik időszakra sincs) sosem csak az ún. munkáskerületekben laktak. Laktak leghetetlenebb helyekre szorult, távoleső, közművesítetlen, bűzös vagy zajos ipar melletti területekre épített telepeken, leromlott vagy eleve nagyon rossznak épített bérházakban vagy silány családi házban, zajos körút vagy vasút mellett, körfolyosós bérház sötét és komfort nélküli udvari lakásaiban, házmesterlakásban, albérlésben, ágybérlésben, pincében vagy padláson, és a sort még sokáig folytathatnánk. Nem kevésbé, hanem más léptékben, más minta szerint szegregálódnak a legalacsonyabb státusú társadalmi csoportok.

Az észak-amerikai nagyvárosokban sem történhet ez nagyon másként. Mivel azonban a társadalmi és etnikai különbségek ott, a nagy létszámú etnikai kisebbségek miatt, igen szorosan összefonódnak egymással, társadalmi csoportok közötti szegregációról sem lehet etnikai, mindenekelőtt fehérek és feketék közötti szegregáció nélkül beszélni. Saját számításaink szerint 1980-ban Chicagóban (először ebben a városban mérték szegregá-

Böhlhaus. Wien-Köln-Graz. 1969.; KAUFMANN, A.: Demographische Struktur und Haushalts- und Familienformen der Wiener Bevölkerung. Phil. Diss. Wien. 1966.; FRENCH, R. A.-HAMILTON, F. E. I. (szerk.): i. m.; DAHGSCHAT, J.: Soziale und räumliche Ungleichheit in Warschau. Christiane Verlag. Hamburg 1985.

⁹³ DUNCAN, O. D.-DUNCAN, B.-UYEKI, E. S.: Residential Distribution and Stratification, 1950-1960. The American Journal of Sociology. LXIX, 1964; ROOF, W. C.-VAN VALEY, T. L.: Residential segregation and social differentiation in the urban areas. Social Forces. 1972. vol. 51.

ciós indexekkel a különböző társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedésének egyenlőtlenségét) a fehérek és feketék közötti szegregációs index 81,8; a szegényküszöb alatt élő fehérek és feketék közötti index alig kevesebb, 81,1 volt. Ugyanakkor a szegényküszöb alatt élő feketék összes feketétől való elkülönülését kifejező indexérték lényegesen alacsonyabb, csak 20,1; fehéreknél ugyanez az érték 24,2 volt. A szegényküszöb alatt élő fehérek összes feketétől való elkülönülésének indexértéke viszont sokkal magasabb, 80,7; a szegényküszöb alatt élő feketék összes fehértől való elkülönülésének indexe pedig 81,5 volt.⁹⁴ Az etnikai szegregáció erőssége tehát valószínűleg elfedi az alacsony- és magasstátusúak térbeni elkülönülésének minden bizonytalansággal itt is megragadható eltérő mintáit. Az európai és észak-amerikai minta eltéréséhez azonban nyilvánvalóan az is hozzájárul, hogy a lakáspiac működése Európában sehol sem közelíti meg annyira az önszabályozó piaci modellt, mint az USA-ban.

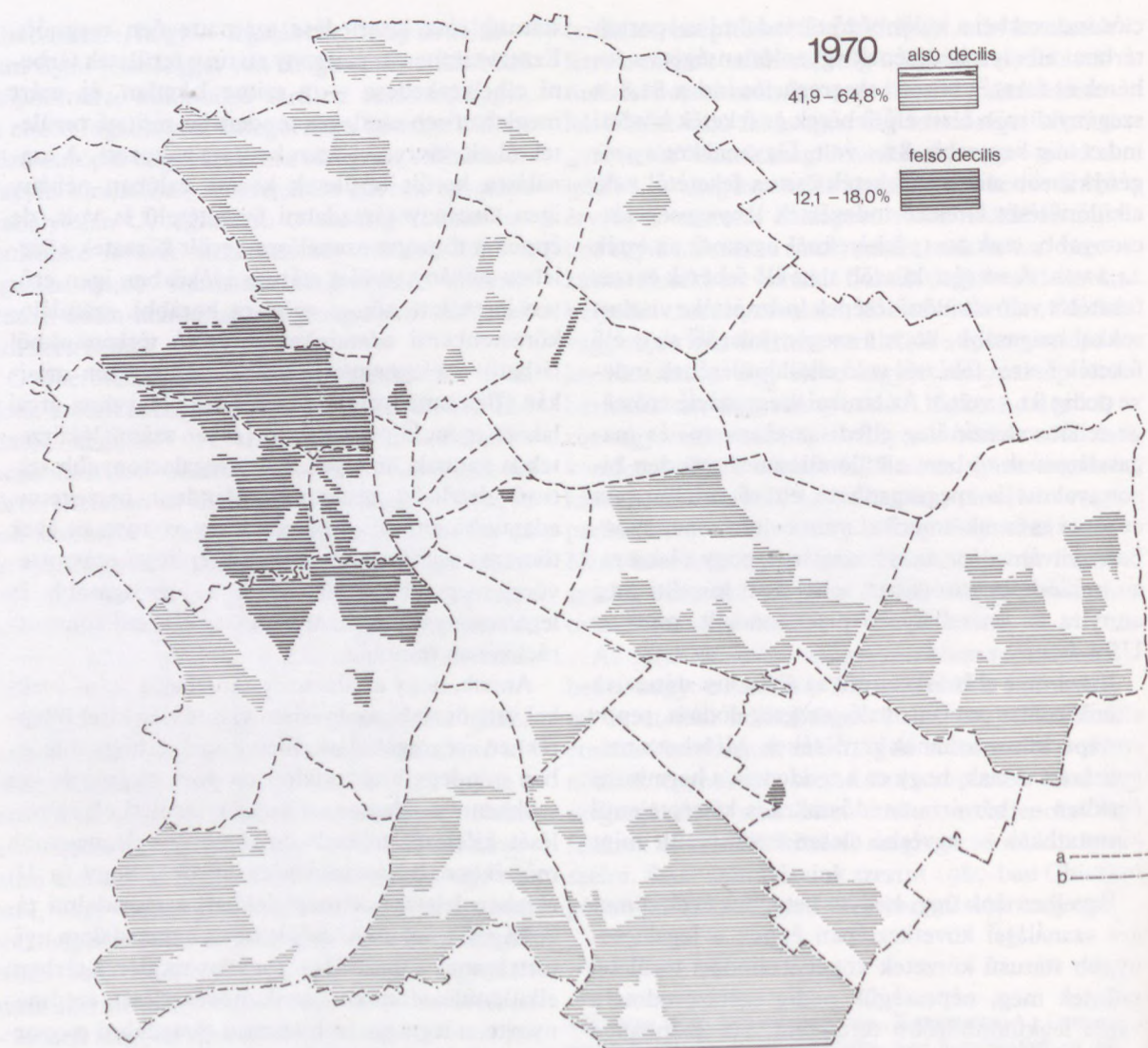
Ezzel már el is érkeztünk az alacsony státusúak eltérő minta szerint való szegregálódása rendszerspecifikus voltának kérdéséhez. Mi lehet a magyarázata annak, hogy ez a tendencia a harmincas években — bár arra az időszakra is kétségtelenül kimutatható — kevésbé élesen érvényesült mint ma?

Érvelhetnénk úgy, hogy a hetvenes évek tömeges szanálásai következtében éppen a legalacsonyabb státusú körzetek koncentrációs területei szűntek meg, népességük pedig szétszóródott a város legkülönbözőbb területein. Ha azonban a városrendezési körzetek alsó és felső deciliseinek 1970-es és 1980-as területi elhelyezkedését következő térképeinken összevetjük egymással nyilvánvalóvá válik, hogy a tendencia a két időpont között lényegesen nem változott. Mindössze annyi történt, hogy a legmagasabb státusú területek a völgyekből a magasabban fekvő területek felé húzódtak fel, miközben a térben is összefüggő magas

státusú rész kiterjedése számottevően megnőtt. Ezzel szemben az alacsony státusú területek térbeni elhelyezkedése — a szinte lakatlan, és ezért meglehetősen esetleges tendenciát mutató területektől eltekintve — igen keveset változott. A szanálásra került területek között valóban néhány igen alacsony társadalmi összetételű is volt, de éppen a tömeges szanálásra került körzetek közelében néhány terület státusa időközben igen erősen leromlott, sőt — mint ez korábbi, számlálókörzetenkénti adatainkat ábrázoló térképünkéből látható — a legnagyobb lakótelepek egyikén-másikán (Békásmegyeren, a pestlőrinci Havanna utcai lakótelepen, Újpalotán, stb.) olyan számlálókörzetek is vannak, amelyek már a legalacsonyabb státusú decilisbe tartoznak. Mindent összevetve, adataink nem arra utalnak, hogy az 1970-es évek tömeges szanálásai és lakótelepépítései számottevően megváltoztatták volna a legmagasabb és legalacsonyabb státusú népesség térbeni koncentrációjának mintáját.

Annak, hogy az alacsonystátusúak a 30-as évekkel való összehasonlításban viszonylag kisebb léptékben szegregálódtak, illetve annak, hogy miközben mindegyik társadalmi csoport szegregáltsága csökkent, az alacsonystátusúak területi elkülönülését kifejező indexek csökkentek a legnagyobb mértékben, valószínűleg az az oka, hogy (a II. részben leírtaknak megfelelően) a társadalmi távolságok 1945 utáni csökkenése, a társadalom nyitottságának fokozódása, paradox módon a térbeni elkülönülés fontosságának növekedését eredményezte; a legmagasabb státusú társadalmi csoportok „másságukat” térbeni elkülönüléssel is szükségesnek érezték kihangsúlyozni, és elegendő ha-

⁹⁴ Forrás: Local Community Fact Book, Chicago Metropolitan Area. Based on the 1970 and 1980. Censuses. Univ. of Illinois. Chicago. 1984. 397–405. old., illetve az azok alapján végzett számítások.

28. ábra. Budapest városrendezési körzeteinek alsó és felső decilise a betanított és segéd munkás aktív keresők aránya szerint,* 1970

*az 50 fő alatti és/vagy az egy számlálókörzetből álló városrendezési körzetek nélkül

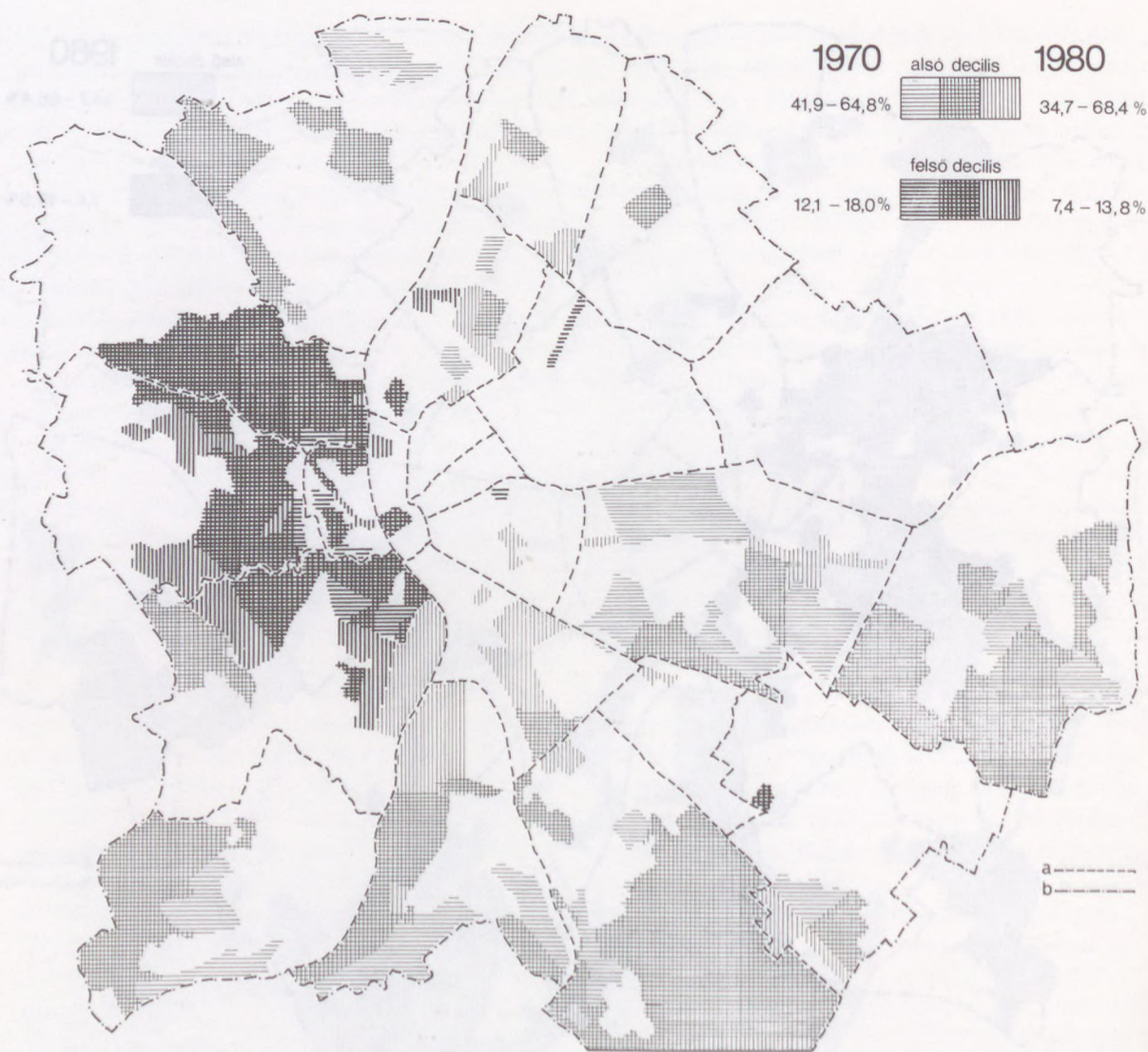
a. kerületek határa
b. Budapest határa

29. ábra. Budapest városrendezési körzeteinek alsó és felső decilise a betanított és segédmunkás aktív keresők aránya szerint,* 1980

*az 50 fő alatti és/vagy az egy számlálókörzetből álló városrendezési körzetek nélkül

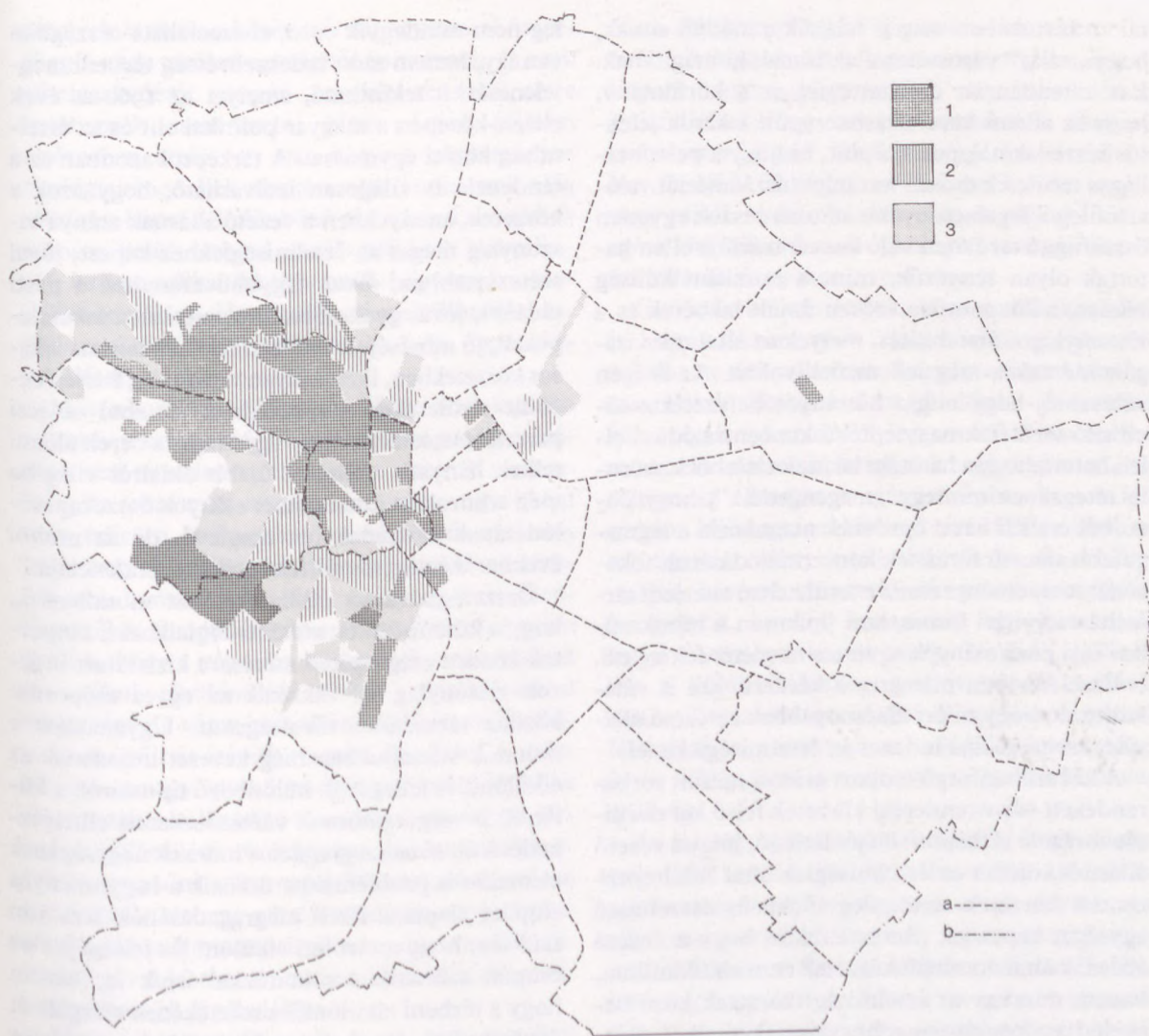
a. kerületek határa
b. Budapest határa

30. ábra Budapest városrendezési körzeteinek alsó és felső decilise a betanított és segédmunkás aktív keresők aránya szerint,* 1970 és 1980

*az 50 fő alatti és/vagy az egy számlálókörzetből álló városrendezési körzetek nélkül

a. kerületek határa
b. Budapest határa

31. ábra. A vezető állásúak és értelmiségiek együttes aránya alapján sorbarendezt városrendezési körzetek felső két decilise Budapesten 1980-ban a két csoport egymáshoz viszonyított aránya szerint

- 1. 1,62 felett
- 2. 1,50–1,57
- 3. 1,46–alatt

a. kerületek határa
b. Budapest határa

talom birtokában meg is találták a módját annak, hogy „saját” városrészt alakítsanak ki maguknak. Ezt a tendenciát erősítette fel az a körülmény, hogy az állami beruházásban épült lakások jelentős része lakótelepeken épült, és hogy a pesti bérházas területek erősen leromlottak. Másfelől valószínűleg a legalacsonyabb státusú részek egyetlen összefüggő területen való koncentrációja ellen hatottak olyan tényezők, mint a munkanélküliség hiánya, a központilag erősen dotált lakberek és a viszonylagos árstabilitás, melyek az általunk vizsgált időszakra még jellemzőek voltak. Az is igen valószínű, hogy míg a hátrányos helyzeteket tömörítő területek nagyléptékű koncentrációja ellen hatott, hogy a hatósági lakáselosztásból kiszoruló rétegeknek mintegy „megengedték”, hogy önerőből családi házat építsenek maguknak, a legmagasabb státusú területek koncentrációjának fokozódását eredményezte az e területeken elterjedt társasházas építési forma, ami tipikusan a bürokratikus és a piaci előnyök együttes meglétét feltételezi.

Ezzel részben már arra a kérdésünkre is válaszoltunk, hogy miért alacsonyabbak a vezető állásúak szegregációs indexei az értelmiségiekénél.

A két szóbanforgó csoport aránya szerint sorba rendezett városrendezési körzetek felső két deciliséjét ábrázoló térképünkön jól látható, hogy a vezető állásúak, illetve az értelmiségiek által felülreprezentált körzetek területileg csaknem összefüggő egységet képeznek. Az is látható, hogy a vezető állásúak által dominált körzetek nem elkülönülten, hanem mintegy az értelmiségi körzetek közé beékelődve, kisebb-nagyobb szigeteket alkotva jelennek meg. Ez nem szükségszerűen, és feltehető-

leg nem mindegyik európai szocialista országban van így, hanem azon érdekszövetség térbeni megjelenésének tekinthető, amelyet az 1960-as évek elején-közepén a magyar politikai elit és az értelmiség kötött egymással. A térképről azonban az a tendencia is világosan leolvasható, hogy azok a körzetek, amelyekben a vezető állásúak aránya viszonylag magas az értelmiségiekéhez képest, jóval szétszórtabban, jóval nagyobb arányban a pesti oldalon, jóval gyakrabban magasstátusú lakótelepeken, jó minőségű, kedvező fekvésű tanácsi lakásos körzetekben, illetve olyan viszonylag frissen beépült területeken helyezkednek el, ahol tanácsi parcellázások történtek, vagy magas a bérelt állami telkek hányada. Mindez újabb oldalról világítja meg a bürokratikus és piaci előnyök összekapcsolódásának évtizedek óta meglévő, de az utóbbi években kétségtelenül felerősödött tendenciáját.

Összefoglalva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a különböző társadalmi-foglalkozási csoportok közötti szegregáció mérésére kialakított indexek viszonylag jól tükrözik az egyes csoportok közötti társadalmi távolságokat. Ugyanakkor a mutatók önmagukban még keveset mondanak az elkülönülés jellegéről, különböző típusairól, a különböző szegregátumok városszerkezeti elhelyezkedéséről, sőt a szegregációs indexek nagyságának elemzése is problémákba ütközik a hagyományos elmélet alapján. Ezek megragadásához arra van szükség, hogy a területi elkülönülés jelenségét ne csupán szintetikus mutatókkal írjuk le, hanem hogy a térbeni elkülönülés mértékének vizsgálatát össze tudjuk kapcsolni a különféle szegregációs minták elemzésével.

b) Különböző városszerkezeti típusok által meghatározott szegregációs minták elemzése

Eddigi fejtegetéseink alapján talán már nyilvánvaló, hogy Budapest térbeni-társadalmi szerkeze-

te, a különböző társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedése nem írható le semmilyen hagyományos városmodellel. Minden eddigi elemzésünk egyértelműen arra a következtetésre vezetett, hogy le kell mondanunk az olyan modellek használatáról,

amelyek kizárólag kevés számú, egymással összefüggő, nagy területi egységből építkeznek, és ezek elhelyezkedését csupán egy-két rendező elvre igyekeznek visszavezetni. Nem csupán, és nem elsősorban arról van szó, hogy a hagyományos ökológiai modellek alapján nem kaphatunk elég részletes képet a különböző társadalmi csoportok városon belüli térbeni elkülönülésének alakulásáról, hanem sokkal inkább arról, hogy ezek a modellek nemhogy elősegítenék ezen elkülönülés szabályszerűségeinek megértését, hanem éppenséggel elfedik azokat.

Mint a korábbiakból talán kitűnt, ennek legfőbb oka abban keresendő, hogy a népesség szegregálódása nem egyetlen minta szerint történik a városban. Itt tehát nem csupán arról az — egyébként nem teljesen lényegtelen — kérdésről van szó, hogy nagyobb felbontóképességű optikával, részletesebb bontású adatokkal, a szegregációs jelenségekről is finomabb képet lehet alkotni, hanem arról is, hogy a népesség különböző csoportjainak társadalmi elkülönülése eltérő minták szerint megy végbe a város különböző történelmi korszakokban épült és átépült részein. Ráadásul — mint láttuk — a nagyléptékű modellek eltérő mértékben alkalmasak a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének leírására. Jól-rosszul képesek megragadni a legmagasabb státusúak erősen koncentrált térbeni elhelyezkedését, ugyanakkor alkalmatlannak bizonyulnak a legalacsonyabb státusúak jóval kisebb léptékben történő térbeni elkülönülésének érzékelésére.

Ideje tehát bevallanunk, hogy csalódást kell okoznunk azoknak az olvasóinknak, akik a hagyományos beidegződéseknek megfelelően végig abban reménykedtek, hogy miután sok-sok oldalon keresztül igyekeztünk bizonyítani a klasszikus ökológiai modellek, és azok „feljavított változatainak” fogyatékoságait, munkánk végén azért mégis elő fogunk hozakodni egy „minden korábbinál jobb” ökológiai modell felállításának kísérle-

tével. Az ilyen jellegű elvárásokkal szemben talán nem felesleges ismét világosan megfogalmazni álláspontunkat: a „nagy modell” nem létezik. Meggyőződésünk, hogy a „városstruktúra általános szabályszerűségei” leírásának igényével fellépő, nagyléptékű ökológiai modelleknek nem egyik, vagy másik eleme, hanem ezen modellek, sőt az egész klasszikus humán ökológiai tradíció alapelvei szorulnak gyökeres revízióra.

Csalódást kell okoznunk abban a vonatkozásban is, hogy hosszúra nyúlt fejtegetéseink végéhez közeledve be kell vallanunk, hogy — előzetes várakozásainknak tökéletesen megfelelően — nem sikerült olyan „korszerű” matematikai-statisztikai módszert találnunk, amelynek segítségével a „betöltöm az adatokat a számítógépbe, és a másik oldalon kijön a város térbeni-társadalmi szerkezete” típusú remények teljesíthetők lennének. Bármilyen kevésbé korszerűnek és tudományosnak hangzik is, be kell vallanunk: úgy gondoljuk, hogy a városszerkezeti vizsgálatokhoz, különösen a különböző szegregációs minták leírásához, jellegzetes társadalmi következményeinek feltárásához, történeti-szociológiai elemzésekre, és — különösen — sok-sok terepmunkára van szükség.

Az is elég nyilvánvalónak látszik, hogy a népszámlálási statisztika által használt, különböző részletességű területi aggregátumok egyike sem alkalmas maradéktalanul az egyes szegregációs minták leírására. Ezek az adatok kiválóan alkalmasak arra, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok alapadataiként szolgáljanak, hogy a városszerkezeti egységeket mintegy belőlük építsük fel. A különböző szegregációs minták leírásához azonban arra van szükség, hogy olyan városszerkezeti egységeket tudjunk lehatárolni, amelyek — létrejöttük körülményei, beépítettségük, a házak fizikai állapota, és nem utolsósorban az ott lakók társadalmi összetétele tekintetében — jellegzetesen különböznek környezetüktől, ugyanakkor közöttük, illetve bi-

zonyos esetekben éppen bennük, jellegzetes szegregációs minták figyelhetők meg.

A különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése szabályszerűségeinek leírásához tehát azokat a legnagyobb területi egységeket kell megragadnunk, amelyeken belül a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése még azonos minta szerint megy végbe. Ezek a „városszerkezeti egységek” tehát gyakran homogének a bennük lakó népesség társadalmi összetételének vonatkozásában. Elképzelhetők azonban olyan „városszerkezeti egységek” is — Budapesten ez korántsem csak kivételként fordul elő —, amelyeket éppen úgy definiálhatunk, hogy beépítettségüket tekintve viszonylag homogének, bennük a különböző státusú népesség megközelítően azonos minta szerint különül el egymástól, ugyanakkor meglehetősen heterogén társadalmi összetételű népesség lakik bennük. Az ilyen városszerkezeti egységekkel jellemezhető városrészekben, viszonylag gyenge városszerkezeti egységek közötti, ugyanakkor viszonylag magas egységeken belül érvényesülő elkülönüléseket találtunk.

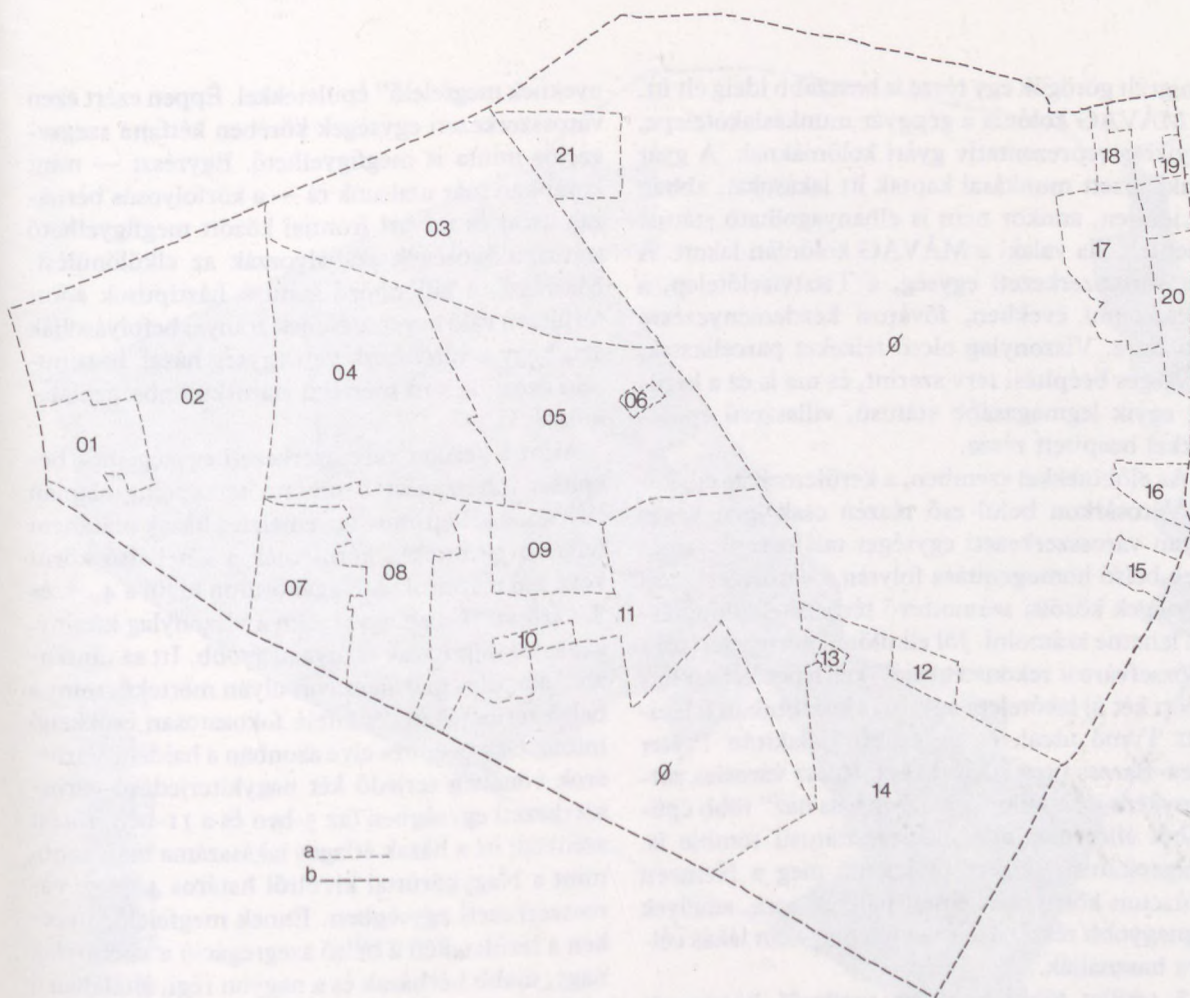
Munkánk során, miután lebonyolítottuk egy-egy terület statisztikai adatokkal elvégezhető, „felületi” elemzését, ezen városszerkezeti egységek lehatárolását két, egymástól viszonylag független szakaszban végeztük el. Először utcáról-utára, egyes helyeken házról-házra járva, mintegy ránézéses alapon határoltuk le az egyes területeket, majd a rendelkezésünkre álló, igen részletes statisztikai adatok segítségével kontrolláltuk az első szakasz lehatárolásait. Ez tehát egy kétoldalú tanulási folyamat volt; a statisztikai adatok segítettek abban, hogy a terepmunka során „jobban lássunk”, és a terepmunka tapasztalatai segítettek jobban eligazodni a statisztikai adatok rengetegében. Egy idő után az egész feladat sokkal egyszerűbbé vált. Amikor már tudtuk, hogy mire kell odafigyelni, már alig-alig volt szükség a statisztikai

kai adatok segítségével korrigálni a látottakat, illetve a terepmunka tapasztalatai alig módosították a statisztikai adatok elemzése alapján elvégzett lehatárolásokat.

Ebben a munkánkban — terjedelmi okok miatt — csak arra vállalkozhattunk, hogy néhány jellegzetes példán keresztül bemutassuk a városszerkezeti egységek egyes fontosabb típusait, illetve az általuk meghatározott szegregációs mintákat.

— Tekintsük először a főváros VIII. kerületét. Ez a kerület, mint ez a térképen jól látható, városszerkezeti szempontból két, egymástól élesen elkülönülő részből áll.

A kerületnek az a része, amelyik az egykori városházák vonalán kívül esik (tehát a Mező Imre úton kívüli rész), jellegzetesen telepes városszerkezeti egységeket tartalmaz. A 13. és a 19. városszerkezeti egységben található kislakásos bérházak fővárosi lakásépítési akció eredményeként jöttek létre. A Százados-úti telep (17. egység) a Bárczy-program lakásnyomor enyhítő akciójának során épült. Mintegy 10 éves átmeneti időszakra tervezett kolónia, igen rossz lakásállománnyal, melynek leginkább leromlott házait 1985-ben kezdték lebontani. Szintén a hatósági telepek közé tartozik a később, az 1930-as évek második felében, állami telepként épült ún. Juranics-telep is, ami az előző telepnél magasabb státusú, és biztos munkahellyel rendelkezőknek, „nyugdíjas állásúaknak” épült. A székesfőváros által tervezett lakásakciók sajátos képződménye a 18. városszerkezeti egységben található Művésztelep, amelynek státusa ma is jóval magasabb környezeténél. A 16. városszerkezeti egység, az egyik MÁV kolónia kisebb része (igazság szerint ez önmagában nem is tekinthető önálló városszerkezeti egységnek, hanem csak a X. kerületbe eső másik teleprésszel együtt alkot ilyen egységet). A Dohánygyári-telep különböző időszakokban, különféle célokra szolgáló szükségslakásos telep, így a Magyarországra

32. ábra. A VIII. kerület városszerkezeti egységei, 1980

- 01 = Nemzeti Múzeum környéke
- 02 = egyéb körúton belüli rész
- 03 = Rákóczi út — Mező Imre út — Népszínház utca által határolt rész
- 04 = Körút — Nagyfuvaros utca — Koszorú utca — Népszínház utca — Baross utca által határolt rész
- 05 = Népszínház utca — Mező Imre utca — Baross utca — Koszorú utca — Nagyfuvaros utca által határolt rész
- 06 = „Zsibárús ház”
- 07 = József körút — Üllői út — Vajdahunyad utca (mindkét oldala) — Baross utca által határolt rész
- 08 = 32-esek tere — Leonardo da Vinci utca — Üllői út — Futó utca (mindkét oldala) által határolt rész
- 09 = „Józsefvárosi rekonstrukció II.”
- 10 = „Józsefvárosi rekonstrukció I.”

- 11 = Leonardo da Vinci utca — Losonci köz — Beniczky utca — Baross utca — Mező Imre út — Diószeghy S. utca — Korányi S. utca — Illés utca — Tömő utca — Balassa utca — Apáthy I. utca — Bókay utca — Üllői út által határolt rész
- 12 = MÁVAG kolónia
- 13 = Városi házak
- 14 = Tisztviselő telep
- 15 = „Dohánygyári telep”
- 16 = MÁV telep
- 17 = Százados úti lakótelep
- 18 = Művész-telep
- 19 = Hungária körúti városi házak
- 20 = Hungária körúti vegyes lakóterület
- Ø = lakatlan terület

- a = városszerkezeti egységek határa
- b = VIII. kerület határa

emigrált görögök egy része is hosszabb ideig élt itt. A MÁVAG kolónia a gépgyár munkáslakótelepe, egyike a reprezentatív gyári kolóniáknak. A gyár szakképzett munkásai kaptak itt lakásokat, abban az időben, amikor nem is elhanyagolható státust jelentett, ha valaki a MÁVAG kolónián lakott. A 14. városszerkezeti egység, a Tisztviselőtelep, a milleneumi években, fővárosi kezdeményezésre jött létre. Viszonylag olcsó telkeket parcelláztak, egységes beépítési terv szerint, és ma is ez a kerület egyik legmagasabb státusú, villaszerű épületekkel beépített része.

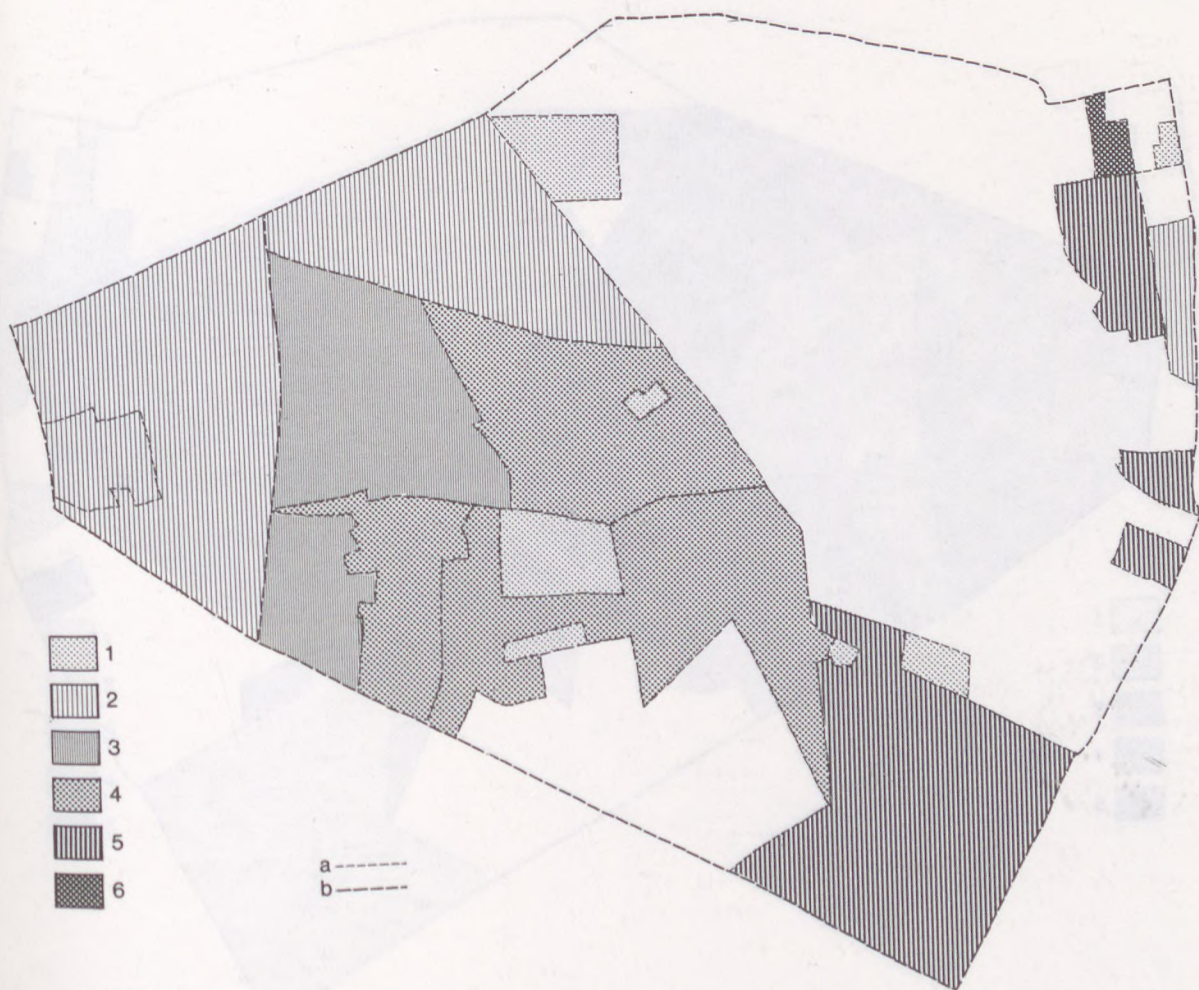
Az előbbiekkal szemben, a kerületnek az egykori Városháron belül eső részén csak igen kevés olyan városszerkezeti egységet találhatunk, amelyek belső homogenitása folytán a városszerkezeti egységek közötti számottevő térbeni elkülönüléssel lehetne számolni. Jól elkülönül környezetétől a „Józsefvárosi rekonstrukció” két lépcsőjében létrejött két új lakótelepi egység, a korábbiiban felépített Tömő utcai, és az utóbb kialakított Práter utca–Baross utca közötti rész. Rossz városias zárványként jól elkülönül a „Zsibárus ház” több épületből álló, hatalmas alacsonystátusú tömbje is. Magasstátusú szigetként jelenik meg a Nemzeti Múzeum környékén emelt paloták sora, amelyek legnagyobb részét azonban ma már nem lakás céljára használják.

A terület többi részének uralkodó háztípusát viszont a körfolyosós bérházak különféle altípusai jelentik. A most vizsgált terület azonban első ízben nem körfolyosós bérházakkal épült be. Különböző részei, eltérő mértékben ugyan, de már a múlt század korai évtizedeiben beépültek, először többnyire földszintes-egyemeletes lakóházakkal. A jelenleg megfigyelhető városszerkezeti egységek tulajdonképpen éppen azáltal válnak el egymástól, hogy a többemeletes, körfolyosós bérházak mennyire „egyeduralkodói” az adott területnek, vagyis a korábbi, kevésbé intenzíven beépült térség mennyire épült át a „nagyvárosias követelmé-

nyeknek megfelelő” épületekkel. Éppen ezért ezen városszerkezeti egységek körében kétfajta szegregációs minta is megfigyelhető. Egyrészt — mint korábban már utaltunk rá — a körfolyosós bérházak utcai és udvari frontjai között megfigyelhető státuskülönbségek szabályozzák az elkülönülést. Másrészt, a különböző státusú háztípusok adott területen való keveredésének arányai befolyásolják azt, hogy a városszerkezeti egység házai, háztípusai között milyen mértékű státuskülönbségek alakulnak ki.

Mint a kerület városszerkezeti egységeinek beépítési intenzitását bemutató térképeink alapján látható, a földszintes-egyemeletes házak majdnem teljesen eltűntek a kerületnek a két belső körút közé eső részeiről. A Nagykörúton kívül a 4., 7. és 8. városszerkezeti egységben a viszonylag kicsiny, kevés lakásos házak aránya nagyobb. Itt az „intenzív” átépülés már nem volt olyan mértékű, mint a belső területeken. A kifelé fokozatosan csökkenő intenzitású beépítés elve azonban a hajdani Városhárok vonaláig terjedő két nagykitérésű városszerkezeti egységben (az 5-ben és a 11-ben) törést szenved; itt a házak átlagos lakásszáma magasabb, mint a Nagykörúttal kívülről határos 4. és 7. városszerkezeti egységben. Ennek megfelelően ezeken a területeken a belső szegregáció a viszonylag nagy, újabb bérházak és a nagyon régi, általában a többinél is inkább leromlott állapotú, földszintes házak között jelenik meg.

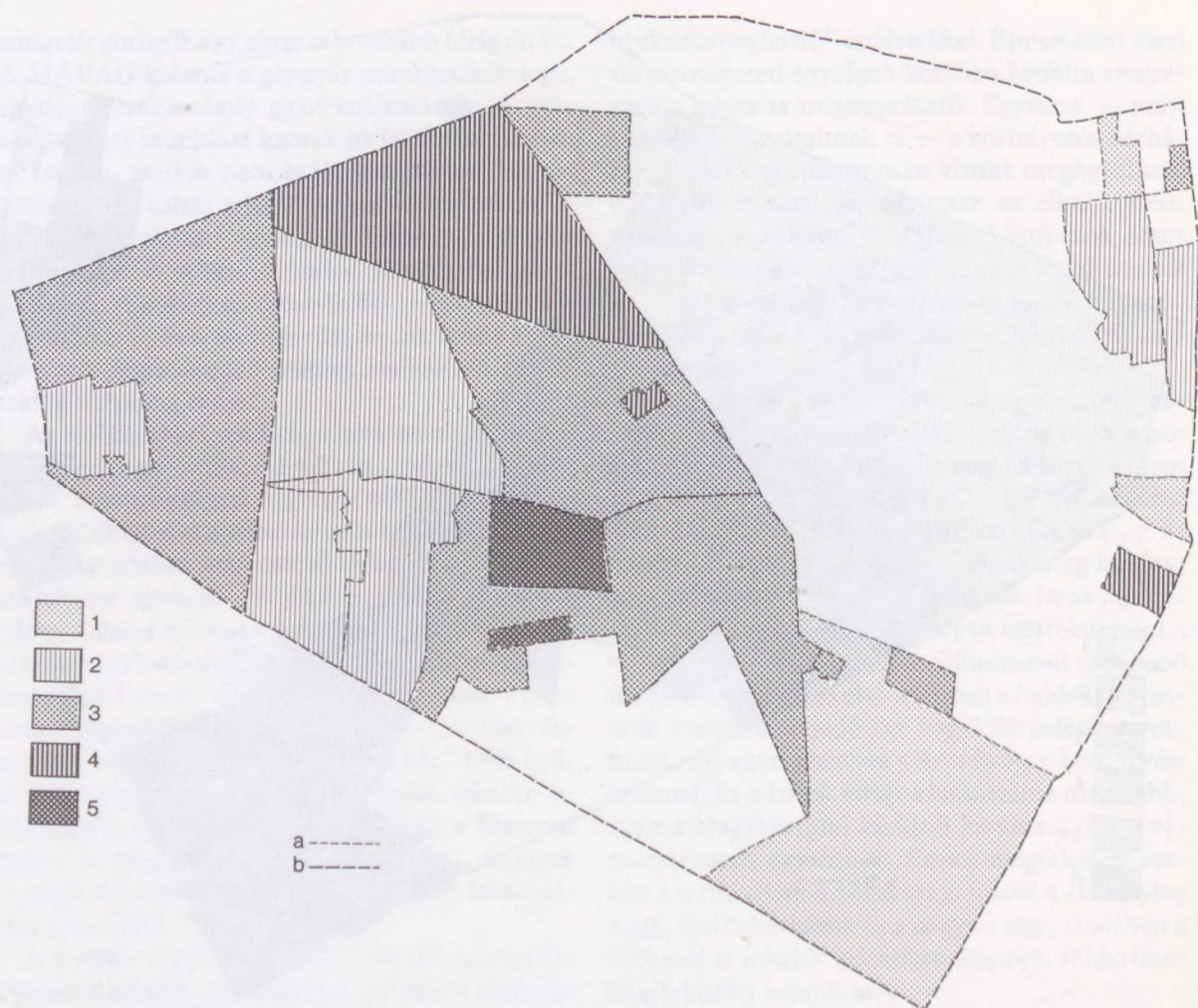
Bár adataink nem mindig teszik lehetővé, hogy számszerűen is illusztráljuk, külön kell szólnunk még egy szegregációs mintáról. Mint arról már korábban is említést tettünk, az építési szabályzatok, illetve az adókedvezmények rendszere következtében a főútvonalakon, illetve a jelentősebb tereken a házak jellege más, mint a mögöttük elterülő térségekben. Kerületünkben a terek és főutak státusemelő hatása a 2. és különösen a 3. városszerkezeti egység státusának alakulásában követendő adatszerűen is nyomon. Az előbbi egység

33. ábra A földszintes lakóházak aránya a VIII. kerületben városszerkezeti egységenként 1980 (%)

1. 0,0
2. 8,9-11,1
3. 17,1-18,5
4. 32,1-34,1
5. 50,0-65,5
6. 81,0

a. városszerkezeti egységek határa
b. VIII. kerület határa

34. ábra. Az egy lakóháza jutó lakások száma a VIII. kerületben városszerkezeti egységenként, 1980 (%)

1. 4,1– 6,0
2. 13,6–19,9
3. 22,8–28,7
4. 31,3–49,8
5. 53,1–96,0

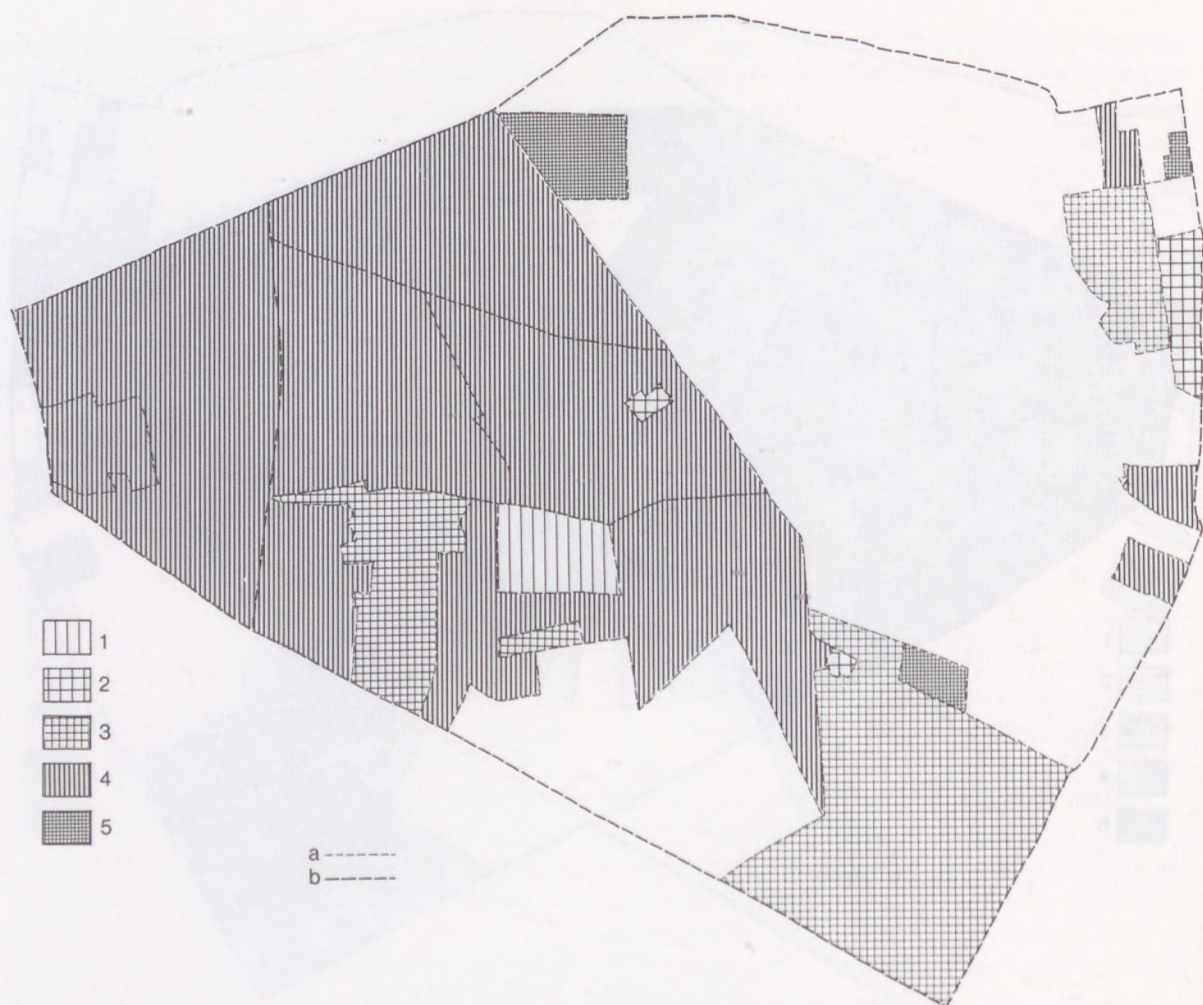
a. városszerkezeti egységek határa
b. VIII. kerület határa

35. ábra. A komfortos és összkomfortos lakások aránya a VIII. kerületben városszerkezeti egységenként, 1980 (%)

1. 10,5–19,9
2. 30,6–42,7
3. 51,2–62,5
4. 71,7–88,0
5. 98,9–99,8

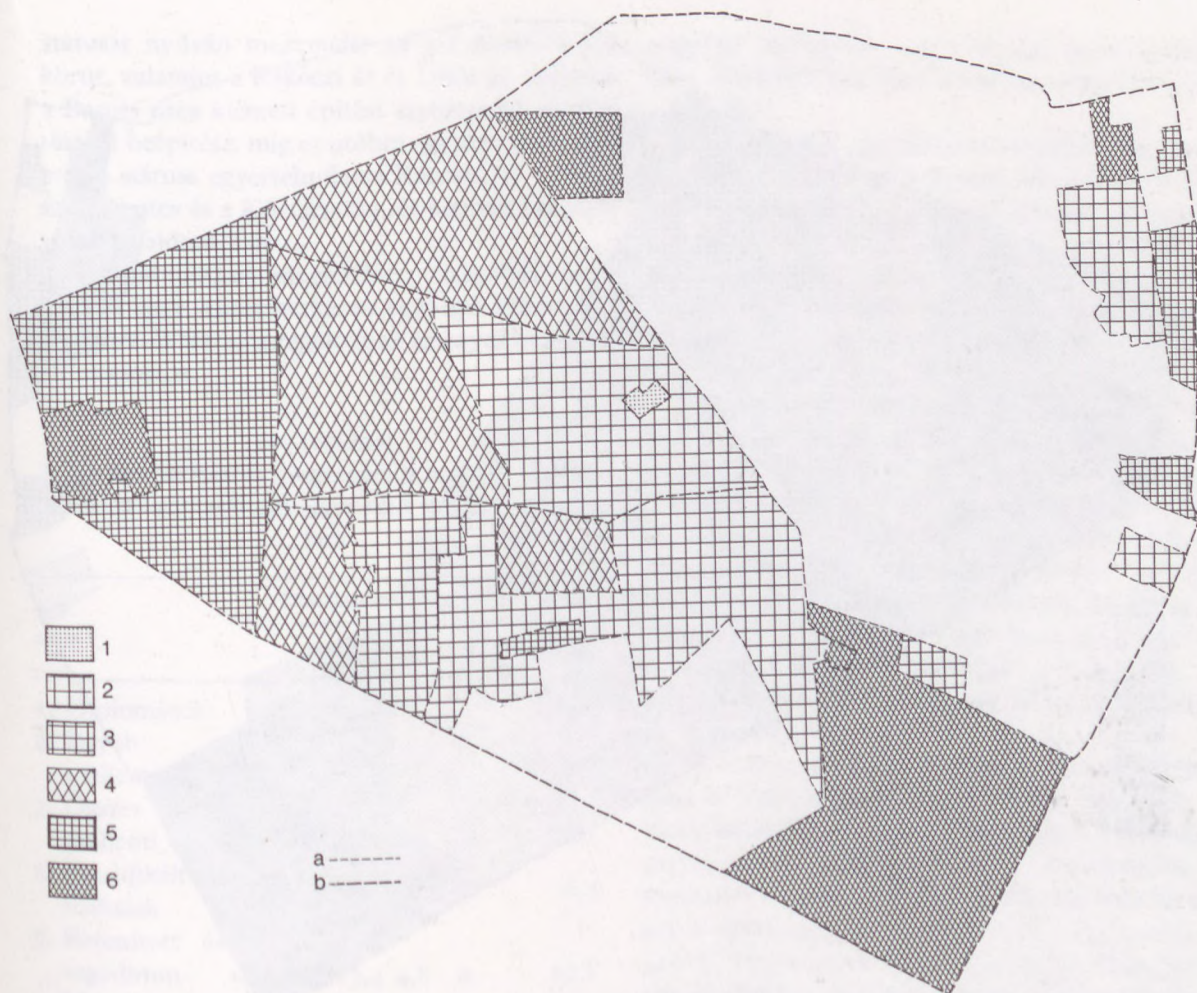
a. városszerkezeti egységek határa
b. VIII. kerület határa

36. ábra. A 60-X éves lakónépesség aránya a VIII. kerületben városszerkezeti egységenként, 1980 (%)

1. 14,6–20,6
2. 20,7–21,8
3. 24,1–26,5
4. 27,3–30,7
5. 32,1–36,2

a. városszerkezeti egységek határa
b. VIII. kerület határa

37. ábra. A szellemi aktív foglalkozású keresők aránya a VIII. kerületben városszerkezeti egységenként, 1980 (%)

1. 31,8
2. 35,5-40,7
3. 45,6-45,9
4. 48,7-50,1
5. 52,4-56,2
6. 60,8-66,0

a. városszerkezeti egységek határa
b. VIII. kerület határa

38. ábra. A diplomás aktív keresők aránya a VIII. kerületben városszerkezeti egységenként, 1980 (%)

1. 3,0- 4,6
2. 7,7-10,0
3. 12,6-15,6
4. 20,5-22,3
5. 24,6-29,9

a. városszerkezeti egységek határa
b. VIII. kerület határa

státusát nyilván megemelte az azt határoló két körút, valamint a Rákóczi út és Üllői út, továbbá a Baross utca kiemelt építési szabályozás szerint történt beépítése, míg ez utóbbi egység viszonylag magas státusa egyértelműen a Rákóczi út, a Nép-színház utca és a Köztársaság tér kiemelt beépíté-sének tulajdonítható.

A korábbiaknak megfelelően vizsgáljuk meg, hogy az egyes városszerkezeti egységek között mi-lyen mértékben szegregálódnak az egyes társadal-mi csoportok.

21. táblázat

A disszimilitási és szegregációs indexek alakulá-sa városszerkezeti egységenként a VIII. kerület-ben

Sor- szám	Disszimilitási index					Szegre- gációs index
	1	2	3	4	5	6
1. Diplomások	x					14,6
2. Egyéb szellemiek	10,2	x				4,9
3. Összes szellemi	7,1	3,1	x			11,3
4. Kvalifikált fizikaiak	16,5	7,5	10,1	x		6,3
5. Betanított és segédmun- kások	19,7	10,8	13,4	4,8	x	10,2
6. Összes fizikai	17,7	8,7	11,3	2,4	2,4	x 11,3

Később még látni fogjuk, hogy a városszerkezeti egységek közötti szegregáció ebben a kerületben lényegesen kisebb, mint a később vizsgálat alá kerülő XVIII. kerület esetében. Ez más oldalról világít rá arra, hogy a zömében körfolyosós bérházakkal beépített területeken a városszerkezeti egy-ségeken belül érvényesülő elkülönülésnek jóval

nagyobb jelentősége van, mint egy olyan kerület-ben, amelyre elsősorban a telepes jellegű beépítés a jellemző.

Végül vessünk egy pillantást a kerület legalacso-nyabb és legmagasabb státusú deciliseibe tartozó számlálókörzeteket bemutató térképre, és vessük ezt egybe a különösen kedvezőtlen társadalmi po-zíciókat jelző kisegítő iskolások, illetve a különö-sen kedvező pozíciókat jelző egyetemi és főiskolai hallgatók városszerkezeti egységenként való elosz-lását bemutató térképpel.

E finomabb területi különbségekre is érzékeny indikátorok egyrészt jól jelzik a különböző város-szerkezeti egységek közötti státuskülönbségeket, másrészt a belülről heterogén városszerkezeti egy-ségeken belül a legkedvezőtlenebb, illetve legked-vezőbb pozíciók csomósodási pontjait. De ezen indikátorok segítségével jól látható az út-hatás is. Így például a Nagykörút esetében, ahol mind a magasstátusú számlálókörzetek, mind pedig az egyetemi és főiskolai hallgatók jelentős arányban koncentrálódnak.

— Az előzőekhez hasonló módszerekkel vizsgá-lunk röviden meg egy újabb példát arra, hogy a város különböző részein, jellegzetesen különböző történelmi-társadalmi hatások következtében, mennyire különböző minták szerint szerveződhet-nek a városszerkezeti egységek. A „szervesen nö-vekvő” bér lakásos rész, és a „telepes” részek mel-lett, Budapestnek talán az egyik legjellegzetesebb, nagyléptékben is elkülönülő városszerkezeti típu-sát a korábban önálló települések képezik. Ezek természetesen egymástól is jelentős mértékben különböznek annak megfelelően, hogy viszonylag fejlett ipari településekké váltak-e, jelentős pol-gársággal mint Újpest, vagy túlnyomóan a tradici-onális agrárnépességet tömörítették, mint például Rákoscaba, stb.

Következő példánk a II. kerület korábban önál-ló része, az egykori Pesthidegkút község, körül létrejött kerület lesz. E terület városszerkezeti ele-

39. ábra. Az 1978/79-es tanévben a budapesti egyetemek és főiskolák nappali tagozatára felvettek és előfelvettek, valamint a budapesti kisegítő iskolákba járó tanulók területi elhelyezkedése a VIII. kerület városszerkezeti egységeiben

- I = egyetemi hallgató
- II = főiskolai hallgató
- III = kisegítő iskolába járó tanuló

- a. városszerkezeti egységek határa
- b. VIII. kerület határa
- c. főutak és terek

40. ábra. A VIII. kerület számlálókörzeteinek alsó és felső decilise a betanított és segéd munkás aktív keresők aránya szerint, 1980

- 1 = alsó decilis (36,1–52,7%)
2 = felső decilis (8,1–15,9%)

- a = városszerkezeti egységek határa
b = VIII. kerület határa
c = főutak és terek

41. ábra. A VIII. kerület számlálókörzeteinek alsó és felső decilise a betanított és segéd munkás aktív keresők aránya szerint 1980-ban, valamint az 1978/79-es tanévben a budapesti egyetemek és főiskolák nappali tagozatára felvettek és előfelvettek és a budapesti kisegítő iskolákba járó tanulók területi elhelyezkedése a VIII. kerület városszerkezeti egységeiben

- 1 = alsó decilis (36,1–52,7%)
2 = felső decilis (8,1–15,9%)

- I = egyetemi hallgató
II = főiskolai hallgató
III = kisegítő iskolába járó tanuló

- a = városszerkezeti egységek határa
b = VIII. kerület határa
c = főutak és terek

meinek lehatárolásakor máig jól megkülönböztethetőek a hagyományos faluközpont egyes részei, az egymást követő üdülő- és lakóterület jellegű parcellázások, és a máriaremetei rész egyházi központja köré települő környékek. Minden korábban bemutatott, Budapest egészére vonatkozó térképünk alapján látható, hogy Pesthidegkút státusa egy nagyságrenddel alacsonyabb a II. kerület többi részénél. Ugyanakkor, ha az e területen elhelyezkedő városszerkezeti egységek rétegződését bemutató térképeinket is megtekintjük jól látható, hogy ez a terület az előbb bemutatott VIII. kerülethez képest kevésbé „konzekvensen” viselkedik. A hagyományos faluközpont két, igen alacsony komfortfokozatú házakból álló része persze jól elkülönül a viszonylag újabb parcellázások jobban ellátott környékeitől. Az egyes körzetek társadalmi státusában mutatkozó eltérések azonban a korábbiaknál kevésbé szorosan követik a lakások állagának, általában a városszerkezeti egységek jellegének különbözőségeit.

Ennek fő oka minden bizonnyal éppen az, hogy ez a terület az utóbbi időben rendkívül gyors átépülésen ment és megy keresztül. A város legmagasabb státusú részeihez közeli területeken, az eddig viszonylag alacsonystátusú népesség által lakott körzetekben, magasstátusú csoportok jelennek meg és kezdenek építkezni. Így az egyes területi egységek a korábbihoz képest lényegesen heterogénebbekké válnak, és jellegük is gyorsan változik.

E belső heterogenitás illusztrálására alkalmasak az alábbi térképek. Ezeknek egyik legfőbb érdekessége, hogy e területen semmilyen szélsőséges helyzettel nem találkozunk. (Ezért az ezek illusztrálására alkalmas számlálókörzeti mélységű térképeket itt nem lenne értelme közölni.) Kisegítőbe járó gyerekek itt nincsenek, sőt még egyetemi vagy főiskolai hallgatókat is alig találunk.

Az igen alacsony szegregációs indexek is a különböző városszerkezeti egységek rendkívül erős

belső, és gyenge egymás közötti heterogenitására utalnak.

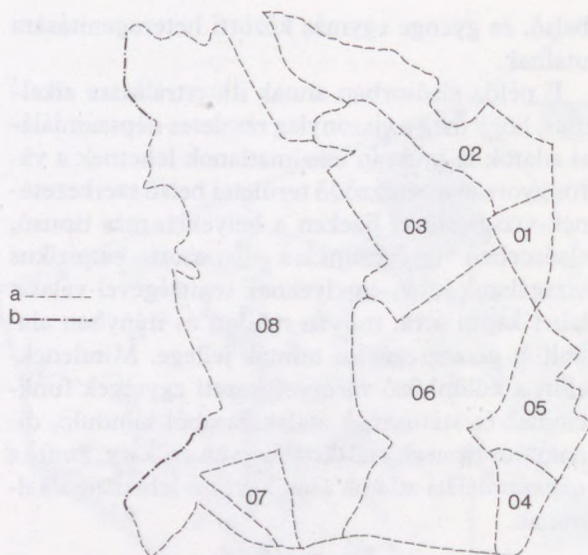
E példa elsősorban annak illusztrálására alkalmas, hogy még a viszonylag részletes népszámlálási adatok is gyakran alkalmatlanok lehetnek a város gyorsan átrétegződő területei belső szerkezetének vizsgálatára. Ezeken a helyeken más típusú, elsősorban terepmunkára alapozott empirikus vizsgálatok azok, amelyeknek segítségével választ lehet kapni arra, milyen módon és irányban alakult át a szegregációs minták jellege. Mindenekelőtt a különböző városszerkezeti egységek funkcióinak és státusának átalakulásából kiinduló, dinamikus típusok kialakítására van szükség, amire a népszámlálási adatok csak kevésbé lehetnek alkalmasak.

22. táblázat

A disszimilitási és szegregációs indexek alakulása városszerkezeti egységenként Pesthidegkúton

Sor-szám	Disszimilitási index						Szegregációs index
	1	2	3	4	5	6	
1. Diplomások	x						12,1
2. Egyéb szellemiek	6,4	x					3,2
3. Összes szellemi	4,2	2,2	x				9,0
4. Kvalifikált fizikaiak	10,7	6,1	7,1	x			4,7
5. Betanított és segéd munkások	16,1	10,2	12,2	7,7	x		10,4
6. Összes fizikai	12,6	7,1	9,0	3,2	4,5	x	9,0

— Végül, az előzőeknél valamivel részletesebben fogjuk megvizsgálni a főváros XVIII. kerületét. E terület az ökológiai modellekben — sok-sok más területtel együtt — egyetlen övezetben he-

42. ábra Pesthidegkút (II. kerület) városszerkezeti egységei, 1980.

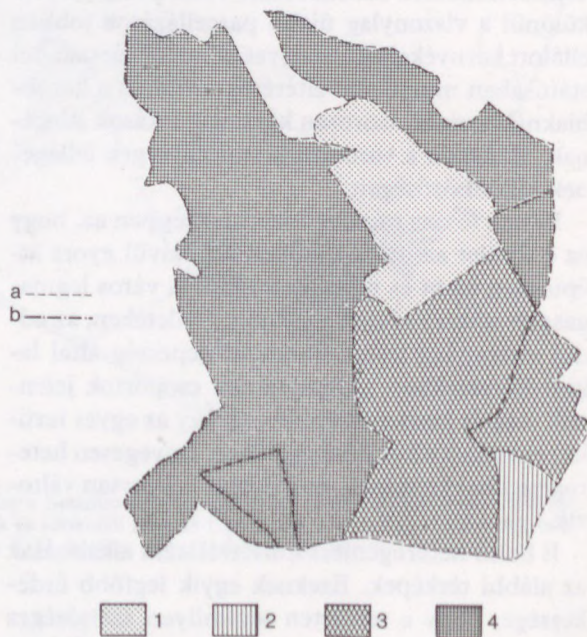
- 01 = Erzsébetliget
- 02 = Ófalu
- 03 = Hidegkúti út melletti régi házak + régi faluközpont
- 04 = Hársakalja
- 05 = Kővár
- 06 = Vegyes családi ház I.
- 07 = Adyliget egy része
- 08 = Vegyes családi ház II.

a = városszerkezeti egységek határa
b = Budapest határa

lyezkedik el. A XVIII. kerület, ami két korábban önálló településből, Pestlőrincből és Pestimréből áll, Nagy-Budapest 1950-es létrehozásával vált a főváros részévé. A kerület e két része ma is jellegzetesen különböző városszerkezeti egységeket foglal magában. Bármelyik korábban bemutatott térképpünkön látható, hogy míg az imrei rész egyértelműen a város legalacsonyabb státusú körzeteinek csoportjába tartozik, a kerület másik, lőrinci része összességében is magasabb státusú, és főleg „tarkább”, vagyis viszonylag heterogén területekből áll.

Pestimre rövid története folyamán végig „hát-

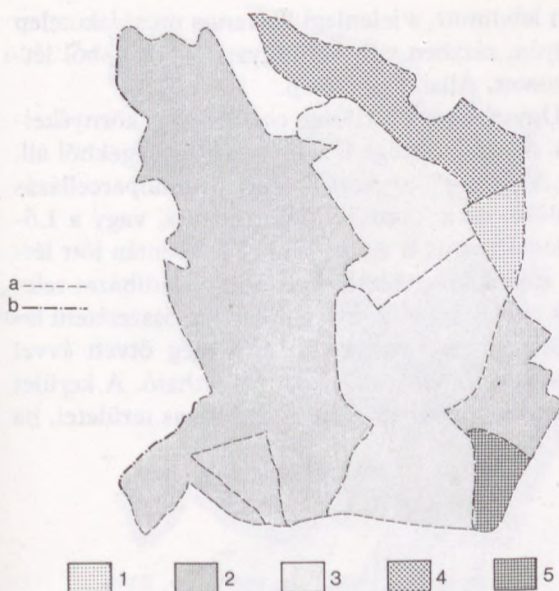
rányos helyzetű” település volt. Környező településekhez történt többszöri el- és hozzácsatolása nem nagyon kedvezett e terület dinamikus fejlődésének. A vasút két oldalán városszerkezetiileg körülhatárolható ugyan a település tradicionálisan létező, de igazán soha ki nem fejlődött magja. Ez viszonylag elmosódott határokkal megy át a kerület rész heterogén összetételű területeibe. A kerület, illetve a beépített terület határán találhatjuk az 1970-es években átépülő, legalacsonyabb státusú körzetet. Itt a legmagasabb az egész kerületben a betanított és segéd munkások aránya (42,3%), és — az új lakások viszonylag jelentős súlya ellenére

43. ábra. A földszintes házak aránya Pesthidegkút (II. kerület) városszerkezeti egységeiben, 1980 (%)

- 1. 85,2
- 2. 89,1
- 3. 95,4-95,6
- 4. 97,4-99,9

a. városszerkezeti egységek határa
b. Budapest határa

44. ábra. Az egy lakóháza jutó lakások száma Pesthidegkút (II. kerület) városszerkezeti egységeiben, 1980

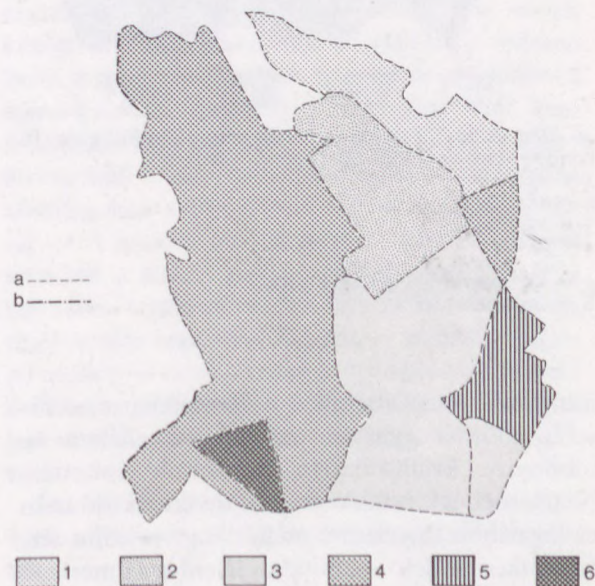
1. 1,18
2. 1,26–1,27
3. 1,31
4. 1,63
5. 1,87

a. városszerkezeti egységek határa
b. Budapest határa

— a komfortos lakások aránya is igen alacsony. Pestimrén belül a szegregációs folyamatok lényegét valószínűleg éppen a viszonylagosan konszolidált „központ” és az igen alacsony státusú „szélek” szembeállításával ragadhatjuk meg. Jóval fontosabbnak tűnik azonban az eggyel nagyobb léptékű, a Lőrinc és Imre közötti elkülönülés.

A kerület lőrinci részének talán legfontosabb jellegzetessége a csaknem tisztán „telepes” szerkezet. Városszerkezeti egységeinek meghatározását ezért a különböző típusú telepek elkülönítése, lehatárolása jelenti. Mindennél jobban megkülönböztethető egységeket alkotnak a munkástelepek

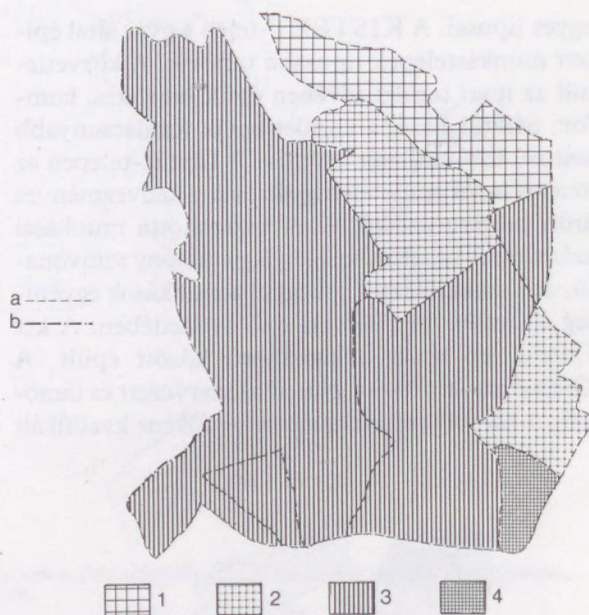
egyes típusai. A KISTEXT-telep a gyár által épített munkástelepek típusába tartozik. A közvetlenül az ipari terület tövében épült emeletes, komfort nélküli házai a kerület egyik legalacsonyabb státusú lakóterületét jelentik. A Lipták-telepen az azonos nevű épületelemgyár csak a kedvezményes áron megszerezhető telket biztosította munkásai számára. A házakat, viszonylag alacsony színvonalú, de „családi házas” jelleggel a munkások egyénileg építették fel a század első évtizedében. A két Ganz-telep a két világháború között épült. A Ganz-kertvárost — a gyár által szervezett és támogatott szövetkezeti formában — főként kvalifikált

45. ábra. A komfortos és összkomfortos lakások aránya Pesthidegkút (II. kerület) városszerkezeti egységeiben, 1980 (%)

- 1 = 46,1
- 2 = 50,8
- 3 = 58,8–60,1
- 4 = 65,7–66,8
- 5 = 74,6
- 6 = 83,2

a. városszerkezeti egységek határa
b. Budapest határa

46. ábra. A 60-X éves lakónépesség aránya Pesthidegkút (II. kerület) városszerkezeti egységeiben, 1980 (%)

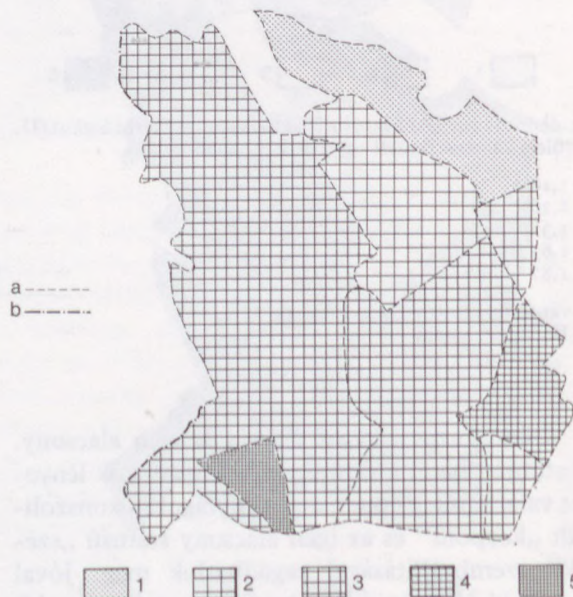
- 1 = 15,4
2 = 19,2-20,9
3 = 22,7-24,9
4 = 25,4

a = városszerkezeti egységek határa
b = Budapest határa

munkások, ezzel szemben a Ganz-telepet — kisebb, később gyorsan osztódó parcellákon — többnyire kvalifikálatlan munkások építették. Nyilván ennek tulajdonítható, de ennyi idő után ez legalábbis figyelemre méltó, hogy — mint térképeinken látható — minden jelenleg is mérhető mutató tükrében, ma is alacsonyabb státusú az utóbbi telep, mint a szomszédos kertvárosias rész. A Rendessy-telep a korábbi tulajdonosról nyerte nevét, aki telkeit annak idején igen kis részekre parcellázta, és BSZKRT alkalmazottaknak adta el. A munkástelepek hatósági (állami-városi) típusába tartozik a lőrinci ONCSA-telep, a Hengermű környékének városi házai, és az 1970-es évek vé-

gén lebontott, a jelenlegi Havanna utcai lakótelep helyén, részben volt lőszergyári barakkokból létrehozott, Állami lakótelep.

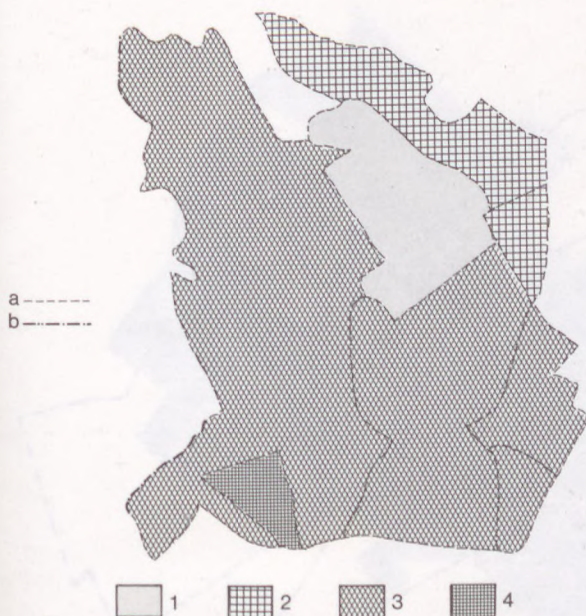
Ugyanakkor Pestlőrinc családiházak környékeinek döntő többsége is teletszerű egységekből áll. A „Villa-sor” egykori polgári nyaralóparcellázás emléke, de a Tisztviselő-parcellázás, vagy a Lőrinc-kertváros is egyszeri akciók nyomán jött létre. Ennek következtében ezek a családiházak telepek eredetileg viszonylag homogén összetételű lakossággal népesedtek be, ami még ötven évvel későbbi adataink alapján is jól látható. A kerület fentiekben nem említett családiházak területei, ha

47. ábra. A szellemi foglalkozású aktív keresők aránya Pesthidegkút (II. kerület) városszerkezeti egységeiben, 1980 (%)

- 1 = 37,1
2 = 40,8-41,6
3 = 50,4-52,2
4 = 55,0
5 = 69,1

a = városszerkezeti egységek határa
b = Budapest határa

48. ábra. A diplomás aktív keresők aránya Pesthidegkút (II. kerület) városszerkezeti egységeiben, 1980 (%)

- 1 = 8,9
- 2 = 11,7–12,0
- 3 = 16,9–18,8
- 4 = 29,2

a = városszerkezeti egységek határa
b = Budapest határa

nem is az előzőekhez hasonló, egyszeri szervezések során keletkeztek, de lényegében azonos időben, lökészerűen épültek be, ami lakóik viszonylag homogén összetételét eredményezte.

Pestlőrinc három új lakótelepének „telep” volta nem igényel külön magyarázatot, inkább az tűnik lényegesnek, hogy milyen módon különbözik egymástól e három lakótelep. A Lakatos úti lakótelep a hatvanas években épült, és háromnegyed részben szövetkezeti, negyedrészen tanácsi lakásokból áll. A KISZ lakótelep, ami valamivel később keletkezett, hasonló arányban foglal magában társasházi és szövetkezeti lakásokat. Végül a Havanna utcai lakótelep, ami a lebontott Állami telep helyén létesült, és az 1980-as népszámlálás időpont-

jában még csak részben készült el, az előbbieknél lényegesen magasabb arányokban tömörít tanácsi lakásokat, és — részben ennek tulajdoníthatóan — lakói is számottevően alacsonyabb státusúak, mint a másik két lakótelep lakói. Ennek illusztrálására érdemes megemlíteni, hogy a betanított munkások és segédmunkások aránya a Havanna utcai lakótelepen a népszámlálás időpontjában 32,6% volt, ami 6%-kal magasabb, mint a kerületi átlag, és csak alig valamivel alacsonyabb, mint az egykori „rosszlelkűnek” nevezett, Állami lakótelepen.

Mint következő térképeinken látható, a fent bemutatott városszerkezeti egységek egymástól igen jól elkülönülő területeket alkotnak a kerület egyes részein. Jól érzékelhető a lőrinci és imrei részek közötti minőségi különbség, de a két kerületrészen belül is pontosan elválnak egymástól a különböző státusú részek. Pestimrén a viszonylag fiatal, kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak által lakott, komfort nélküli lakásos területeket lehet elkülöníteni a némileg magasabb státusú, régi községi centrumtól és a köztük levő átmeneti részekről. Ezzel szemben a lőrinci részen a KISZ lakótelep és a kertvárosi területek emelkednek ki a diplomás keresők magas arányával. Ezeket — némileg meglepő módon — nem a Lakatos úti lakótelep, hanem a Villator, valamint a KISZ lakótelephez és a Lakatos úti lakótelephez csatlakozó részek követik.

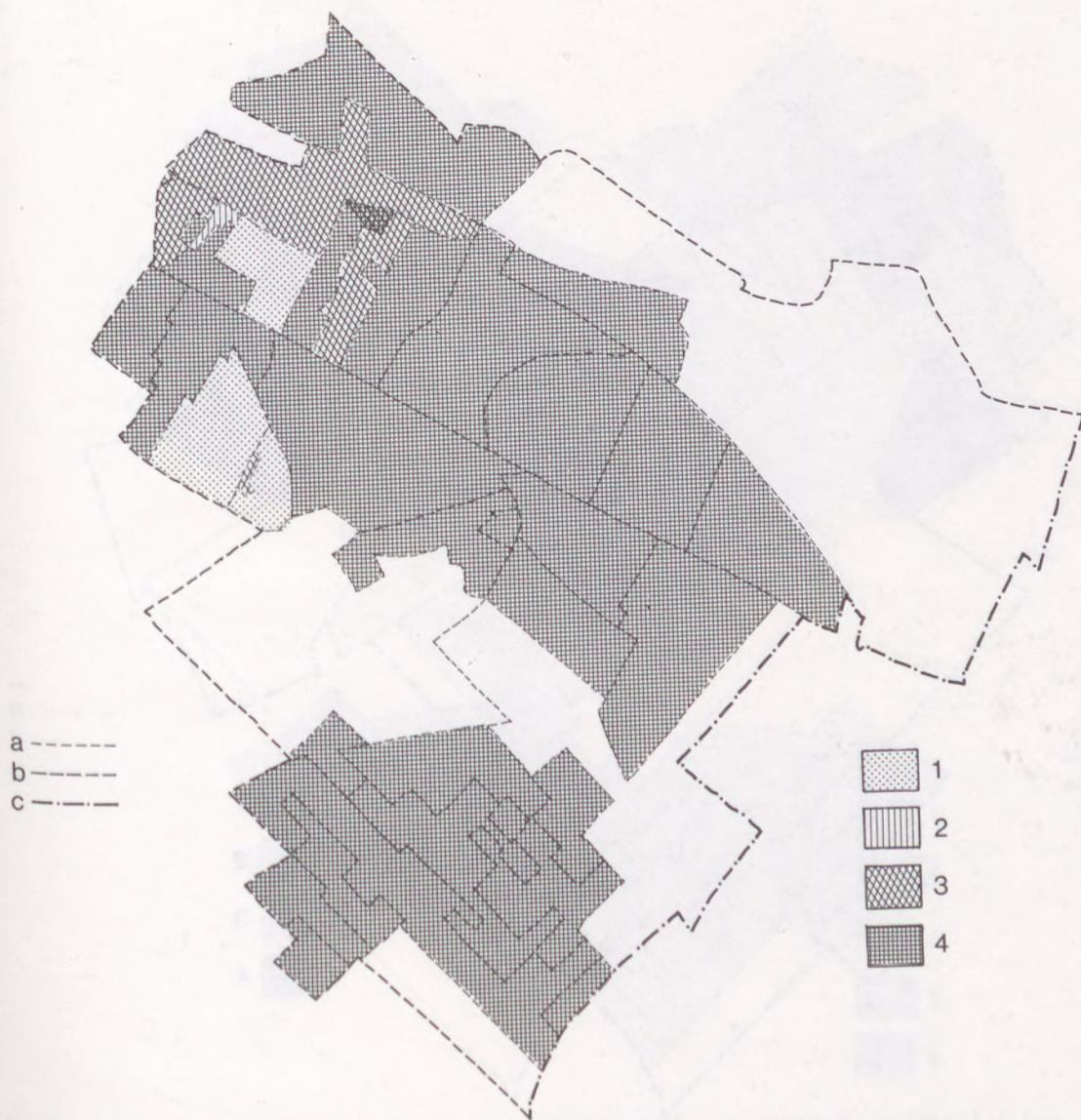
Tekintsük ezután át a városszerkezeti egységeink között érvényesülő területi elkülönülés mértékét.

Mint táblánkból látható, városszerkezeti egységeink között az egész városban érvényesülőhöz hasonló nagyságrendű, és a másik két vizsgált kerületnél jóval erősebb szegregációt tapasztalunk az egyes foglalkozási csoportok között. Ez újra csak azt támasztja alá, hogy még egy ilyen homogén, igen magas arányban fizikai foglalkozásúak, ezen belül is jelentős mértékben kvalifikálatlan fizikaiak

49. ábra. A XVIII. kerület
városszerkezeti egységei, 1980

01 = Lakatos úti lakótelep	11 = Szemere telep és Ganz telep közötti rész	21 = Lakatos úti lakótelep későbbi bővítése
02 = KISZ lakótelep	12 = Szemere telep	22 = Hengermű környéke
03 = Családi ház — barokk	13 = Forgó utca környéke	23 = Lipták telep és Marx utca környéke
04 = Havanna úti lakótelep	14 = Miklós telep	24 = Tisztviselő parcellák
05 = ONCSA telep	15 = Villa telep	25 = Pestimre újonnan beépülő területei
06 = Számozott házak	16 = Villator körül épült családi házak	26 = Pestimre belső területe
07 = Családi házas parcellázás (főleg 60-as évek)	17 = Erzsébet és Béla telep	27 = Pestimre vegyes
08 = Pestlőrinc kertváros	18 = Kistext telep	o = lakatlan terület
09 = Ganz kertváros	19 = Iparral vegyes lakóterület	a = városszerkezeti egységek határa
10 = Ganz telep	20 = Rendessy telep	b = XVIII. kerület határa
		c = Budapest határa

50. ábra. A földszintes lakóházak aránya a XVIII. kerületben városszerkezeti egységként, 1980 (%)

- 1 = 0,0–14,3
2 = 83,1
3 = 87,0–94,8
4 = 97,6–99,9

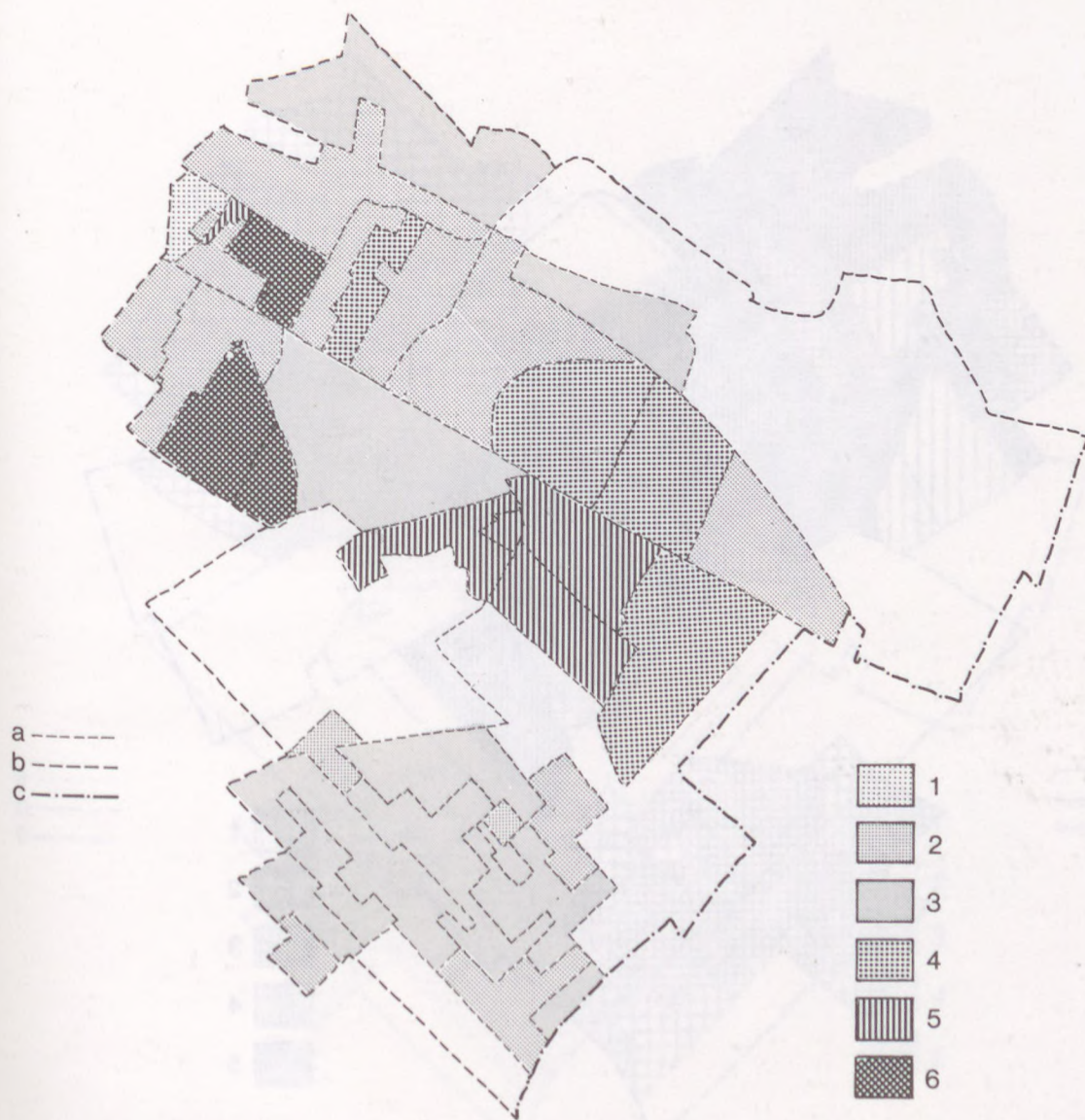
a = városszerkezeti egységek határa
b = XVIII. kerület határa
c = Budapest határa

51. ábra. Az egy lakóházra jutó lakások száma a XVIII. kerületben, városszerkezeti egységenként, 1980

- 1 = 1,13– 1,34
2 = 1,57– 2,03
3 = 2,36– 4,80
4 = 17,69–47,95

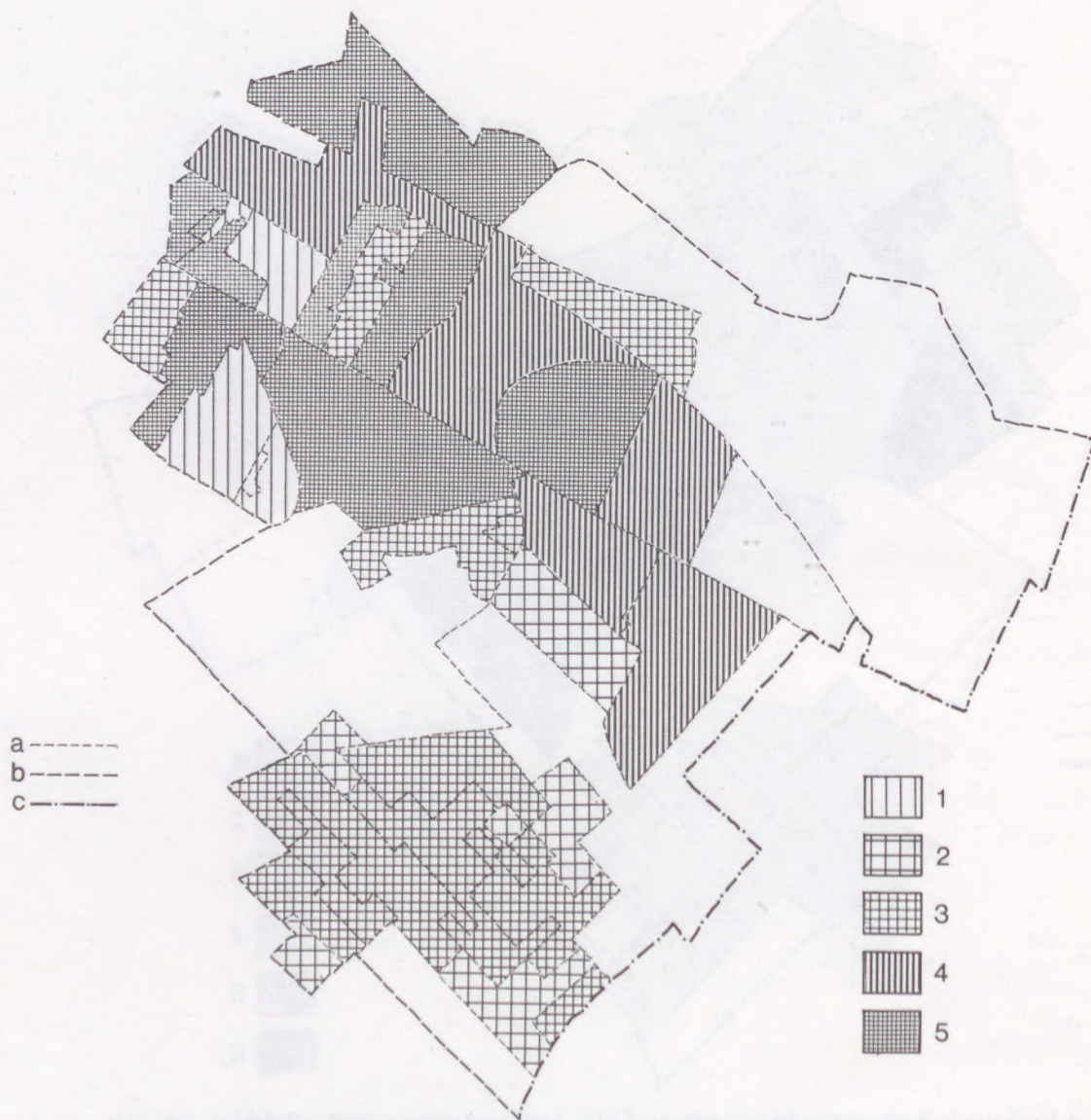
a = városszerkezeti egységek határa
b = XVIII. kerület határa
c = Budapest határa

52. ábra. A komfortos és összkomfortos lakások aránya a XVIII. kerületben városszerkezeti egységként, 1980 (%)

- 1 = 23,3
2 = 37,8-49,3
3 = 52,0-57,8
4 = 63,3-70,6
5 = 76,4-91,8
6 = 98,2-99,7

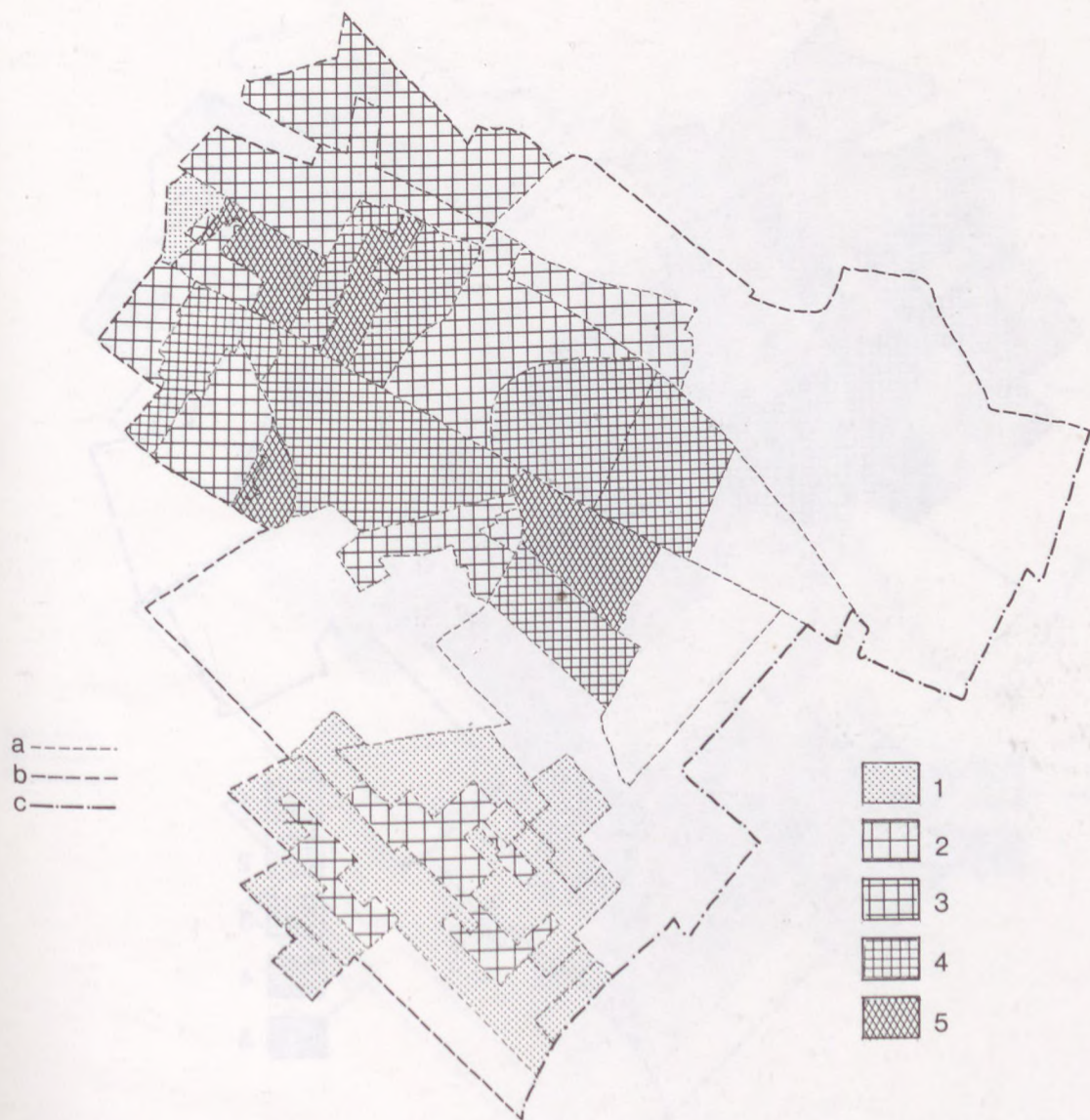
- a = városszerkezeti egységek határa
b = XVIII. kerület határa
c = Budapest határa

53. ábra. A 60-X éves lakónépesség aránya a XVIII. kerületben városszerkezeti egységenként, 1980 (%)

- 1 = 2,8– 9,9
2 = 13,6–14,1
3 = 16,9–20,9
4 = 21,3–23,7
5 = 24,0–25,7

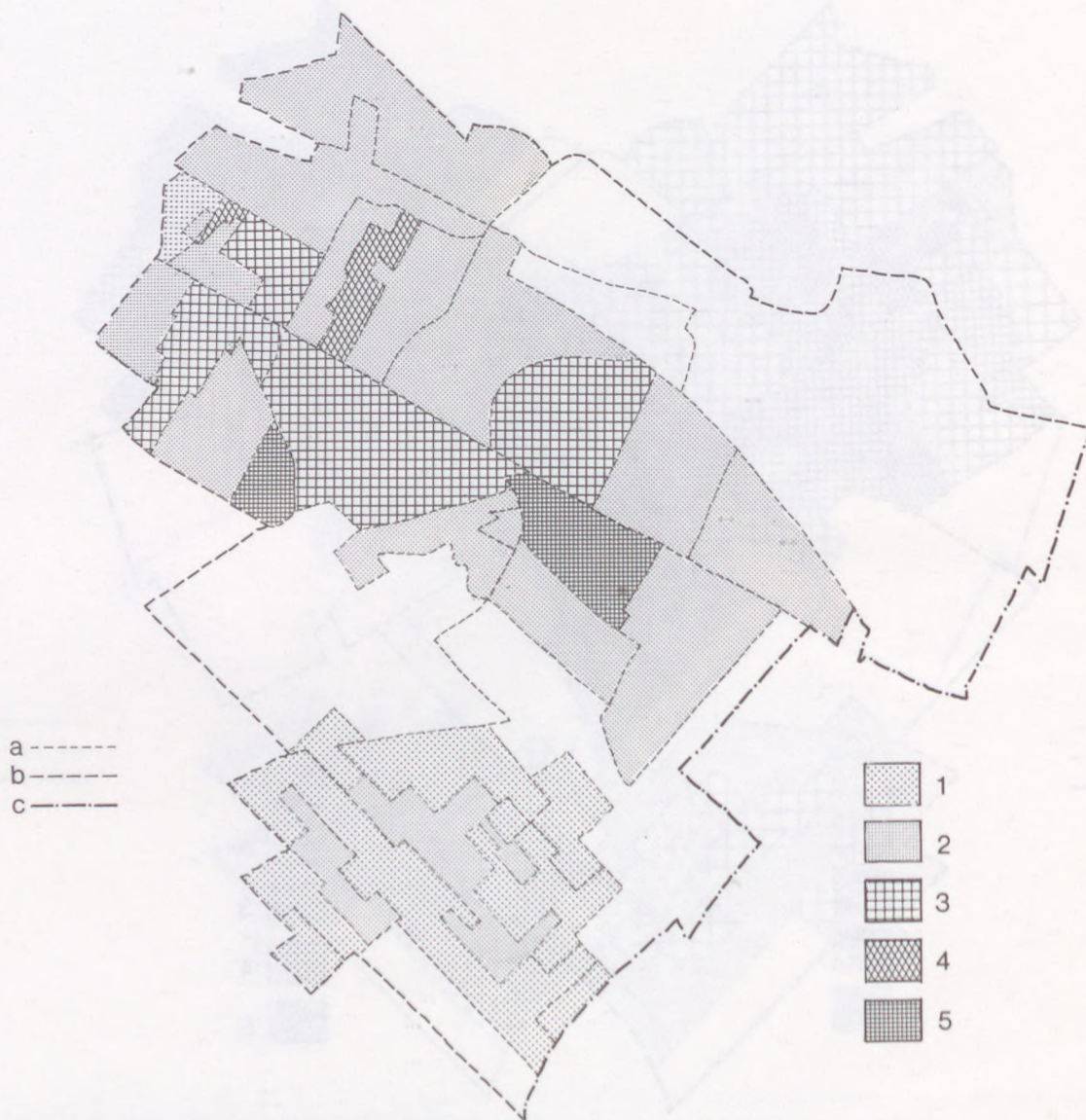
a = városszerkezeti egységek határa
b = XVIII. kerület határa
c = Budapest határa

54. ábra. A szellemi foglalkozású aktív keresők aránya a XVIII. kerületben városszerkezeti egységenként, 1980 (%)

- 1 = 17,5–24,8
 2 = 30,4–34,1
 3 = 36,6–37,7
 4 = 41,0–45,3
 5 = 50,3–64,0

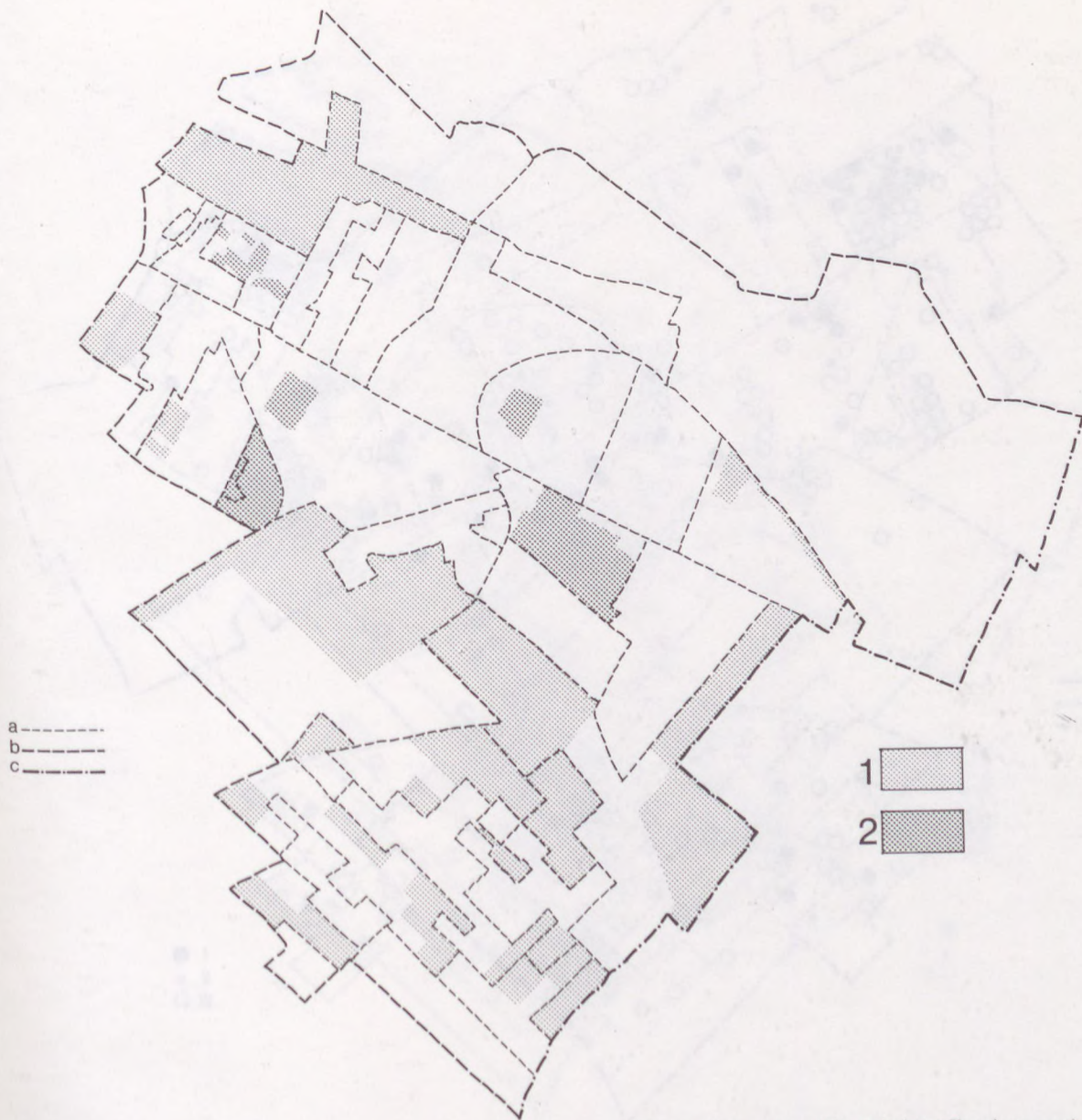
- a = városszerkezeti egységek határa
 b = XVIII. kerület határa
 c = Budapest határa

55. ábra. A diplomás aktív keresők aránya a XVIII. kerületben városszerkezeti egységenként, 1980 (%)

- 1 = 1,8– 3,0
- 2 = 4,6– 8,6
- 3 = 10,1–11,2
- 4 = 13,3–14,1
- 5 = 18,9–19,8

a = városszerkezeti egységek határa
b = XVIII. kerület határa
c = Budapest határa

56. ábra. A XVIII. kerület számlálókörzeteinek alsó és felső decilise a betanított és segédmunkás aktív keresők aránya szerint, 1980

1 = alsó decilis (38,0–55,6%)
2 = felső decilis (4,2–16,9%)

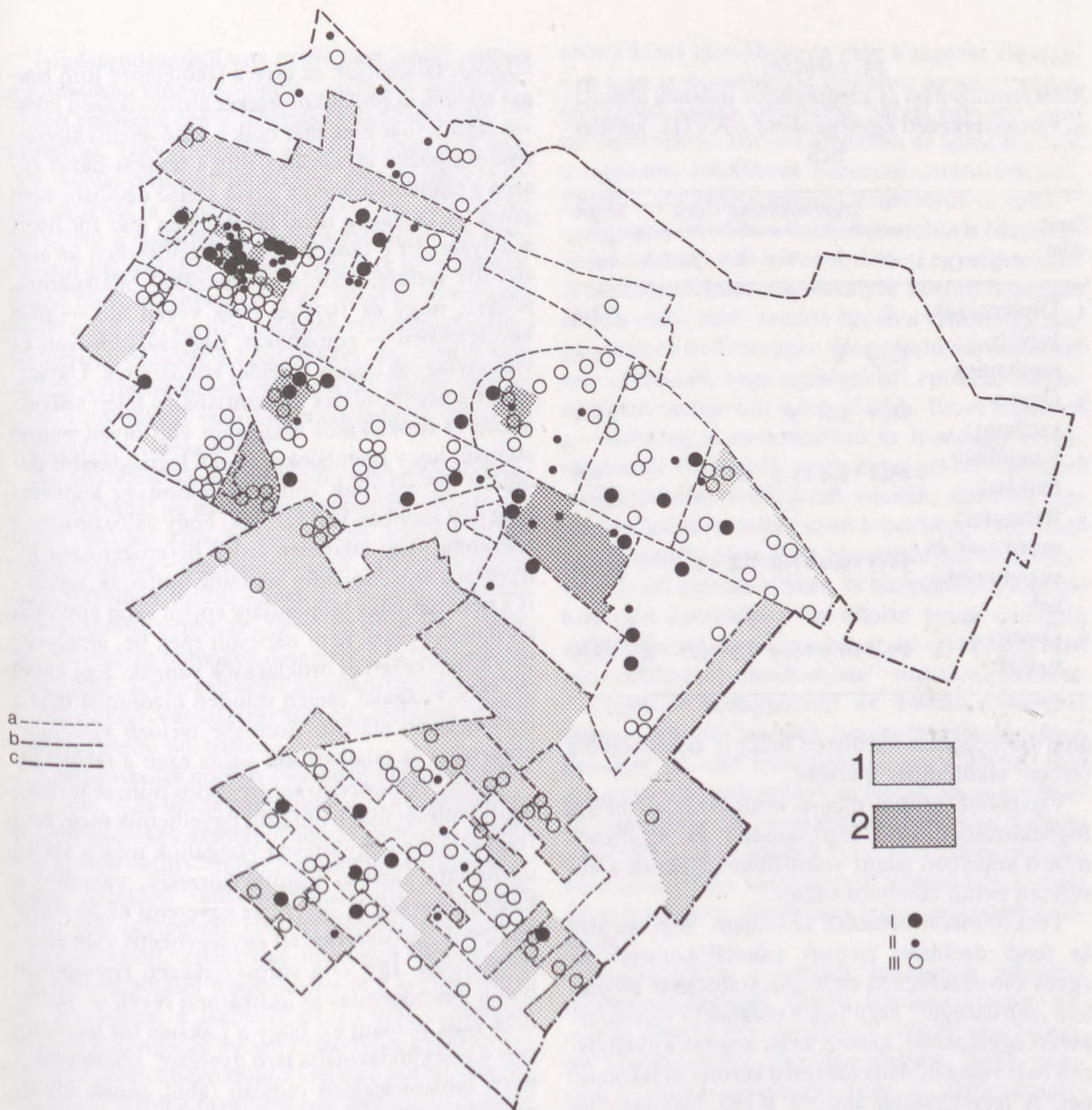
a = városszerkezeti egységek határa
b = XVIII. kerület határa
c = Budapest határa

57. ábra. Az 1978/79-es tanévben a budapesti egyetemek és főiskolák nappali tagozatára felvettek és előfelvettek, valamint a budapesti kisegítő iskolákba járó tanulók állandó lakóhelyének területi elhelyezkedése a XVIII. kerület városszerkezeti egységeiben

I = egyetemi hallgató
II = főiskolai hallgató
III = kisegítő iskolába járó tanuló

a = városszerkezeti egységek határa
b = XVIII. kerület határa
c = Budapest határa

58. ábra. A XVIII. kerület számlálókörzeteinek alsó és felső decilise a betanított és segédmunkás aktív keresők aránya szerint 1980-ban, valamint az 1978/79-es tanévben a budapesti egyetemek és főiskolák nappali tagozatára felvettek és előfelvettek és a budapesti kisegítő iskolákba járó tanulók állandó lakóhelyének területi elhelyezkedése a XVIII. kerület városszerkezeti egységeiben

1 = alsó decilis (38,0–55,8%) *
2 = felső decilis (4,2–16,9%)

I = egyetemi hallgató
II = főiskolai hallgató
III = kisegítő iskolába járó tanuló

a = városszerkezeti egységek határa
b = XVIII. kerület határa
c = Budapest határa

23. táblázat

A disszimilaritási és szegregációs indexek alakulása városszerkezeti egységenként a XVIII. kerületben

Sor-szám	Disszimilaritási index						Sze- gre- gációs index
	1	2	3	4	5	6	
1. Diplomások	x						22,4
2. Egyéb szellemiek	12,9	x					12,6
3. Összes szellemi	10,1	2,8	x				18,5
4. Kvalifikált fizikaiak	25,1	13,4	15,8	x			7,6
5. Betanított munkások és segédmunkások	31,3	19,4	21,9	7,4	x		14,9
6. Összes fizikai	27,8	16,0	18,5	3,3	4,0	x	18,5

által benépesített kerületen belül is számottevő a térbeni elkülönülés mértéke.

Vizsgáljuk ezután meg a kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak által legmagasabb és legalacsonyabb arányban lakott számlálókörzeteknek a kerületen belüli elhelyezkedését.

Térképünkön nemcsak az látható, hogy az alsó és felső decilisbe tartozó számlálókörzetek az egyes városszerkezeti egységek státusának megfelelő „sűrűséggel” kerülnek a megfelelő városszerkezeti egységekbe, hanem az is, hogyan különböznek belső összetételük szerint a kerület új lakótelepei. A legmagasabb státusú KISZ-lakótelep lényegében homogén. Itt tömörül a kerület számlálókörzeteinek legmagasabb státusú öt százaléka. A Lakatos úti lakótelepen belül — a telep északnyugati és délkeleti részén — jól láthatóan elkülönül a szövetkezeti és a tanácsi lakásos rész. Ennek meg-

felelően találhatjuk az erre a lakótelepre jutó magas státusú számlálókörzeteket a szövetkezeti lakásos részen (bár ezek már csak a felső decilis alacsonyabb részébe tartoznak), míg a tanácsi-házassal lakó részen a számlálókörzetek egyik szélső decilisbe sem esnek. A Havanna utcai lakótelepen már fordított a helyzet. Itt a tanácsi-lakásos területeken az alsó tizedbe tartozó számlálókörzetekkel találkozunk, jelezve, hogy az 1970-es évek végén ide — más kerületekben — szanáltakat, nagycsaládosokat, és viszonylag sok cigány családot költöztettek. Ugyanakkor a népszámlálás időpontjában a telep szövetkezeti és öröklakásos része sem volt olyan magas státusú, hogy számlálókörzetei a legmagasabb decilisbe tartozhattak volna. A pontosság kedvéért meg kell azonban jegyeznünk, hogy valószínűleg a Havanna utcai lakótelep belső heterogenitása lényegesen erősebb, mint adataink mutatják, ugyanis a népszámlálás időpontjáig éppen azon épületek tekintélyes része nem népesült még be, amelyekben szövetkezeti és öröklakások vannak. Egy évvel későbbi vizsgálat esetén minden bizonnyal már a legmagasabb státusú decilisbe tartozó számlálókörzeteket is találhattunk volna ezen a területen.

Végül, a különböző szegregációs minták térbeni elkülönülését újabb oldalról figyelhetjük meg, ha a fenti térképen együttesen vizsgáljuk meg a szélső decilisekbe tartozó számlálókörzetek, valamint a kisegítő iskolások, illetve az egyetemi és főiskolai hallgatók városszerkezeti egységenként való elhelyezkedését. Így — a városszerkezeti egységeken belüli heterogenitás jó indikátorai révén — láthatóvá válik például az, hogy a Lakatos úti lakótelepen a kisegítő iskolába járó gyerekek szinte csak a telep tanácsi-lakásos oldalán (ahol annak idején egyébként főleg sashalmi szanáltak jutottak lakáshoz) laktak, de az is, hogy a kerület pestimrei részén lényegesen magasabb a kisegítő iskolás gyerekek aránya, mint Lőrincen, igazolva a nagyobb léptékű, kerületrészek közötti szegregációs típus érvényességét is.

Iskolarendszerekből vett példáinkat eddig csupán a különösen előnyös, illetve hátrányos városzerkezeti egységek egyik lehetséges indikátorának tekintettük. Úgy gondoljuk azonban, hogy az általános iskolai rendszer működése igen jó példája lehet azoknak a mechanizmusoknak is, amelyeken keresztül a társadalom térbeni szerveződése hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez és felerősítéséhez. Egy korábbi munkánkban⁹⁵ a XVIII. kerület példáján részletesen is foglalkoztunk ezekkel a kérdésekkel. Itt csak a kérdéskör városzerkezeti egységekkel, illetve szegregációs mintákkal való összefüggéseinek rövid ismertetésére törekszünk.

Az általános iskolai rendszer belső rétegződésének leírásánál az azonos korcsoportba tartozó tanulók iskolák közötti és egy-egy iskolán belüli szelekciónak mechanizmusait különböztettük meg. Mindkét típusú szelekció nyomai világosan felfedezhetők voltak az „egyetlen övezetbe” tartozó, viszonylag homogén összetételű kerület vonatkozásában, sőt a szelekciós mechanizmusok éppen a különböző városzerkezeti egységekkel voltak összefüggésbe hozhatók.

Ami az iskolák közötti szelekciót illeti, az iskolakörzetek — az iskola nagyságából és a beiskolázásra váró gyerekek számából adódó technikai jellegű korlátokon belül — meglehetősen jó „városszociológusi érzékkel” közelítették az általunk városzerkezeti egységként leírt területeket. Az ily módon kialakított, viszonylag homogén iskolakörzetek homogenitását tovább növelte a körzetátlépések rendszere; a lakóhely és a szülő státusának feltűnő különbsége esetén viszonylag gyakran került sor „státushelyreállító” jellegű körzetátlépésre. Ehhez járult a tagozatos osztályokkal is rendelkező iskolák rendszere. Ezek legtöbbször viszonylag magas státusú városzerkezeti egységben, vagy

ahhoz közel létesültek, és még a tagozat elitségének foka is összefüggést mutatott az adott városzerkezeti egység státusával. Mivel egy-egy tagozat beiskolázási körzete általában az egész kerület, a tagozatos iskoláknak nemcsak „státusfokozó”, hanem „státushelyreállító” funkciójuk is volt.

Az egyes iskolákon belüli hierarchia is összefüggésbe hozható volt városzerkezeti egységeinkkel. A tanulók párhuzamos osztályok közötti homogén stream-ekbe való sorolása éppen a viszonylag magas státusú, de heterogén összetételű városzerkezeti egységből, vagy egységekből építkező iskolakörzetek esetén volt a legerősebb. Ezzel szemben a viszonylag alacsonystátusú és homogén városzerkezeti egységből, vagy egységekből építkező iskolakörzettel rendelkező iskolák, amelyek így alapvetően kiszorultak azon lehetőségekből, amelyek versenyképességüket biztosíthatták, ezt a helyzetet belső szerkezetükben is leképezték. Versenyben való lemaradásuk az iskolán belüli szelekció csökkenésének irányába is hatott; itt egyszerűen nem volt szükség a „hatékonyság” miatti szelekcióra.

Végül, a kétségtelenül az iskolai hierarchia legalját jelentő kisegítő iskola tanulói esetében nemcsak az volt elmondható, hogy az ide járó gyerekek nagyobb arányban laktak alacsonystátusú városzerkezeti egységekben, hanem az is, hogy a gyerekek lakóhelyének koncentrációja minden városszociológiai indikátornál jobban jelezte ezen egységek helyét, illetve ezek legleromlottabb területeit.

Összefoglalva a családi hátrányok iskolaivá transzformálásának, illetve iskolarendszereken keresztül történő felerősítésének térbeni aspektusairól elmondottakat megállapíthatjuk, hogy nemcsak az nem bizonyítható, hogy az iskolai szegregáció kizárólag övezetes léptékben fejtené ki hatását, de az iskolarendszer ezirányú működésének megértése véleményünk szerint el sem képzelhető városzerkezeti egységeink, vagy valamilyen hasonló elven képzett területi egységek nélkül.

⁹⁵ LADÁNYI J.—CSANÁDI G.: Szelekció az általános iskolában. Magvető Kiadó, Budapest 1983.

IV. Összegezés

A munkánk alapjául szolgáló kutatás elsősorban a különböző társadalmi csoportok városzerkezeti elhelyezkedésének, illetve a városszerkezeti elhelyezkedés időbeni átalakulásának a megragadására irányult. A kutatás során az 1860–1980-as időszakokról témánkkal kapcsolatban rendelkezésre álló statisztikai adatok, térképek és várostervezési dokumentumok másodlagos elemzését is elvégeztük. Munkánk azonban mindenekelőtt az 1970-es és 1980-as népszámlálások különböző területi bontásban rendelkezésünkre álló adatainak feldolgozásán alapul. Az elemzésekhez elsősorban a mintegy 90 alkerület, 490 városrendezési körzet, és 7500 számlálókörzet adatait használtuk fel.

Azt próbáltuk megvizsgálni, hogy a városszociológia által kidolgozott klasszikus modellek milyen mértékben alkalmazhatók a városok társadalmi szerkezetének leírására. Mivel azt tapasztaltuk, hogy ezek úgy elméletileg, mint empirikusan csak igen nagy fenntartásokkal használhatók, megkíséreltünk a városon belül zajló társadalmi folyamatok néhány elemének feltárására olyan fogalmakat és empirikus módszereket kidolgozni, amelyek közelebb vihetnek e folyamatok reális megragadásához.

Budapest történetének utóbbi mintegy száz évét például véve igyekeztünk bemutatni, hogy a klasszikus ökológiai iskola azon előfeltevései, amelyek szerint a város térbeni-társadalmi szerkezete elsősorban a telekárak változásának spontán folyamata által szabályozottan alakul, nem csupán jelenlegi viszonyaink között nem érvényes feltételezés, hanem a korábbi időszakokra vonatkozóan is számolnunk kell a várostervezés tudatos beavatkozásának

hatásaival. Maga a várostervezés természetesen sohasem légüres térben létezett, nem rendelkezett valamiféle abszolút hatalommal. A tervezés mint tudatos beavatkozás mindig azt jelenti, hogy e tevékenységen keresztül társadalmi csoportok érdekeinek konfliktusai jelennek meg — adott esetben a város térbeni szerkezetének alakulásában. A várostervezés azonban nemcsak különböző érdekeket képez le, hanem jelentős mértékben önálló értékekkel és érdekekkel is rendelkezik. A tervezői beavatkozások néhány elemének társadalmi hatásait bemutatva éppen az a cél vezetett bennünket, hogy ezt a folyamatot szemléltessük. A látszólag pusztán a fizikai környezet szervezésének technikai oldalaival foglalkozó várostervezésről kiderült, hogy — gyakran igen nyílt és közvetlen módon — az egyes társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedésének egyik igen döntő meghatározója.

A történeti elemzés során az is világossá vált, hogy a klasszikus ökológiai modellek éppen a várostervezés által használt, normatív tervezési és szabályozási modellek átvételén alapulnak — oly módon azonban, hogy a tudományos leírás céljaira készült modellek gyakran kevésbé alkalmasak a városszerkezet bemutatására, mint a tervezési és szabályozási céllal készült eredeti dokumentumok. Arra a következtetésre jutottunk, hogy — amennyire egyáltalán érvényesek az övezetes szerkezetre vonatkozó hipotézisek — Budapesten nem a klasszikus értelemben vett „természetes” övezetekről beszélhetünk, hanem jelentős mértékben a várostervezés produktumairól.

A történeti elemzés ugyanakkor arra is rámuta-

tott, hogy a várostervezői beavatkozások egy sor olyan következménnyel is jártak, amelyeknek hatására az övezetmodell, vagy bármilyen nagyléptékű modell, elvileg is csak igen korlátozottan lehet alkalmas a város térbeni-társadalmi szerkezetének leírására. A fenti megfontolásokat empirikusan is megpróbáltuk ellenőrizni. Az utóbbi két budapesti népszámlálás részletes területi bontásban rendelkezésre álló adatainak segítségével tesztelhetők voltak a különböző városmodellek. A hagyományos városmodellek elméleti kiindulópontjainak általában az volt a módszertani következménye, hogy modelljeik felépítésénél megelégedtek viszonylag kis számú, területileg összefüggő alapelemből való építkezéssel. Ennek szükségszerű következménye, hogy ezen alapegységek a modell által nem magyarázott módon és mértékben heterogén összetételűek. Mivel természetesen minden modellépítés maga is abba az irányba hat, hogy — bizonyos különbségeket lényegtelennek tekintve — csoportosítsa a kiindulási elemeket, érthető, ha az így kialakított modellek egyes elemei már olyan mértékű belső heterogenitást mutatnak, ami értelmezésüket igen kétségesse teszi.

Empirikus vizsgálódásainknak természetesen nem az volt a fő célja, hogy a korábban kidolgozott modellek kritikáját adják. A részletes területi bontású adatok előnyeit arra használtuk fel, hogy megvizsgáljuk, milyen jellegű összefüggések leírására alkalmasak a különböző aggregáltsági szinten kezelt adatok. Ennek során látható volt, hogy városrendezési körzeti léptékű alapegységekből már csak igen lényeges összefüggések elfedése árán építhető fel olyan kevés számú, nagy, összefüggő egységekből álló konstrukció, mint amilyenek a hagyományos ökológiai modellek. Ugyanakkor ez a lépték általában jól alkalmazható volt a város azon részein, amelyek a klasszikus várostervezés szakaszában jöttek létre, és főképpen azokban a dimenziókban, amelyeket a várostervezés és -szabályozás jobban kontrollált.

Az egyre finomabb területi felbontás felé haladva nem csupán az a technikai trivialis jelent előnyöket, hogy a kisebb területek szükségképpen kevésbé heterogének, mint a belőlük aggregálható nagyobbak. Ami ennél sokkal lényegesebb az az, hogy a társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének elvileg is különböző jellegzetes típusai vannak. Ezek más-más léptékben érvényesülnek, s így különböző léptékű adatok is alkalmasak az egyes típusok leírására. Térképeink és szegregációs számításaink alapján végzett elemzéseink egyik fő tanulsága éppen annak kimutathatósága volt, hogy az egyes társadalmi csoportok térbeni elkülönülésére különböző minták jellemzőek. A magas státusú csoportok térbeni elkülönülésére általában az a jellemző, hogy az általuk lakott részek nagy kiterjedésű, erősen homogén összetételű környékeket alkotnak. Más szóval azt mondhatjuk, hogy a magas státusúak nagy léptékben szegregálódnak. Ennek viszont az a következménye, hogy a magas státusú környékek térbeni elhelyezkedésének megragadására a viszonylag durva modellek is többé-kevésbé alkalmasak lehetnek. Másképpen áll a helyzet azokkal a társadalmi csoportokkal, amelyek a hierarchia alacsonyabb fokozatain helyezkednek el. Mint különféle módszerekkel bemutattuk, az alacsonyabb státusúak kisebb léptékben szegregálódnak. Más szóval, nem találhatunk a magas státusú csoportokéhoz hasonlóan nagy kiterjedésű, alacsony státusú homogén területeket. Ez nem azt jelenti, hogy az alacsony státusúak helyzete a vizsgált szempontból valamilyen értelemben „jó” lenne. Arról van szó, hogy a hierarchia két végpontján tapasztalt szegregációs minták különböznek gyökeresen egymástól.

A fentiekből következik, hogy az eredeti probléma — a város térbeni-társadalmi szerkezetének leírása — úgy is megfogalmazható, mint a különböző szegregációs típusok területi elhelyezkedésének vizsgálata. Itt tehát arról van szó, hogy egymástól minőségileg különböző elveken létrejött,

eltérő társadalmi jelentésű és jelentősen különböző társadalmi hatású területi elkülönültségi típusokkal állunk szemben. Ekkor viszont már nem egyszerűen a részletesebb vagy kevésbé részletes bontású statisztikai adatok problémájaként fogalmazódik meg a kérdés, hanem különböző dimenziókban érvényesülő társadalmi konfliktusok térbeni megjelenéseként.

Kiinduló problémánkhoz visszatérve most már megállapíthatjuk, hogy az eredetileg a klasszikus ökológia által kidolgozott nagyléptékű városmodellek elsősorban arra lehetnek alkalmasak, hogy segítségükkel viszonylag egyszerűen bizonyítani lehessen a nagyvárosokon belüli térbeni differenciálódás alapvető társadalmi meghatározottságait, hogy felhasználásukkal térbeni és társadalmi egyenlőtlenségek összekapcsolódására lehessen rámutatni. Mivel mindez mára már a közép-kelet-európai nagyvárosok esetében is bizonyítottnak tekinthető, úgy gondoljuk, hogy munkánknak a régi hipotézisek tesztelésére való korlátozásának — ami nagyon gyakran a régi hipotéziseknek a társadalmi tényekre való mindenáron történő ráerőltetésével jár együtt — nincs különösebb értelme. Ezért egy általánosabb városszociológiai elmélet kidolgozására van szükség.

Fejtegetéseink végére érve újra le kell szögeznünk, hogy minden ez irányú vizsgálódásunk tapasztalata szerint, Budapest térbeni-társadalmi szerkezete nem írható le egyik klasszikus ökológiai modellel, illetve ezek semmilyen kombinációjával sem. Budapesten, mint láttuk, a tagadhatatlanul érvényesülő övezet- és szektorhatáson kívül, nyilvánvalóan kimutathatók a többmagvú városmodellel megragadható elrendeződés nyomai is, továbbá még egy sor egyéb hatás is érvényesül (a főútvonalak mentén elhelyezkedő területek építési szabályozása gyakran különbözik a környező utcá-

kétől is; egyes munkáskolóniák, tisztviselőtelepek, stb. mintegy szigetszerűen ékelődnek bele környezetükbe; vasútvonalak, ipartelepek stb. mentén viszonylag nagy esély van szegénytelepek kialakulására; Budapest egyik leguralkodóbb háztípusa eleve úgy épült, hogy az udvari fronton kis, komfort nélküli, az utcai fronton nagyobb, komfortos lakások helyezkednek el, stb). Nem azt állítjuk tehát, hogy bizonyos társadalmi csoportok nagyléptékű elkülönülése egyáltalán nem fordul elő. Azt sem gondoljuk, hogy például a városközponttól való távolság semmilyen városszerkezeti konzekvenciával nem bír. (Budapest esetében ennek egyébként valószínűleg még nagyobb jelentősége is van, mint a nagyvárosok többségében.) Úgy véljük azonban, hogy a nagyléptékű elkülönülés, illetve az övezet-elv univerzális koncepciói relativizálásra szorulnak, esetükben nem a városszerkezeti elrendeződés egyetlen, hanem csak egyik lehetséges esetével van dolgunk.

Meggyőződésünk tehát, hogy a nagyvárosok társadalmi szerkezete szabályos geometriai formákkal nem írható le, hanem csak különböző városszerkezeti típusok által meghatározott szegregációs minták kombinációjaként fogható fel. Egy-egy város belső szerkezetének sajátosságai pedig ezen városszerkezeti típusok kombinációjának sajátosságaiban, illetve sajátos szegregációs mintákat generáló speciális városszerkezeti elemek meglétében ragadhatók meg.

Ha különösebb „ökológiai előítéletektől” mentesen vizsgáljuk a várost rájövünk, hogy az szociológiai értelemben nem egyéb, mint különböző — más módszerekkel csak igen nehézkesen és bizonytalanul tanulmányozható — korszakok társadalomtörténetének, illetve a jelenkor bonyolult társadalmi viszonyrendszerének „kövülete”. Érdeemes hát ökológiai előítéleteinktől megszabadulnunk!

Irodalomjegyzék

- ABBOTT, E.: The Tenments of Chicago 1908–1935. Chicago 1936.
- ABERCROMBIE, P.: Greater London Plan. London 1944.
- ALLOTT, W. F.: Moscow in 1897 as a Preindustrial City: Test of the Inverse Burgess Zonal Hypothesis. *American Sociological Review*, 1974. 39. 542–550. old.
- ALONSO, E.: A Theory of the Urban Land Market. *Papers of the Regional Science Association*, 1960. 6. 149–157. old.
- AMBRUS, P.: Kereskedők és kisiparosok egy fővárosi kerületben. In: Pelle János (szerk.) *Magyar Mozaik* 86. K. J. K. Budapest 1987.
- AMBRUS, P.: Dzsumbuj: Egy telep élete. Magvető Kiadó, Budapest 1988.
- ANDAI, P.: A mérnöki alkotás története. Műszaki Kiadó, Budapest 1955.
- ANDERSON, M.: The Federal Bulldozer. McGraw-Hill, New York 1964.
- ANDERSON, M.: The Hobo: The Sociology of the Homeless Man. University of Chicago Press, Chicago 1923.
- ANDOR, M. (szerk.): Újpest (tanulmánykötet). Művelődéskutató Intézet, Budapest 1982.
- ANDORKA, R.: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat Kiadó, Budapest 1982.
- BÁLINT, S.: Szeged városa. Képzőművészeti Alap Kiadó, Budapest 1959.
- BANIK-SCHWEITZER, R.: Zur sozialräumlichen Gliederung Wiens, 1869–1934. Institut für Stadtforschung. Band 63. Wien 1982.
- BARRETT, J. R.: Unity and Fragmentation: Class, Race and Ethnicity on Chicago's South Side, 1900–1922. *Journal of Social History*, 1984. 18. 1. 37–55. old.
- BAUER, T.: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. K. J. K., Budapest 1981.
- BELLEVILLE, G.: Morphologie de la population active à Paris. Etude des catégories socioprofessionnelles par arrondissements et quartiers, Paris 1962.
- BELL, C.–NEVALY, H.: Community Studies. Praeger Publishers, New York 1972.
- BELLUSCH, J.–HAUSKNECHT, M. (szerk.): Urban Renewal: People, Politics and Planning. Garden City, Doubleday, New York 1967.
- BENCZE, I.: A budapesti gyáripár területi elhelyezkedése. *Földrajzi Közlemények*, 1963. 11. 101–129. old.
- BENE, L.: Számítások a budapesti lakásszükséglet mértékéről. *Városi Szemle*, 1944. 1. 1–15. old.
- BEREND, T. I.–RÁNKI, GY.: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
- BERKOVITS, GY.: Világváros határában. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1976.
- BERNÁT, T.–BORA, GY.–FODOR, L.: Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve 1872–1972. K. J. K.–Kossuth Kiadó, Budapest 1972.
- BERNÁT, T.–BORA, GY.–FODOR, L.: Világvárosok, nagyvárosok. Gondolat Kiadó, Budapest 1973.
- BERRY, B. J. L.–SIMMONS, J. W.–TENNANT, R. J.: Urban Population Densities: Structure and Change. *Geographical Review*, 1963. 53. 389–405. old.
- BERRY, J. L.–KASARDA, J. O.: Contemporary Urban Ecology. Macmillan, New York 1977.
- BEYNON, R. D.: Budapest: An Ecological Study. *Geographical Review*, 1943. 256–275. old.
- BOBECK, H.: Erwerbstätigenstruktur und Dienstquote als Mittel zur quantitativen Erfassung regionaler Unterschiede der sozial-wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung. In: *Münchner Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie*, Band 4, MSSW, Kallmünz, Regensburg 1968. 119–131 old.
- BOGUE, B.: Needed Urban and Metropolitan Research. Schripps Foundation Oxford, Ohio 1953.
- BORSOS, B.–SÓDOR, A.–ZÁDOR, M.: Budapest építészettörténete, városképei és műemlékei. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1959.
- BRENNER, J.–PREISICH, G.–SÓS, A.: Budapest városépítészeti kérdései. Az 1953 évben tartott ankét anyaga. Budapest 1954.
- Budapest Enciklopédia. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.
- Budapest és környéke általános városrendezési terve, 1970. Budapesti Városépítési Tervező Vállalat.

Budapest és környéke általános városrendezési terve, városépítési koncepciójavaslata, 1980. Budapesti Városépítési Tervező Vállalat.

Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei.

Szerkeszti: Dr. Illyefalvi I. Lajos. 5. kötet

Az 1870. és 1871. évi pesti építkezések.

Írta: Kőrösi József

Pest 1872.

20. kötet

Az 1875–1884. évi budapesti építkezések.

Írta: Kőrösi József

Budapest 1886.

25. kötet

Budapest főváros az 1891. évben.

Írta: Kőrösi József–Dr. Thirring Gusztáv

Budapest 1894.

28. kötet

Az 1885–1895. évi budapesti építkezések.

Írta: Dr. Kőrösi József

Budapest 1898.

33. kötet

Budapest főváros az 1901. évben.

Írta: Dr. Kőrösi József–Dr. Thirring Gusztáv

Budapest 1904.

53. kötet

Budapest félévszázados fejlődése 1873–1923.

Írta: Dr. Thirring Gusztáv

Budapest 1925.

54. kötet

A lakbérviszonyok alakulása Budapesten.

Írta: Dr. Szádeczky Kardoss Tibor

Budapest 1933.

57. kötet

Budapest Székesfőváros Népességének Fejlődése

1900-tól 1920-ig.

Írta: Dr. Laki Dezső

Budapest 1929.

A Székesfőváros múltja és jelene számokban.

Székesfőváros Házinyomdája, Budapest 1934.

70. kötet

Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben.

I–II. kötet

Írta: Dr. Thirring Gusztáv

Budapest 1935.

75. kötet

A hatósági nyílt szegénygondozás Budapesten.

Írta: Dr. Schuler Dezső

Budapest 1935.

76. kötet

A hajléktalanság kérdése a Székesfővárosban.

Írta: Dr. Schuler Dezső

Budapest 1935.

78. kötet

Nagy-Budapest népessége.

Írta: Dr. Thirring Lajos

Budapest 1935.

Budapest épület- és lakásvizonyai az 1935. évben.

I–II. kötet

Budapest 1940.

Buda-Pest főváros általános beosztásai és rendezési tervének készítésére hirdetett verseny-pályázat részletes programja (a pályaművek litografált magyarázószövegeivel egybekötve).

Fővárosi Közmunkák Tanács, Budapest 1871.

Budapest története, 3/1. A török kiűzetésétől a Márciusi forradalomig.

Írták: Nagy Lajos–Bónis György. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.

Budapest története, 4. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.

Írták: Spira György–Vörös Károly. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978.

Budapest története, 5. A forradalmak korától a felszabadulásig.

Írták: Gerelyes Ede–Horváth Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

BURGESS, E. W.: Urban Areas. In: SMITH, T. V.–WHITE, L. D. (szerk.): Chicago: An Experiment in Social Science Research. The University of Chicago Press, Chicago 1929.

BURGESS, E. W.–BOGUE, D. J. (szerk.): Urban Sociology. University of Chicago Press, Chicago 1964.

BURNHAM, D. H.–BENNETT, E. H.: Plan of Chicago. The Commercial Club, Chicago 1909.

CALLOW, A. B. JR. (szerk.): American Urban History. Oxford University Press, New York 1969.

CASTELLS, M.: Urban Sociology and Urban Politics: From a Critique to New Trends of Research. Comparative Urban Research 1975, 3. 7–13. old.

- CASTELLS, M.: The Urban Question. M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts 1977.
- CASTELLS, M.: The Economic Crisis and American Society. Princeton University Press 1980.
- Chicago Land Use Atlas, 1970. City of Chicago, Department of Development and Planning, Chicago 1974.
- Chicago Zoning Ordinance Passed by the City Council of the City of Chicago. April 5, 1923.
- Chicago Zoning Ordinance Passed by the City Council of the City of Chicago. May 29, 1957.
- CHOLNOKY J.: Budapest földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények, 1915. 193-225. old.
- COATER, K.-SILBURN, R.: Poverty: The Forgotten Englishmen. Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex 1970.
- COMPTON, P. A.: Planning and Spatial Change in Budapest. In: FRENCH, R. A.-HAMILTON, F. E. (szerk.): The Socialist City, I. Wiley, New York 1979. 461-491. old.
- CORTESE, CH.-FALK, F.-COHEN, J.: Further Considerations on the Methodological Analysis of Segregation Indices. American Sociological review. 1976. 41. 630-637. old.
- CRESSEY, P. G.: The Taxi Dance Hall. The University of Chicago Press, Chicago 1932.
- CUTLER, J.: Chicago. Metropolis of the Mid-Continent. The Geographic Society of Chicago. Chicago 1973.
- CSANÁDI, G.-LADÁNYI, J.: Some Comments on Urban Models Based on Principles of Classical Ecology. Example of Budapest. Paper presented at the 10th World Congress of Sociology. Mexico City 1982.
- CSANÁDI, G.-LADÁNYI, J.: Budapest — a Non-Ecological Study. Annales, Budapest 1983. 291-309. old.
- CSANÁDI, G.-LADÁNYI, J.: Az övezetes várostervezés kezdetei. Budapest, 1984. 7. 18-20. old.
- CSANÁDI, G.-LADÁNYI, J.: Építési övezetek Budapesten. Budapest, 1985. 4. 16-19. old.
- CSANÁDI, G.-LADÁNYI, J.: Der erste Generalbebauungsplan von Budapest. Die alte Stadt. 1985. 2. 30-40. old.
- CSANÁDI, G.-LADÁNYI, J.: Budapest — a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata. MKKE, Budapest 1985.
- CSANÁDI, G.-LADÁNYI, J.: Residential Segregation in Budapest. Paper presented at the 11th World Congress of Sociology. New Delhi 1986.
- CSANÁDI, G.-LADÁNYI, J.: Budapest társadalmi-területi szerkezetének változásai. Szociológia, 1986. 3-4. 363-385. old.
- CSÖREGH, É.: Lakótelepi gyerekek. K.J.K., Budapest 1978.
- DANGSCHAT, J.: Soziale und räumliche Ungleichheit in Warschau. Christians Verlag, Hamburg 1985.
- DANGSCHAT, J.: Sociospatial disparities in a „socialist” city — the case of Warsaw at the end of the 1970s. International Journal of Urban and Regional Research. 1987. 11. 1. 37-60. old.
- DÁNIEL, Zs.: Lakáspolitikai, lakbér, lakáshiány. Valóság, 1977. 12, 93-100. old.
- DAVIDSON, C.-GAITZ, C. M.: Are the Poor Different? A Comparison of Work Behavior and Attitudes among the Urban Poor and Non-Poor. Social Problems. Dec. 1974. 229-245. old.
- DERCSÉNYI, D.-POGÁNY, F.: Pécs. Műszaki Kiadó, Budapest 1956.
- DUNCAN, O. D.: Human Ecology and Population Studies. In: HAUSER, P. M.-DUNCAN, O. D. (szerk.): The Study of Population. University of Chicago Press, Chicago 1959.
- DUNCAN, O. D.-DUNCAN, B.: Residential Distribution and Occupational Stratification. American Journal of Sociology, 1955. 60, 493-503. old.
- DUNCAN, O. D.-DUNCAN, B.: The Negro Population of Chicago. A Study of Residential Succession. The University of Chicago Press, Chicago 1957.
- EGLI, E.: Geschichte der Städte baues. I-III. Rentsch Erlenchbach — Zürich und Stuttgart 1959-1967.
- EKLER, D.-HEGEDÜS, J.-TOSICS I.: A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példján. I-III. BVTV, Budapest 1980.
- ENGELS, F.: A munkásosztály helyzete Angliában. MEM 2. Kossuth Kiadó, Budapest 1958.
- ENYEDI, GY.: Falvaink sorsa. Magvető Kiadó, Budapest 1980.
- Építészügyi Szabályzat Budapest Székesfőváros Területére. Budapest 1926.
- ERBE, B.: Race and socioeconomic segregation. American Sociological Review, 1975. 40, 801-812. old.
- ERDEI F.: Magyar Város. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.
- ERDÉSZ, G.: Volt egyszer egy Tripolisz. Mozgó Világ, 1981. 1. 3-15. old.
- FÁBIÁN, K.: A Makoldi Család. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1977.
- FARIS, R. E. L.: Chicago Sociology: 1920-1932. University of Chicago Press, Chicago 1967.
- FAVA, S. F. (szerk.): Urbanism in World Perspective. Crowell, New York 1968.
- FERENCZI, I.: A lakásügy állása és haladása Magyarországon. Városi Szemle, 1913. 8-9. 617-736. old.
- FERGE, Zs.: Társadalmunk rétegződése. K.J.K., Budapest 1969.
- FERGE, Zs.: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. K.J.K., Budapest 1982.
- FIREY, W.: Land Use in Central Boston. University Press, Cambridge, Massachusetts 1947.

- FISCHER, C.: Toward a Subcultural Theory of Urbanism. *American Journal of Sociology*, 80. May 1975, 1319–1341. old.
- A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1870–71. évi működéséről.
- FRANKENBERG, R.: Communities in Britain. Social Life in Town and Country. Penguin Books Ltd. Harmondsworth/Middlesex 1966.
- FRENCH, R. A.–HAMILTON, F. E.: Is There a Socialist City? In: FRENCH, R. A.–HAMILTON, F. E. (szerk.): The Socialist City. John Wiley and Sons, New York 1979. 1–22. old.
- FRIED, M.: The World of the Urban Working Class. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1973.
- FRIED, A.–ELUAN, R. M.: Charles Booth's London. Penguin Books Ltd., Harmondsworth Middlesex 1969.
- FRIEDRICHS, J.: Standanalyse. Soziale und Räumliche Organisation der Gesellschaft. Westdeutscher Verlag, Opladen 1980
- FRIEDRICHS, J.–KIEHL, K.: Ökonomische Phasen der Stadtentwicklung. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1985. 1, 96–115. old.
- FRIEDRICHS, J. és tsai: Stadtentwicklungen in kapitalistischen und socialistischen Ländern. Rowohlt, Hamburg 1978.
- GANS, H.: City Planning and Urban Realities. *Commentary*, 33. Febr. 1962. 170–175. old.
- GANS, H.: The Urban Villagers. Free Press, New York 1962.
- GANS, H.: The Levittowners. Ways of Life and Politics in a New Suburban Community. Allen Lane the Penguin Press, London 1967.
- GANS, H. J.: People and Plans. Essays on Urban Programs and Solutions. Basic Books. Inc., New York–London 1968.
- GANS, H.: Urbanism and Suburbanism as Ways of Life: a Re-evaluation of Definitions. In: Szelényi, I. (szerk.): Városzociológia. K. J. K., Budapest 1973.
- GARZÓ, L.–LADÁNYI, J.: Beszámoló a Csepel Vas- és Fémművek, a Ganz Mávag és az Egyesült Izzó által szervezett lakásakciókról készített vizsgálatokról. MKKE, Budapest 1973 (sokszorosítva).
- GEREVICH, L.–KOSÁRY, D. (szerk.): Budapest története I–II. Budapest Főváros Tanácsa, Budapest 1973.
- GERŐ, L.: Pest-Buda építészete az egyesítéskor. Műszaki Kiadó, Budapest 1973.
- GISSER, R.: Ökologische Segregation der Berufsschichten in Grosstädten. In: ROSENMAYR, L.–HOLLINGER, S. (szerk.): Soziologieforschung in Österreich. Verlag Hermann Böhlhaus. Wien–Köln–Graz 1969.
- GRANASZTÓI, P.: Nagy-Budapest városrendezése. *Városi Szemle*, 1948. I. 14–53. old.
- GRANASZTÓI, P.: A reneszánsz és a barokk városépítési teoretikusok példája. In: Város és építészet. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1960.
- The Greater London Development Plan. Greater London Council, London 1968.
- GREER, S.: Problems of Housing and the Renewal of the City. In: BECKER, H. S. (szerk.): Social Problems. John Wiley and Sons, New York 1966.
- GREVE, J.–GREVE, S.–POPE, D.: Homelessness in London. Scottish Press, Edinburgh 1971.
- GYÓRI, P.: Szegregáció egy budapesti telepen. *Kultúra és közösség*, 1980. 4. 75–82. old.
- GYÓRI, P.: Budapesti városrészek társadalma. *Medvetánc*, 1982. 4.–1983. 1. 89–114. old.
- HALÁSZ, Á.: Budapest húsz éve 1920–1939. Székesfőváros Házinyomdája, Budapest 1939.
- HALMOS, F.: Illő alázattal. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1978.
- HALTENBERGER, M.: Budapest városföldrajza. Stephaneum, Budapest 1942.
- HANÁK, P.: Polgárosodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században.) *Történelmi Szemle*, 1984. 1–2. 123–144. old.
- HANÁK, P.–HANÁK, K.: A magyar pamutipar története. Tánácsics Kiadó, Budapest 1964.
- HAGGETT, P.: Geography: A Modern Synthesis. Harper and Row Publishers, London 1972.
- HARRER, F.: Budapest városfejlesztési programja. Székesfőváros Házinyomdája, Budapest 1940.
- HARRER, F.: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1930–1940. Atheneum Nyomda, Budapest 1941.
- HARRER, F.–BÁRCZY, J.: Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról. Székesfőváros Házinyomdája, Budapest 1908.
- HARRIS, C. D.–ULLMAN, E. L.: The Nature of Cities. In: HETT, P. K.–RAISS, A. J. (szerk.): Urban Sociology. The Free Press, Glencoe, Illinois 1951.
- HAUSER, M.–SCHNORE, F. (szerk.): The Study of Urbanization. Wiley, New York 1965.
- HAYNOR, N.: Hotel Life. University of Chicago Press, Chicago 1936.
- HEGEDŰS J.–TOSICS I.: Lakásosztályok és lakáspolitikák. *Mozgó Világ*, 1982. 9. 12–21. old. és 1982. 10. 95–105. old.
- HERBERT, D.: Urban Geography: A Social Perspective. Preager Publishers, New York 1973.
- HINES, TH.: Burnham of Chicago. The University of Chicago Press, Chicago 1974.
- HOYT, H.: The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities. Federal Housing Administration, Washington 1939.

- HOYT, H.: Recent Distortions of Classical Models of Urban Structure. *Land Economics*, 1964. 199–212. old.
- ILLYEFALVI, I. L.: A munkások gazdasági és szociális viszonyai. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest 1930.
- ILLYEFALVI, I. L.: A székesfőváros múltja és jelene grafikus ábrázolásban. Statisztikai Hivatal Ünnepi Kiadványa, Budapest 1933.
- JOHN, J.–SCHMIDT, C.–SCHRAG, C.: The measurement of ecological segregation. *American Sociological Review*, 1947. 12. 293–303. old.
- JOHNSTON, R. J.: Residential Area Characteristics: Research Methods for Identifying Urban Sub-Areas. *Social Area Analysis and Factorial Ecology*. In: HERBERT D. T.–JOHNSTON R. J. (szerk.): *Social Areas in Cities*. John Wiley and Sons, New York–London 1976. 193–236. old.
- JÓZAN, P.: A budapesti halandósági különbségek ökológiai vizsgálata, 1980–1983. *Demográfia*, 1986. 2–3. 193–240. old.
- JUHÁSZ, J.: Híradás a Dzsumbujról. Kossuth, Budapest 1976.
- JUHÁSZ, J.: Tétova vágyakozások. Táncsics, Budapest 1978.
- KANTOROWITZ, N.: Negro and Puerto Rican Populations of New York City in the Twentieth Century. *American Geographical Society*, New York 1969.
- KAUFMANN, A.: Demographische Struktur und Haushalts- und Familienformen der Wiener Bevölkerung. *Phil. Diss.*, Wien 1966.
- KEMÉNY I.: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1972. 1. 30–48. old.
- KEMÉNY, I.: A budapesti cigányokról. Budapest 1975. 5. 30–33. old.
- KEMÉNY, I.–KOZÁK, GY. A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. Társadalomtudományi Intézet, Budapest 1971.
- KEMÉNY, I. és tsai: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA. Szociológiai Kutató Intézet kiadványai, Budapest 1976.
- KINCAID, J. C.: Poverty and Equality in Britain. *Penguin Books Ltd.*, Harmondsworth, Middlesex 1973.
- KOHL, J. G.: Der Verkehr und die Aussiedlung der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche. *Arnoldische Buchhandlung*, Dresden–Leipzig 1841.
- KOLOS, T. és tsai: A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk. In: Társadalmi struktúránk fejlődése II. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1979.
- KONRAD, GY.–SZELÉNYI, I.: Az új lakótelepek szociológiai problémái. *Akadémiai Kiadó*, Budapest 1969.
- KONRAD, GY.–SZELÉNYI, I.: A lakáselosztás szociológiai kérdései. *Valóság*, 1969. 8. 28–39. old.
- KONRAD, GY.–SZELÉNYI, I.: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 1971. 12. 19–35. old.
- KORNAI, J.: Economics of shortage. *North Holland Publishing Company*, Amsterdam 1980.
- KRUECKEBERG, A. (szerk.): Introduction to Planning History in the United States. The Center for Urban Policy Research, Rutgers University 1983.
- KUSMER, L.: A Ghetto Takes Shape. *Black Cleveland*, 1870–1930. University of Cleveland Press, Cleveland 1976.
- LACKÓ, M.: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949. Kossuth, Budapest 1961.
- LADÁNYI, J.: Fogyasztói ár és szociálpolitika. *Valóság*, 1975. 12. 16–29. old.
- LADÁNYI, J.: A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika. *Valóság*, 1976. 9. 33–46. old.
- LADÁNY, J.: A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között. *Valóság*, 1988. 3. 70–81. old.
- LADÁNYI, J.–CSANÁDI, G.: Szelekció az általános iskolában. *Magvető Kiadó*, Budapest 1983.
- LÁSZLÓ-BENCSEK, S.: Történelem alulnézetben. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1975.
- LÁSZLÓ-BENCSEK, S.: Bosnyák téri színjátékok. *Magvető Kiadó*, Budapest 1987.
- LEDESCO, J.: Organized Crime in Chicago. *University of Chicago Press*, Chicago 1929.
- LEWIS, O.: San Francisco. *Howell-North*, Berkeley, California 1966.
- LIEBERSON, S.: A Piece of the Pie. *Black and White Immigrants since 1880*. Univ. of California Press, Berkeley 1980.
- LICHTENBERGER, E.: Gastarbeiter — Leben in zwei Gesellschaften. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, Band 124, 1982.
- LICHTENBERGER, E. és tsai: *Stadtenwicklung und Dynamische Faktorialöcologie*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1987.
- LIPP, T.: Honfoglalás Újpalotán. Kossuth Kiadó, Budapest 1978.
- LIPTON, M.: Why Poor People Stay Poor. *Harvard University Press*, Cambridge, Massachusetts 1976.
- Local Community Fact Book. Chicago. Metropolitan Area. Based on the 1970 and 1980 Censuses. The Chicago Review Press, Chicago 1984.
- LOSONCZI, Á.: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. *Gondolat*, Budapest 1977.
- LYNCH, K.: The Image of the City. *M.I.T. Press*, Cambridge, Massachusetts 1960.
- MACHONIN, P. et al.: *Ceskoslovenska spslecnost*. Epona, Bratislava 1969.

- MARCINIAK, E.: Reclaiming the Inner City. National Center for Urban Ethnic Affairs, Washington, D.C. 1986.
- MARÓT, M.: Rákospalota-Pestújhely demográfiai és társadalmi tagozódása. Tanulmányok Rákospalota-Pestújhely történetéből, Budapest 1974.
- MARSHALL, M.-JOHN, R.: Residential Segregation in U.S. Cities: A Casual Analysis 1975. Social Forces, 53. 49-60. old.
- MARTON, I. (szerk.): Urbanizáció, marginális rétegek és informális szektor. Fejlődés-tanulmányok, 7. ELTE-MTA, Budapest 1985.
- MAYER, H. M.-WADE, R. C.: Chicago: Growth of a Metropolis. The University of Chicago Press, Chicago and London 1969.
- MCGEE, I. G.: The social ecology of New Zealand Cities: a preliminary investigation. In: J. FOSTER (szerk.): Social Process in New Zealand. Longman Paul, Auckland 1969.
- MCKENZIE, R. D.: The Ecological Approach to the Study of the Human Community. In: PARK, R. E.-BURGESS, E. W.-MCKENZIE, K. D. (szerk.): The City. The University of Chicago Press, Chicago 1925.
- MEISTER, R. J.: Race and Ethnicity in Modern America. D.C. Heath and Co., Lexington, Mass., Toronto 1974.
- MENDÖL, T.: Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.
- MILGRAM, S. és tsai.: A Psychological map of New York City. American Scientist. 1972. 60. 2, 194-200. old.
- MILJUTIN, N. A.: Socgorod, Problema stroitelstva socialisticeskih gorodov. Moskva 1930.
- MORTON, H. W.-STUART, R. C.: The Contemporary Soviet City. M. E. Sharpe Inc., Armonk, N. Y. 1984.
- MOWNER, E.: Family Disorganization. University of Chicago Press, Chicago 1927.
- MOZOLOVSZKY, S.: Nagy-Budapest lakóházai. Városi Szemle, 1938. 1. 59-78. old.
- MUMFORD, L.: A város a történelemben. Gondolat, Budapest 1985.
- MURDIE, R. A.: Factorial Ecology of Metropolitan Toronto, 1951-1961: An Essay on the Social Geography of the City. Research Paper 116, Department of Geography, University of Chicago Press, Chicago 1969.
- MUSIL, J.: A várostervezés mint társadalmi folyamat. In: SZELÉNYI, I. (szerk.): Társadalmi tervezés és szociológia. Gondolat, Budapest 1973. 200-231. old.
- MUSIL, J.: Prága ökológia struktúrájának fejlődése. In: SZELÉNYI, I. (szerk.): Városszociológia. K.J.K., Budapest 1973. 224-250. old.
- MUSIL, J.: Lakásszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1974.
- MUSIL, J.: Housing policy and sociospatial structure of cities in a socialist country — example of Prague. International Journal of Urban and Regional Research, 1987. 11.1, 27-36. old.
- NAGY, L.: A Terézváros kialakulása. In.: Tanulmányok Budapest Múltjából XI. Akadémiai Kiadó, Budapest 1956, 97-126. old.
- The Negro Chicago Commission on Race Population and the Race by the Chicago Commission on Race Relation. The University of Chicago Press, Chicago 1922.
- A negyven éves Budapest. Értekezések a városi közigazgatás köréből. A Városi Szemle Jubiláris száma, Székesfővárosi Házinyomda, Budapest 1914.
- NEMES, F.-SZELÉNYI, I.: A lakóhely mint közösség. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.
- NOLEN, J.: City planning. D. Appleton and Co, New York 1929.
- ORFIELD, G. és tsai.: The Chicago Study of Access and Choice in Higher Education. University of Chicago Press, Chicago 1984.
- PAHL, R. E.: Patterns of Urban Life. The social structure of modern Britain. Longman Group Limited, London 1970.
- PAHL, R. E.: Whose City? Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlessex, England 1975.
- PAP, M.-PLÉH, Cs.: Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. Szociológia. 1972. 2. 211-234. old.
- PARK, R. E.-BURGESS, E. W.-MCKENZIE, R. D.: The City. University of Chicago Press, Chicago 1968.
- PÉCSI, M. (szerk.): Budapest természeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959.
- PERÉNYI, I.: A városépítés története. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest 1961.
- PERÉNYI, I. és tsai.: Budapest és környéke általános rendezési terve. Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, Budapest 1960.
- PFEIL, E.: Grosstadtforschung. Hannover, 2. Neubearb. A. 1972.
- PIVEN, F.-CLOWARD, A.: Regulating the Poor. Vintage, New York 1971.
- PLETSCHER, H.: Az övezetképzés szükségessége a főváros ellátottsági viszonyainak vizsgálatánál. Területi Statisztika, 1975.1.
- PREISICH, G.: A budapesti régió tervezésének néhány problémája. Településtudományi közlemények, 1960. 12. 1960, 97-103. old.
- PREISICH, G.: Budapest városépítésének története. I-III. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1960, 1964, 1969.
- PREISICH, G.: Budapest jövője. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1973.

- PREISICH, G.: Az „általános terv” az ötvenes évek első felében. Budapest, 1981. 10. 16–17. old.
- PREISICH, G. (ed.): A városépítésről. Kossuth Kiadó, Budapest 1984.
- PRINCZ, GY.: Budapest földrajza. A Magyar Földrajzi Intézet R.t. kiadása, Budapest 1913.
- PROBÁLD, F.: A Study of Residential Segregation in Budapest. Annales, Budapest 1974.
- Race and Residence in American Cities. The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 1979. 441. Jan.
- RAINWALTER, L.: Behind Ghetto Walls, Aldine, Chicago 1970.
- REITTER, F.: Duna-szabályozás Buda és Pest között. Pesti hajózási csatorna. A Csepel-sziget s a soroksári Duna-ág balpartján fekvő ártér ármentesítése. Három javaslat. Pollák testvérek, Pest 1865.
- REX, J. A.: Race, Colonialism and the City. Rautledge and Kegan Paul, London and Boston 1973.
- REX, J. A.: Az átmeneti övezet szociológiája. In: SZELÉNYI, I. (szerk.): Városszociológia, K.J.K., Budapest 1973, 203–223. old.
- RICHARDSON, H. W.: Urban economics. Penguin Books Ltd. Harmondsworth 1971.
- RIKKINEN, K.–PROBÁLD, F. Bevölkerungsveränderungen in Bereich von Budapest in den Jahren 1869–1966. Vammalan Kirjapaino, Helsinki 1969.
- ROBERTS, R.: The Classic Slum. Salford Life in the First Quarter of the Century. Penguin Books Ltd, Harmondsworth 1971.
- ROBSON, B. T.: Urban Analysis. Cambridge University Press, Cambridge 1969.
- ROBSON, B. T.: Urban Analysis: A Study of City Structure with Special Reference to Sunderland. Cambridge University Press, Cambridge 1969.
- ROBSON, B. T.: Urban Social Areas. Oxford University Press, Oxford 1969.
- ROOF, W. C.–VAN VALEY, T. L.: Residential Segregation and Social Differentiation in American Urban Areas. Social Forces, 1972. 51, 87–91. old.
- ROOF, W. C.–VAN VALEY T. L.–SPAIN, D.: Residential Segregation in Southern Cities: 1970. Social Forces, 1976. 55. 59–71. old.
- RUPP, K.: Társadalmi mobilitás és településszerkezet. Szociológia, 1973. 2, 23–45. old.
- RUTKEVITCH, M. N.–WESELOWSKY, W. (szerk.): Transformation of Social Structure in the USSR and Poland. Institute of Sociological Research, Academy of Sciences, Moszkva 1974.
- SCHNORE, L. F.: Class and Race in Cities and Suburbs. Markham Publishing Company, Chicago 1972.
- SCHWIRIAN, K. P.: Analytical convergence in ecological research. In: SWEET, D. V. (szerk.): Models of Urban Sturcture, Meath, Levongton Massachusetts 1972. 135–158. old.
- SCOTT, M.: American City Planning since 1890. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1971.
- SEABROOK, J.: The Unprivileged. A Hundred Years of Family Life and Tradition in a Working-class Street. Penguin Books Ltd., Harmondsworth Middlessex 1973.
- SHAW, C. R. és tsai: Delinquency Areas. University of Chicago Press, Chicago 1922.
- SCHAW, C. R.–McKAY, H.: Juvenile Delinquency and Urban Areas. University of Chicago Press, Chicago 1969.
- SHEVKY, E.–BELL, W.: Social Area Analysis: Theory, Illustrative Application and Computational Procedure. Standford University Press, Standford, California 1955.
- SIKLÓSSY, L.: Hogyan épült Budapest? (1870–1930) A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Budapest 1931.
- SIMKUS, A.: Residential segregation by occupation and race in ten urbanized areas, 1950–1970. American Sociological Review, 1978. 43. pp. 81–93.
- SOLT O.: Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládjai. Budapesti Nevelő, 1975. 3, 69–77. old.
- SOLT O.: Az új lakótelepek lakóiról. Budapesti Nevelő, 1976. 4, 12–22. old.
- SOLT O.: Cigány gyerekek az iskolában. Budapest, 1979. 6, 28–31. old.
- SORENSEN, A. és tsai: Indexes at racial residential segregation for 109 cities in the United States, 1940 to 1970. Studies in Racial Segregation, 1. University of Wisconsin, Madison 1974.
- SPEAR, A. H.: Black Chicago. The Making of a Negro Ghetto. 1890–1920. The University of Chicago Press, Chicago and London 1967.
- SUTTLES, G.: The Social Order of the Slum. University of Chicago Press, Chicago 1968.
- SZABÓ-PAP, K.: Adalékok a Belső-Erzsébetváros történetéhez. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest 1983.
- SZELÉNYI, I.: Társadalmi struktúra és lakásrendszer. Kandidátusi értekezés, 1972.
- SZELÉNYI, I.: Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten. Tanulmányok Budapest múltjából, 1974. XX. 229–232. old.
- SZELÉNYI, I.: Urban Inequalities under State Socialism. Oxford University Press, Oxford 1983.
- SZELÉNYI, I. (szerk.): Cities in Recession: Critical Responses to the Urban Policies of the New Right. Sage Studies in

- International Sociology, Sage Publishers Inc., Beverly Hills, Calif. 1984.
- SZELÉNYI, I. (szerk.): A szocialista városok és a szociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1971.
- SZELÉNYI, I. (szerk.): Városszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1973.
- SZÜCS, I.: A budapesti lakásépítés fejlesztésének társadalmi céljai. Társadalmi Szemle, 1979. 6. 32-39. old.
- TAEUBER, K.-TAEUBER, A.: Negroes in Cities. Aldine, Chicago 1965.
- TAJTI, E.: Budapest munkaerővonzása. Földrajzi Közlemények, 1962. 10. 3, 255-278. old.
- TEUTEBOURG, J. H. (szerk.): Urbanisierung in 19 und 20 Jahrhundert. Historische und Geographische Aspekte. Böblan Verlag, Köln, Wien 1983.
- THEODORSON, A. (szerk.): Studies in Human Ecology. Harper-Row, Peterson and Company, Evanston-New York 1961.
- THRASHER, F.: The Gang. University of Chicago Press, Chicago 1929.
- UYEKI, E. S.: Residential distribution and stratification, 1950-1960. The American Journal of Sociology, 1964. 69. 491-498. old.
- VALENTINE, CH. A.: Culture and Poverty-Critique and Counter-Proposals. The University of Chicago Press, Chicago and London 1968.
- VAN VALEY, T. L.-ROOF, W. C.-WILCOX, E.: Trends in residential segregation. American Journal of Sociology, 1977. 82 (January). 826-844. old.
- VÖRÖS, K.: Egy világváros születése. Kossuth Kiadó, Budapest 1973.
- VÖRÖS, K.: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.
- WHYTE, W. F. Street Corner Society. University of Chicago Press, Chicago 1943.
- WHITE, P.: The West European City. A Social Geography, Longman, London and New York 1984.
- WILLIAMS, T.-KORNBLUNG, W.: Growing up Poor. Lexington Books, Indianapolis, In. 1985.
- WILLMOTT, P.: Adolescent Boys of East London, Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex 1966.
- WILLMOTT, P.-YOUNG, M.: Family and Kinship in East London. Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex 1957.
- WILLMOTT, P.-YOUNG, M.: Family and Class in a London Suburb. Routledge and Kegan Paul, London 1960.
- WILSON, F.-TAENBER, K.: Residential and school segregation: some tests of their association. In: BEAU, F.-FRISKE, F. (szerk.): Demography of Racial and Ethnic Groups. Academic Press, New York 1978.
- ZASZLAVASZKAJA, T. J.: A falusi lakosság városba településének társadalmi funkciói. In: SZELÉNYI, I. (szerk.): Városszociológia. K.J.K, 1973, Budapest 88-107. old.
- ZORBAUGH, H.: The Gold Coast and the Slum. University of Chicago Press, Chicago 1928.

E könyvben a szerzők azokról az elmúlt, mintegy tíz évben végzett vizsgálódásaikról adnak számot, amelyek Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének feltárására, a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének bemutatására irányultak. Munkájuk kitér a városszerkezeti kutatások legalapvetőbb elméleti és módszertani dilemmáinak tárgyalására, ugyanakkor mégis erősen gyakorlatra orientáltak tekinthető, hiszen a városban zajló leglényegesebb spontán folyamatok és a különböző várostervezői beavatkozások társadalmi hatásainak elemzésével foglalkozik. A szerzők módszerének lényege, hogy a várost mintegy a különböző korszakok társadalomtörténete, illetve a jelenkor bonyolult társadalmi viszonyrendszere „közületének” tekintve tanulmányozzák a társadalmi távolságok térbeni megjelenését, illetve azokat az alapvető mechanizmusokat, amelyeken keresztül a társadalom térbeni szerveződése hozzájárul a társadalmi különbségek újratermelődéséhez.

A könyv elsősorban szociológusok, történészek és földrajzosok, illetve társadalmi kérdések iránt érdeklődő építészek, várostervezők és közigazgatási szakemberek figyelmére tarthat számot.

5017953

Budapesti Könyvtár

BUDAPESTI TÉRBEZÉSI SZERKEZETEK VÁLTOZÁSAI